

Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezetője: Prof. Dr. Hermann Róbert

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ

Suslik Ádám

**A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye
példáján 1914–1916 között**

Témavezető: Dr. Balla Tibor, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, osztályvezető

Budapest, 2016

TARTALOM

Bevezetés	4
1. Historiográfiai áttekintés	9
2. Bereg és Ung vármegyék háborúban harcolt honvéd gyalogezredének vizsgálata, lakosságuk nemzetiségi megoszlása a hadseregben	16
2.1. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred megalakulása.....	16
2.2. Tűzkeresztység Tarnawatkánál augusztus végén	19
2.3. Munkácsiak Limanowánál.....	24
2.4. A gorlicei offenzíva	28
2.5. A hadsereg nemzetiségi összetétele.....	32
2.6. A rutének részaránya a harcoló alakulatokban	34
2.7. A veszteségek nagysága	41
3. A hadműveleti terület jellege az orosz betörések időszakában	51
3.1. Az orosz betörések katonai vonatkozásai	51
3.2. A kivételes intézkedések és a kormánybiztosi szerepkör	58
3.3. Részleges és teljes katonai rendeletek bevezetése.....	63
3.4. A csendőrség és a rendőrség feladatai Bereg és Ung vármegye hadműveleti területein	73
4. Gazdasági változások a hadműveleti területeken	91
4.1. A háborús időszak nehézségei a termelésben és a szállításban 1914-1915.....	91
4.2. A galíciai és bukovinai menekültek elhelyezése, ellenőrzése a hadműveleti területen	102
4.3. A menekültek szállítása	107
4.4. A kártalanítás lehetőségei.....	111
4.5. Rekvirálás a hadműveleti területen	114
4.6. Kolera a belső és külső hadműveleti területen	121
5. A hadműveleti terület hatása az egyházak mindenapjaira	126
5.1. Az egyházak gyűjtése a katonák megsegítésére	126
5.2. A terület hadműveleti jellegéből adódó intézkedések, rendeletek	135
5.3. A hadműveleti területen maradt lelkeszkek helyzete	144
6. Összegzés	152
7. Rövidítések jegyzéke	154
8. Levéltári források	155
9. Felhasznált irodalom	164

Térképek	179
1. Bereg és Ung vármegye császári és királyi, valamint honvéd hadkiegészítő kerületeinek határai, békebeli ezredeinek állomásai 1914-ben.....	180
2. Bereg és Ung vármegyék területein lezajló hadmozdulatok és főbb összecsapások 1914 szeptembere és 1915 márciusa között	181
3. Bereg és Ung vármegye belső és külső hadműveleti területei 1914 szeptembere és 1915 áprilisa között	182
4. A 2. osztrák-magyar hadsereg hadtápterülete Bereg és Ung vármegyében az 1915. február 13-i állapotok szerint	183
Melléletek	184
1. Boroević gyalogsági tábornok a 3. osztrák-magyar hadsereg parancsnokának levele a katonai túlkapások tárgyában	185
2. A hadtápfőparancsnokság rendelete a hadműveleti területen beszolgáltatott fegyverek tárgyában	186

Bevezetés

Az első világháború kutatása a centenárium eddig eltelt időszakában új lendületet kapott. Számos konferencia, tanulmánykötet és önálló munka foglalkozott új megközelítésben a háború előzményeivel, eseménytörténetével és következményeivel katonai, gazdasági, valamint politika- és társadalomtörténeti vonatkozásban is. A hadszíntér mellett a hátszország szerepének és feladatainak a vizsgálata az utóbbi időben ugyan előtérbe került, mégis az olyan jellegű kutatások, amelyek egy szűkebb régió háborús mikrotörténetére fókuszálnak, még váratnak magukra.

Az általam vizsgált Bereg és Ung vármegyék ezekben az években nem számítottak hátszornak, sőt a harcok közvetlen színterei voltak, egy hadműveleti terület részét képezték. A Kárpátok hágóin és azok előterében lefolyt eseményeket gyakorta nevezik „Kleinkrieg”-nek, azaz kis háborúnak. Disszertációmban ennek a térségnek az 1914-1916 közötti katonai, igazgatási és gazdasági intézkedéseit mutatom be oly módon, hogy azok egymásra hatását igyekszem feltárni, valamint kitérek a társadalmi-politikai következményekre is.

1914 és 1916 szeptembere között a katonai alakulatok jelenléte a régióban jelentős volt. Mivel a folyamatosan harcoló csapatok utánpótlása, feltöltése és állandó változtatása nem teszik lehetővé az ezred szintű vizsgálatot, ezért inkább a hadseregcsoport, hadosztály és dandár szintű megközelítést választottam. A hadsereg gazdasági jellegű intézkedései és rendeletei a 2. cs. és kir. (császári és királyi, németül k. u. k., *kaiserlich und königlich*), később pedig a 3. cs. és kir. Armee-Etappenkommando (*hadsereg-hadtápparancsnokság*) utasításai alapján jól követhetőek, sok esetben ezek az alispáni és főispáni iratokban is megtalálhatóak.

Mint a címből is kiderül, Máramaros vármegye sajnos nem képezi kutatásom tárgyát, annak ellenére, hogy területén szintén folytak hadműveletek. A forrásfeltárás során ugyanis arra a belátásra jutottam, hogy mivel az elsődleges forrásanyagbázisnak számító Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ide vonatkozó iratai nagymértékben hiányosak, ezek nélkül a harci cselekmények és azok következményei a civil lakosságra nézve nehezen követhetőek. További indok, hogy míg Bereg és Ung vármegyék egyes részeit belső és külső hadműveleti területek alá sorolták, addig Máramaros egésze belső hadműveleti területnek számított. Máramaros vármegye egy későbbi kutatás részét képezhetné, jelen dolgozat keretei ugyanis nem teszik lehetővé Bereg és Ung vármegyével való együtt tárgyalását.

Dolgozatomat a rendelkezéseimre álló források alapján négy különálló fejezetre osztottam fel.

Az első fejezetben Bereg és Ung vármegye egyetlen honvéd gyalogezredének, a munkácsi 11. honvéd gyalogezrednek az 1914-1915-ös évi harcait mutatom be, kezdve a komarowi csatától egészen a gorlicei áttörésig. Az ezred a kassai VI. hadtest keretein belül Svetozar Boroević gyalogsági tábornok vezetésével került a frontra a 39. honvéd gyaloghadosztály részeként. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred harci tevékenységének bemutatását hiánypótló munkának szánom, mivel a háború után íródott ezredtörténetek közül ennek az alakulatnak a tárgyalása elmaradt. A háború kezdeti időszakában és az orosz betörés alatt egyaránt Ung és Bereg vármegyék területéről nyerte a kiegészítését. Az ezred nemzetiségi összetétele vegyes képet mutat, többségében ugyan magyarokból állt, de nagyszámú rutén kisebbség harcolt soraiban, valamint szlovákok és németek. Ezért a fejezet további részében kitekintésként a rutének első világháborús szerepvállalásával foglalkozom.

A második fejezetben a katonai és polgári közigazgatás által bevezetett rendeleteket vizsgálom. Természetesen nem maradhat ki a munkából a Kárpátokban lezajlott események ismertetése sem, hisz a nélkül a dolgozat egyes tartalmi részei nehezen lennének követhetőek. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a terület védelmével megbízott kassai és munkácsi kerületi parancsnokság mellett előbb a 2., majd a 3. osztrák-magyar hadsereg látta el a védelmi feladatokat 1914 szeptembere és novembere között, mígnem teljes egészében a később felállított Pflanzler-Baltin hadseregcsoporthoz került. Egyes védelmi szakaszok alcsoportokra oszlottak, nevezetesen Karg, Hofmann, Attems és Bothmer.

A hadüzenetet megelőzően a kassai katonai kerület területére a kormány által kinevezett biztos került, a vármegyék élén álló főispánok pedig, mint helyi illetékesek miniszteri biztosként felügyelték a katonai érdekeket. A katonai rendeletek részleges és teljes bevezetése területtől és a hadműveletek lefolyásától függött. A lakosság jogait a belső hadműveleti részen a katonai szabályzatok és források szerint súlyosan korlátozták, míg akár egy vármegyén belül létező külső területen már más rendszabályok érvényesültek. A fokozott ellenőrzés, a határátlépés lehetőségeinek változásai, a rögtönítélő bíróság bevezetése, a túsok ejtése vagy a rekvirálás és a hadiszolgáltatások igénybevétele erődök építésénél mind-mind a belső hadműveleti területekre vonatkoztak. A csendőrség és a rendőrség szerepe felértékelődött, rendvédelmi feladataik mellett egyéb problémákkal is meg kellett küzdeniük, mint a területen elesett katonák és állatok begyűjtése, eltemetése vagy a tényleges harcokban való részvétel.

A harmadik fejezetben a terület gazdasági jellegű változásait vizsgálom. A hadüzenetet követően a vármegyék mezőgazdasági termékeinek szállítását beszüntették. A háborús menetrend bevezetésével, legalábbis kezdetben csak arra a csekély raktárkészletre számíthattak, amely 1910 és 1914 között a rossz időjárási viszonyok hatására már amúgy is megcsappant. A rekvirálás szinte már az első csapatok érkezésével megkezdődött, a területen elhúzódó harcok hadtápterületek és állomások kiépítését tették szükségessé. Alfejezeteimben a rekvirálás menetét az egyes esetek részletes leírásával mutatom be. A hátszázhoz képest a mezőgazdasági munkára használható személyek száma korlátozott volt. A hadifoglyok alkalmazása a front közelsége miatt lehetetlennek bizonyult, a belső hadművelleti terület egyes részein pedig meg is szűnt. Az árakat nem maximálták, így az infláció rohamosan növekedett. A helyzetet súlyosbította az osztrák-magyar hadseregek visszavonulása folytán bekövetkezett általános menekülthullám. A munkácsi határszéli rendőrkapitányság az ellenőrzés felhagyására kényszerült, mivel állománya nagy része az ott folyó harcokban vett részt. Bár a lakosság evakuációja nem történhetett meg önkényesen, mégis káosz uralkodott az utakon. Sok esetben a hadsereg illetékes szervei hamarabb elhagyták helyeiket, mint a lakosság.¹ 1914 szeptembere és novembere között a galíciai és bukovinai menekültek mellett Bereg és Ung vármegye lakossága is menekülésre kényszerült. Ellátásuk és elhelyezésük eleinte helyben történt. Az ország belsejébe való szállításuk hosszú szervezés után indulhatott csak meg. Az állam és a hadsereg terheit tovább növelte a háborús károk megtérítésének igénye, melyeket gyakran kísérték visszaélések és önkényeskedés. A háború következtében fellépő járványos betegségek sajnos ezt az országrészt sem kerülték el. A kolera gyorsan szedte áldozatait, ezért főleg a katonák számára betegmegfigyelő állomásokat hoztak létre. A sebesülteknek felállított kórházak ellátása miatt a városok hozzájárulása is növekedett.

A negyedik fejezet a hadsereg és az egyház viszonyával foglalkozik, különös tekintettel a görögkatolikus egyház hadművelleti területen betöltött szerepével. A hadsereg az egyházi személyeket igyekezett maga mellé állítani, a felségsértési vagy kémkedés gyanújával lefolytatott eljárások mellett néhány esetben került csak sor önkényes bíraskodásra. Olyan fontos feladatokat szántak nekik, mint a gyűjtések, a hadikölcsön reklámozása, vagy a katonai gyermekgazdaságok felállítása, munkájukat közvetlen rendelkezésekkel és utasításokkal irányították.

¹ Hasonló eset történt a szerb harctéren Pancsovánál. Lsd. Pollmann Feren: Oroszlán, karddal és lúdtollal. Históriaantik, Budapest, 2014. 55-59. és Pollmann Ferenc: Az 1914. szeptemberi bánási szerb betörés. (A pancsovai pánik) In: Hadtörténelmi Közlemények. (128. évf.) 3. szám. 2015. 709-719.

Munkám gerincét a levéltári források adják, a régióra vonatkozó anyagok nagyrészt az ukrajnai Kárpátaljai Területi Állami Levéltárból származnak. Bereg vármegye tekintetében a 10. fondfőcsoport a főispáni iratokat tartalmazza, míg Ung vármegye főispáni iratai a 4., az alispáni iratai a 7. fondfőcsoportban találhatóak. A kutatást nehezítette a csehszlovák és a szocialista időszak rendszertelen iratrendezése, mivel egyes iratcsomók nem tematikusan, hanem kronologikusan vannak rendezve. (Volt például olyan eset, amikor a gazdasági jellegű források között hadtest vagy állomásparancsnokság kérvényeit, rendeleteit találtam.) A katonai alakulatokra vonatkozó magasabb parancsnokságok utasításai, az ezredek harci tevékenységei a Hadtörténelmi Levéltár II. fondfőcsoportjában jól dokumentáltak. Itt megtalálhatóak a kassai VI. hadtest iratanyagai, hadosztály és dandárbíróság ügyei, valamint a területet uraló katonai alakulatok feljegyzései is. A tanulmánygyűjtemények közül azokat tudtam leginkább hasznosítani, amelyeket azok a személyek írtak, akik a Kárpátokban folyó harcok közvetlen résztvevőiként nagyobb rálátással rendelkeztek az ott folyó eseményekre, mint későbbi szerzőtársaik.

A pozsonyi Hadtörténelmi Levéltárban (Vojenský historický archív) való kutatásom során arra a megállapításra jutottam, hogy a kassai katonai kerületre vonatkozó iratok Bereg és Ung vármegye tekintetében csak a munkácsi vár és a haderő laktanyáinak háború előtti építkezéseit jegyzik, amelyet nem tudtam hasznosítani.

A bécsi Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchivban nem találni a munkácsi és ungvári állomásparancsnokságra vonatkozó iratokat, így azt nélkülözve az Etappenkommandora vonatkozó iratok segítségével próbáltam meg egyes részletekre fényt deríteni. Továbbá hasznosítani tudtam a Manuskriptensammlung (*Kéziratgyűjtemény*) visszaemlékezéseit az orosz harctérre vonatkozólag. Az egyház és a hadsereg viszonyát vizsgálva a nyíregyházi Hajdúdorogi Püspöki Levéltár és az Esztergomi Prímási Levéltár anyagaira támaszkodtam.

A kutatás során felmerült kérdések kijelölték annak további irányvonalait. Először is arra kerestem a választ, hogy bevezették-e a katonai igazgatást az adott régióban, hisz a polgári közigazgatás időnként többször is elhagyta rendeltetési helyeit? Ha nem, akkor hogyan működött tovább háborús viszonyok között? Továbbá felmerült a lakosság háborús részvételének vizsgálata, akár az ott lévő békebeli ezredek kötelekében, a fronton vagy civilként a vármegyék háborús viszonyai között. Ezen túl arra kerestem a választ, hogy a katonai rendeletek betartatása hogyan érintette a lakosság mindennapjait, milyen kötelezettségeket kellett teljesíteniük, hogyan viszonyultak az új igazgatási rendszerhez. Elkerülhetetlennek tartottam a félkatonai szervek háborús szerepvállalásának a kutatását, hisz

feladataik a hátszázhoz képest megsokszorozódtak, jogaik érvényesítése fokozottabb terhet jelentett. Végezetül pedig az foglalkoztatott, hogy az egyházak milyen szerepet töltek be egy hadműveleti területnek minősített régióban.

A disszertációban szereplő tulajdon és helységneveknél a korabeli forrásokban szereplő megnevezéseket használom, egyes esetekben, ha a szövegkörnyezet úgy kívánja, megemlítem a mai megfelelőt is. A dolgozat megírása közben néhány korábban publikált tanulmányom következtetéseit is fel tudtam használni.

1. Historiográfiai áttekintés

Az első világháború közel négy és fél évig tartó időszakáról már a háború alatt is jelentek meg kisebb nagyobb tanulmányok, visszaemlékezések, feljegyzések, de a nagyobb monográfiák és elemző művek már a két világháború közötti időszakban születtek. A szocializmus időszakában a Nagy Háború kutatása háttérbe szorult, szinte egyedülként Galántai József munkásságát említhetjük, aki széleskörű forrásanyagra és irodalomra támaszkodva foglalkozott nem csupán az első világháború hadi eseményeivel, hanem annak társadalmi kontextusával is. A rendszerváltozást követően a háború kutatása új irányvonalat vett, és közeleget a centenáriumhoz számos kutatócsoport alakult és projekt látott napvilágot, mely új eredményeket hozott az első világháború körüli tudományos diskurzusban. Az újfajta összefüggések feltárására irányuló megközelítésmód lehetővé tette, hogy elérhetővé váljanak a száz évvel ezelőtti események valódi történései és azok következményeit bemutató dokumentumok.

Az 1914 augusztusának végén lezajlott határszéli összecsapások után már bizonyossá vált, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje alábecsülte az orosz felvonulást, melynek következtében a háború kezdetétől nagy részben a lépéselőnyben lévő oroszok akarata érvényesült egészen 1916 szeptemberének végéig, kivéve az 1915-ös gorlicei offenzíva időszakát. Az oroszoknak három alkalommal sikerült is a Magyar Királyság területére betörni, ami főleg az északkeleti vármegyéket érintette. Az ország területi integritásának megvédésére és az oroszok visszaszorítására irányuló ellenlépések nem késlekedtek. A vármegyék területére újabb és újabb katonai alakulatokat vezényeltek, hogy az orosz támadást elhárítsák. A váltakozó sikerrel folyó harcok arra készítették a megyéket, hogy nagyszámú katonaságot lássanak el. A régiót belső és külső hadműveleti területekre osztották, ráadásként bevezették a katonai igazgatást is.

A hadműveleti terület jellegéről és azok jogi következményeiről nagyszerű képet kaphatunk a Közigazgatási Szemlében 1915–1917 között megjelent tanulmányok segítségével. Közülük is kiemelném a kormánybiztosi jogkör kérdésével és az evakuáció problémájával foglalkozó, 1918-ban megjelent Felszeghy Béla *Hadműveleti területek közigazgatása* című tanulmánykötetét. Ugyanide sorolnám Várhidy Lajos *A magyar városok háborús közigazgatása* című munkáját, amely a térség városainak háborús helyzetét taglalja a mozgósítástól a közéletmezésen át a hadiszolgáltatásig bezárólag. A katonai közigazgatás tárgyában a fent említett szerzőkön kívül kiemelném Balogh Károly *Magyar Katonai közigazgatás kézikönyve* és Vághó Ignác *Katonai közigazgatás: tankönyv* című munkáját.

Ferdinandy Győző *Hadügyi közigazgatás* című kötete a békében létező katonai közigazgatás feladatait, rendszerét taglalja, a háború után 1925-ben született Benke József *A magyar hadügyi közigazgatás alapelemei*, 1928-ban pedig a Hugo Kerchnawe *Die Militärverwaltung in den von den Österreichisch-Ungarischen Truppen besetzten Gebieten* címet viselő kötet. Ezen munkák segítségével betekintést nyerhetünk a császári és királyi, valamint honvédségi katonai kerület felosztásába, a hadkiegészítő és honvédkiegészítő kerületek rendszerébe, és többek között a haderő anyagi ellátásába, valamint a háborús katonai közigazgatásba is.

1914–1918 között a közigazgatásban fellépő változásokra, a terület jellegének a minősítésére és szabályozására a honvédség által kiadott *Rendeleti Közlöny*, a *Magyarországi Rendeletek Tára*, valamint a *Magyar Törvénytár* szolgálhat forrásként. Maradva a közigazgatás, azon belül pedig a polgári közigazgatás feladatainál, lehetőségeinél, először Egyedi István *Karhatalom az önkormányzatban* című könyvét emelném ki, amely a hatóságok által igénybe vehető katonai karhatalmat taglalja. A térségben kivételesen a IV. csendőrkerület vezetése kérte a karhatalmat a mozgósítás sikeres lebonyolítására. A feladatok és kötelezettségek meghatározásának jogi alapját az 1912: LXIII. törvénycikk szabályozta, amely a kivételes intézkedésekről rendelkezik. Az intézkedések a helyi újságok hasábjain is megjelentek, de részletes ismertetést a kormánybiztosok számára a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium által kézbesített *Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről* nyújtott. Ezek limitált példányszámban kerültek a katonai parancsnokságok mellé kinevezett kormánybiztosok kezébe. A lakosság számára is elérhető változatát először Polner Ödön *A háború okából tett kivételes intézkedések* címmel jelentette meg 1914-ben a Közigazgatási Szemle aktuális számában.

Bereg és Ung vármegye katonai jelentőségét a háború kezdetén nem vették komolyan, így megfelelő védelem hiányában az orosz előretörés színtere lett. Az összeköttetés, szállítás és ellátás fontossága később mutatkozott meg, főleg vasúti megközelítésben. Ezekről Fodor Kálmán *A Magyar Királyi Honvédség vasúti szállítása és a páncélvonatok 1914-1945*, vagy Kéri Kálmán *Az Osztrák- Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban* címet viselő tanulmányai adnak bővebb ismertetőt. A civileket és a közigazgatási szerveket leginkább a hadsereg ellátásának és jelenlétének a kérdése foglalkoztatta. A rekvirálás és a csapatok élelmezése mindennapos feszültségekhez vezetett. Horváth Géza *Az élelem beszerzésének szervezése egy hadseregnél* című munkájában a csapatok beszerzési lehetőségeiről és azok határaitól ír. Valószínűleg azokról a területekről, ahonnan a lakosság önként vagy felszólításra távozott, könnyebb volt rekvirálni, de sok esetben a menekülők az élelmiszert is magukkal vitték, nem beszélve a termelés

megszűnéséről. A rekvirált tárgyakat és mezőgazdasági termékeket a csapatoknak még el is kellett juttatni. Molnár Zoltán *A hadszínterek sajátosságainak befolyása az utánszállítás szervezésére és munkájára*, és Molnár Zoltán *Fogatolt vonatok felhasználása gazdasági célokra a hadra kelt seregnél* című munkájában a beszállítók és a katonai fogatok alkalmazásáról és gazdasági értékükről értekeznek. Az árak maximalizálásával, az élelmiszerek lakossági takarékoskodásával és beszolgáltatásával foglalkozó tanulmányok, statisztikai könyvek között meg kell jegyeznünk az Országos Közélelmezési Hivatal által kiadott *Az érvényben lévő háborús közlelmezési rendelkezések rendszeres összefoglalás-t*, Putz Mátyás *Élelmezés a helyszínről hadműveletek alatt*, valamint Bihari Péter *Lövészárók a háttérországban* című munkáját.

Mindez olyan területen történt, ahol nemcsak a kivételes intézkedésekkel és a hadműveletekkel, hanem a járvánnyal is meg kellett birkózni. Legtöbb esetben a sebesült vagy visszavonuló katonák körében terjedt a fertőzés, de a galíciai menekültek és a kaukázusi cári csapatok körében is gyorsan szedte az áldozatait. A nagyobb városok területén kolera megfigyelő telepeket és állomásokat hoztak létre. Kiss Gábor *Megfigyelőállomások és sebesültszállítványokat kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban* című írásában többek között a Munkácson és Ungváron felállított ilyen jellegű állomásokról, azok feladatairól számol be, a *Magyarország közegészségügye az 1915-1918. években* statisztikai adatokkal alátámasztva mutatja be a különböző járványos betegségeket vármegyékre lebontva.

A hadműveleti területen maradt lakosság jogait korlátozták, a magántulajdon és a személyes szabadságjog háttérbe szorult. A legfontosabb cél a hadsereg és a hadműveleti érdek kiszolgálása lett. A rekvirálás vagy visszaélések során keletkezett polgári peres eljárások eredményei elenyészőek, a legtöbb esetben felfüggesztették vagy megszüntették az ügyeket. Az esküdtbírók a katonai döntőbírók joghatósága alá kerültek. Térfi Gyula *Háború esetére szóló kivételes intézkedések a polgári eljárásban* és Edvi Illés Károly *Kivételes sajtó- és büntetőjog háború idején* ezekről nyújt ismereteket.

A hadműveleti területen maradt lakosság feljelentéseinek a kivizsgálását, a gyanúsítottak előállítását és az eljárások levezetését a legtöbb esetben a csendőrség végezte. Ebben a témában elsősorban Preszly Lóránd 1920-as *A Magyar kir. csendőrség története. 1881–1918* című munkáját tekinthetjük kiindulópontnak. Szakály Sándor *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének tábori csendőrsége* és Parádi József azonos című *(Az Osztrák-magyar Monarchia hadseregének tábori csendőrsége)* című tanulmányai a frontvonal mögötti ellenőrzést és felelősségre vonást taglalják. Csapó Csaba a *Magyar királyi csendőrség*

története 1881–1914 címet viselő munkája a félkatonai szerv felépítésével és annak békebeli felhasználásával foglalkozik, mely a csendőrkerületek nemzetiségi összetételét mutató táblázatokat is tartalmaz.

Az adott területek katonailag a kassai katonai kerülethez tartoztak honvédségi valamint császári és királyi tekintetben egyaránt. Az általam vizsgált két vármegyében három gyalog ezred (a munkácsi 11. honvéd, a cs. és kir. munkácsi 65. és az ungvári 66. gyalogezred) állomásozott. A zászlóaljok, ezredek békebeli és háborús beosztása jól követhető. E tekintetben meg kell említenünk Doromby József és Reé László által 1940-ben szerkesztett könyvet, *A magyar gyalogság* címmel. Az alapmunkának számító kötet fontos kiindulópont az ezredek, alakulatok elmélyült kutatásához, háborús részvételük megismeréséhez. Hasonló jellegű munkának számít a Berkó István által 1926-ban írt és 1928-ban szerkesztett *A magyarság a régi hadseregben*, valamint *A Magyar királyi honvédség története. 1868-1918*. A korabeli katonai egyenruhákról, fegyverzetről és felszerelésekről Georg Kugler *Des Kaisers Rock: Uniform und Mode am österreichischen Kaiserhof 1800 bis 1918* és Ságvári György *A Magyar Királyi Honvédség és a honvédegyenruha 1868-1918* munkájában olvashatunk.

Bereg és Ung vármegye nem tartozott a magyar többségű vármegyék közé, lakosságát nagyobb számban rutén nemzetiségűek alkották, számos kisebbség mellett (szlovákok, németek). A nemzetiségek háborús szerepvállalásáról Benisch Artúr: *Magyarország nemzetiségi összetételének vizsgálatai* című könyvében olvashatunk, míg Rubint Dezső, aki József Ágost főherceg mellett dolgozott a háború idején *Az összeomlás. 1918*, valamint *Adatok a magyar katona szerepléséhez a világháborúban* címet viselő munkáiban az egyes alakulatok nemzetiségi összetételével foglalkozik. A Dušan Kováč által szerkesztett és 2008-ban megjelent *Prvá Svetová Vojna 1914-1918* a szlovákok részvételéről értekezik különböző tanulmányokon keresztül.

Fontos kitérni a lengyel nemzetiségűek háborús részvételére is, habár részarányuk elenyésző a terület lakossága tekintetében, ugyanakkor nem mehetünk el amellett, hogy az ún. lengyel légiók segítségével sikerült visszafoglalni Máramarosszigetet, Kőrösmezőnél pedig 1914 szeptembere és decembere között hőiesen küzdöttek az orosz számbeli fölényrel szemben. Pilsudskinak, az osztrák-magyar hadsereg oldalán harcoló lengyel csapatok vezetőjének, a parancsnoksága Munkácson, a munkácsi várban volt. Andrzej Garlickinél is olvashatunk erről *Geneza Legionów Polskich* című munkájában Az osztrák-magyar haderő nemzetiségi összetételét jól mutatják számunkra Deák István *Volt egyszer egy tisztikar* és Hajdu Tibor *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában* című munkái.

A háborús veszteségek nemzetiségi és országrészenkénti kimutatásai közül a legfontosabbak Mike Gyula *A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban*, a Statisztikai Évkönyvben 1927-ben megjelent tanulmánya, Wilhelm Winkler *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten*, uő. *Berufsstatistik der Kriegstoten der Österreich-Ungarischen Monarchie*, valamint Dr. Gaston Bodart *Die Menschenverluste im Weltkrieg* című tanulmányai, melyek a statisztikai kimutatásokat dolgozták fel. Számításaik szerint az általam vizsgált két vármegye (Bereg és Ung) a legcsekélyebb veszteséggel rendelkező hat vármegyéhez tartozott. Tegyük hozzá, hogy a két szerző a Hadügyminisztérium hivatalában dolgozott a háború alatt.

A térség területén folyt harci cselekményekkel, vagyis az orosz betörésekkel, az 1915-ös év kárpáti téli és húsvéti csatáival, a visszaemlékezések és naplók mellett számos hazai és külföldi szakirodalom foglalkozik. A naplók közül kiemelném azokat, amelyek közvetlenül a harcok után íródtak a frissen átélt élmények hatására. A svéd származású Aage Madelung, Németország háborús haditudósítója az orosz betörés alkalmával járt a vidéken. A városok vasútállomásait, katonai alakulatait, a hadművelleti terület állapotát figyelte meg, valamint a visszafoglalt területeken bevezetett statáriumot. A *Hadinaplóm. Emlékek és jegyzetek a Kárpátokból és Galíciából* és a *Kárpátokon innen és túl* című, 1915-ben és 1917-ben megjelent kötetek számolnak be erről. Klein Izrael a máramarosszigeti orosz betörés emlékeit örökíti meg a *Muszkajárás Máramarosszigeten* című visszaemlékezésében, aki a város orvosaként végig a helyszínen maradt. Aggházy Kamil és Stefán Valér által írt *A világháború 1914-1918* című könyvet, amely a háborús céloktól kezdve az 1918-as év katonai összeomlásáig átfogó képet nyújt a katonai műveletekről. Glaise-Horstenau, Edmund által szerkesztett *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918* szintén a megkerülhetetlen szakirodalmak számát gyarapítja, amely több kötetten keresztül alapos részletességgel mutatja be a hadi eseményeket a különböző frontszakaszokon. Romsics Ignác *Magyarország az első világháborúban* a különböző frontok főbb eseményei mellett a hadifoglyok, háttország történéseit mutatja be szerzőtársai segítségével. Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914-1918* című kötetükben arra vállalkoztak, hogy évekre lebontva elemzik a katonai és politikai események változásait. Ha a hadseregeket, vagy egyéb csapatokat vezénylő tábormokokról szeretnénk bővebb ismereteket szerezni, akkor alapvető fontosságú Balla Tibor *A Nagy Háború osztrák–magyar tábormokai* című könyv, amelyben a magas beosztású katonai személyek pályája mellett előmenetelüket, iskolázottságukat és családi állapotukat is megismerhetjük a források alapos hivatkozásaival.

Az 1914-es orosz betörések katonai vonatkozású részleteivel foglalkozó munkák közül figyelemre méltó Deseő Lajos 1927-ben kiadott *Az 1914-1917. évi osztrák-magyar orosz háború*, amely kitér a terület védelmére létrehozott Hoffmann, Bothmer és Attems csoportok összetételére, feladatára és azok alárendelésére a Pflanzer-Baltin hadseregcsoporthoz 1914 szeptembere és 1915 februárja között. Szabó László *A nagy temető. (Przemysł ostroma 1914-1915)* meglepő módon figyelmet szentel a szeptemberi és októberi csapatmozgásokra és felvonulásokra, megemlítve azok erejét. A Magyar Szemle Társaság által 1933-ban kiadott Julier Ferenc *1914-1918, a háború magyar szemmel* egyes kötetei a lezajlott kisebb hadmozdulatokat is taglalják. Julier az adott időszakban vezérkari századosként élte meg a háború borzalmait a vidéken, munkájában figyelemre méltó módon részeket közöl a Szolyva és Huszt környéki harcokról. Pollmann Ferenc *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása* című művében a Kárpátok egyes hágóinak védelmét irányító tábornok és József főherceg vitája is olvasható. József főherceg *A világháború, amilyennek én láttam* és *A világháború. 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* című többkötetes monográfiái aprólékos részletességgel foglalkoznak a lezajlott eseményekkel. Azt azért le kell szögeznünk, hogy a munka nagy részét Rubint Dezső végezte, aki a naplóbejegyzéseket összekötő szöveggel látta el. Legtöbb forrásanyagot mégis az 1915-ös kárpáti harcokkal kapcsolatban találunk. Ezek közé sorolnám John Keegan: *Az első világháború*, A. Зайончковский *Мировая Война 1914-1918*, Walter Stein *Österreich-Ungarn im Weltkrieg*, August von Cramon *Unser Österreich-ungarische Bundesgenosse im Weltkrieg*, Rudolf Kiszling *Die Hohe Führung der Heere Habsburg im ersten Weltkrieg*, Jurij Daniloff *Russland im Weltkrieg 1914-1915*, Rudolf Kiszling *Österreich-Ungarns Anteil am ersten Weltkrieg* című munkáit.

Azokkal a csatákkal, amelyekben a beregi és ungi bakák harcoltak a háború vérzivataros időszakában szintén számtalan irodalom foglalkozik. A teljesség igénye nélkül ezek a következők voltak: Auffenberg-Komarow *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkrieg*. Auffenberg a 4. osztrák-magyar hadsereg parancsnoka volt, azé a hadseregé, amelynek kötelékében a 39. honvéd gyaloghadosztály, a miskolci 15. és a kassai 27. közös gyaloghadosztály állt. Gerbert Károly *A Kassai VI. hadtest harcai 1914. augusztus 25–30; A hadsereg jobbszárnyának válsága a Komarowi találkozó csatában* című írás szintén ezekkel az alakulatokkal foglalkozik. Megemlíthetők még Feldmarschall Conrad *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918* ide vonatkozó kötetei; Horváth László *Az Osztrák-Magyar hadsereg felvonulása Oroszország ellen és az 1914. évi nyári hadjárat*; Julier Ferenc *Limanowa*; Molnár Dezső *Limanova magyar győzelem*; De Sgardelli Ceasar *Felvidék és Kárpátalja*

hadtörténete. 1914-1918, ez utóbbi főleg élménybeszámolókat és visszaemlékezéseket tartalmaz.

Az ezredtörténeti munkáknál az események részleteit ismerhetjük meg az által, hogy nemcsak a hadsereg- vagy hadtestmozgásokat követhetjük nyomon, hanem a hadosztályokét, a dandárokét, az ezredekét vagy az egyes zászlóaljokét is. Az ilyen jellegű munkák végén a hősök arcképcsarnokait is megtalálhatjuk. A teljesség igénye nélkül pl. Benkóczy Emil *A tízes honvédek Galíciában*; Deseő Lajos *A magyar beszercebányai 16. honvéd gyalogezred története*; Mátyás Sándor *A Máramaros-Ugocsa megyei 85-ik gyalogezred története 1914-1918*; Réti Béla *A volt cs. és kir. Lajos Győző főherceg 65. gyalogezred világháborús emlékalbuma*; Pollmann Ferenc: *Oroszlán, karddal és lúdtollal*.

A szakirodalom és forrásmunkák mellett szót kell ejtenünk az elsődleges forrásokról, tehát a levéltári iratokról is. A kutató számára rendkívül gazdag forrásanyag áll rendelkezésre belföldön és a szomszédos országokban egyaránt. A budapesti Hadtörténeti Levéltár tanulmánygyűjteményei, alakulattörténetei és magasabb parancsnokságai jól kutathatóak. A cs. és kir. 2. valamint 3. hadseregek iratanyagai, szintén könnyen hozzáférhetőek. A Magyar Nemzeti Levéltárban a Belügyminisztérium elnöki és rezervált anyagaiban a vármegyei intézkedésekről, csendőrségi jelentésekről és a menekültügyről olvashatunk. Ukrajnában a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegén a főispáni, alispáni és járási főszolgabírói iratok találhatóak, kivételt képeznek Bereg vármegye alispáni iratai, amelyek sajnos évek óta nem hozzáférhetőek.

A bécsi Kriegsarchivban a számtalan alakulattörténeti forrás mellett számos tanulmányt találhatunk, ezek közül különösen érdekes lehet számunkra a volt cári hadsereg tábornokainak a visszaemlékezései. Azonban nem hagyhatjuk ki a korabeli sajtóanyagot sem, itt viszont kizárólag a helyi orgánumokra koncentráltam a katonai jelentéseket fürkészsze. Ezek közé tartoztak az Ung, az Ungvári Közlöny, a Bereg, a Határszéli Újság 1914-1916 között megjelent cikkei, veszteség, kinevezés, vármegyei frontlátogatás és katonai építkezések tárgyában.

2. Bereg és Ung vármegyék háborúban harcolt honvéd gyalogezredének vizsgálata, a lakosságuk nemzetiségi megoszlása a hadseregben

2.1. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred megalakulása

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után a honvédség, mint intézmény megszűnt létezni. A magyar nemzetiségű katonákat császári ezredekbe sorolták. Az abszolutizmus idején ennek újbóli létrehozása, megszervezése fel sem merült. Az osztrák-poros és olasz háborúk veresége viszont utat nyitott új, megegyezésre irányuló törekvéseknek. 1867-ben megtörtént a kiegyezés, majd a hadsereg átszervezése.

Az 1868-as haderőreform következtében megalakult a honvédség intézménye, 1869-ben pedig már az első honvédcsapatok is létrejöttek. Az északkeleti vármegyék (Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros) területén négy honvéd törzsállomást hoztak létre, a 33. máramarosi-szatmárit, a 34. máramaros-ugocsait, a 35. beregit és a 36. ungit: Máramarossziget, Nagyszöllős, Munkács és Ungvár központtal.² Ezeket további járásokra osztották a könnyebb mozgósítás érdekében. A 35. beregi századjárások akkori beosztása a következő volt: Szerednye, Lelesz, Beregszász és Munkács; a 34. máramaros-ugocsaié: Nagyszöllős, Bilke, Técső, Huszt; a 36. ungié: Ungvár Szobránc, Varannó, Homonna.³ A csapatok keretlétszáma béke idején csekély volt, egy gyalogzászlóalj 1869-ben mindössze hét tisztből és 116 fős legénységből állt. Az egész zászlóaljban csak egy ún. állandósított század létezett. 1879-ben tovább csökkent 60-100 főre, 1883-tól pedig 38-127 főre. A vármegyék honvéd gyalogsági békehadrendjének felállításakor a honvéd zászlóaljakat⁴ a 78. szatmárnémeti gyalogdandárhoz sorolták a fent említett törzsállomásokkal együtt.

1886-ban a meglévő századjárások összevonásából létrehozták a munkácsi 11. honvéd gyalogezredet. Az 1920-ban elszakadt területekhez tartozó ezredek, melyekkel a munkácsiak közösen harcoltak jóval nagyobb publicitást kaptak (a besztercebányai 16. gyalogezred, a kassai 9. és a 12. szatmári honvéd gyalogezred⁵). A világháború utolsó évében, 1918 elején

² De Sgardelli Ceaser (szerk.): *Felvidék és Kárpátalja hadtörténete. 1914-1918.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. 33.

³ Uo. 34.

⁴ Akkori megnevezése munkácsi 11. honvéd félbandár.

⁵ Peter Chorvat: *Besztercebányai honvédek a limanovai ütközetben.* http://nagyhaboru.blog.hu/2012/02/01/besztercebanyai_honvedek_a_limanovai_utkozetben. Letöltés ideje: 2012. április 10.

Benkóczy Emil: *A tízes honvédek Galíciában.* Bárd. Nyomda, Budapest, 1931.

kezdeményezés indult az ezred és a hozzá tartozó 11. népfölkelő gyalogezred történetének megírására,⁶ de az adatgyűjtésen kívül más érdemi munka nem történt, a háború befejeztével pedig le is zárult.

A gyalogezredet 1886-os felállítását követően három zászlóaljra osztották, ebből kettő Munkácson, egy Ungváron állomásozott. Az első zászlóalj 1886-ban a 11/I. Bereg megyei, majd 1890-től a 11/I. nevet viselte, a második 1886-ban a 11/II. máramarosi-ugocsbai, mely 1890-től 11/II. módosult. Ez utóbbi székhelye 1875-ig Nagyszőlős, majd Munkács lett. A harmadik zászlóalj 1874-ben ung-zempléni, 1886-ban 11/III. Ung megyei, 1890-től pedig a 11/III. nevet használta. 1889-től minden honvédszászlóaljon belül békében megalakultak a századok, egyenként két tiszt és 27 fős legénységgel. 1896-ban ez a létszám négy tisztre és 51 fős legénységre emelkedett. 1913-ig az ezredek 3-4 zászlóaljból álltak. A békelétszám 1896-ig 409 fő, 1896-tól 734 fő volt.⁷

A honvédkerület kiegészítése Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros vármegyéből történt. 1913-tól pedig módosításként Bereg, Szabolcs, Ung, Szatmár (a fehérgyarmati és mátészalkai járások) vármegyéből. A nemzetiségi eloszlás az ezred I. világháborús szereplésének kezdeti szakaszában a következő volt: a magyarok részaránya kb. 70%, a szlávoké 20%, az egyéb nemzetiségűeké pedig 10%.⁸

A világháború kitörését követően a részleges mozgósítási parancs július 26-án, az általános mozgósítás pedig július 31-én délután öt óra körül érkezett meg Munkácsra,⁹ ahol azonnal megkezdték a behívások részletes ütemtervének az előkészítését. Munkács esetében az első mozgósítási nap augusztus 3., mely napon az I. és II. zászlóalj saját állományának a feltöltésére és kiegészítésére kapott parancsot. Az I. zászlóalj a Munkács melletti Potheringen, a II. zászlóalj pedig Felső Kerepecen gyülekezett. Ennek megfelelően, aki Bereg vármegyéből vonult be az előbbi, aki pedig Szabolcs vármegyéből, az utóbbi településre érkezett be. A legidősebb évfolyamú katonákat a pótzászlóaljhoz sorozták be, csak a műszaki és tüzérségi alakulatoknál tartották meg őket kisebb számban. Továbbá a gyalogezredtől és a népfölkelő

Deseő Lajos: *A magyar beszerzbányai 16. honvéd gyalogezred története*. Volt ezred Bajtársi Szövetség, Budapest, 1941.

Sassy Csaba (szerk.): *A volt magyar királyi miskolci 10. honvéd gyalogezred világháborús emlékalbuma*. Ludvig Nyomda, Miskolc, 1939.

⁶ Az ezred történetének megírását és adatgyűjtését Szilágyi Sándor tartalékos főhadnagy volt főgimnáziumi tanár és Dr. Bihari Emil őrmester volt ügyvéd vezette. *Hadtörténelmi Levéltár*: II. 588. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred iratanyaga. (továbbiakban: HL. II. 588.) Pótzászlóalj és segédtiszti anyagok 134-2870. kt. sz. 2. doboz. 113.

⁷ Berkó István: *A magyarság a régi hadseregben*. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 1926. 54-55.

⁸ HL. Tanulmánygyűjtemény (továbbiakban Tgy.) 1755. I. világháború XIII. kötet. 132. doboz. 78.

⁹ A Munkács című hetilap 1914. július 26- rendkívüli számában ezt közzé is tették.

alakulásoktól az elkövetkezendő napokban 1500 főt átadtak a helyi hatóságoknak vasútbiztosításra és a csendőrőrsök megerősítésre. Az oroszok kárpáti betörése idején ilyen minőségben vettek részt a harcokban. A ló és harcgyakorlatok a mozgósítási állomásokon a folyamatos beérkezések miatt elmaradtak.

A hadsereg-főparancsnokság a mozgósítás elrendelését követően az északkeleti vármegyék gyalogezredeiből létrehozta a 39. honvéd gyaloghadosztályt. A hadosztály a 4. hadsereg orosz hadszíntéren felvonult osztrák-magyar haderők támadó csoportjának jobbszárnyát alkotta, felvonulása Przemysl-Scieniawa között volt.¹⁰ *A világháború. Különös tekintettel a magyar csapatok szereplésére* című könyvsorozat kéziratban fennmaradt, meg nem jelent kötetében (XIII.) Julier Ferenc megemlíti, hogy a seregtettek első elosztásában szintén az orosz harctérre irányozták a munkácsi 11. honvéd gyalogezredet.¹¹ Stromfeld Aurél 1911-ben kiadott *Hadseregszervezés* című munkájának második példavázlata szerint egy Szerbia elleni háború esetén, a déli harctéren kellett volna felvonulniuk a Duna-Tisza között, majd a felmerülő kétfrontos (Oroszország és Szerbia elleni) háború esetén került előtérbe a gyors mozgósítási követelményeknek megfelelően az ezred orosz harctéren való bevetése. Az 1914–1915-re érvényes felvonulási tervek alapján a VI. hadtest az A-lépcsőbe került, amely minden esetben az orosz harctéren nyert volna alkalmazást.¹²

A 39. honvéd gyaloghadosztály parancsnokai a háborúban az alábbi személyek voltak: Hadfy Imre altábornagy (1914. augusztus 9. - 1915.szeptember 25.), Dáni Balázs vezérőrnagy (1915.szeptember 25. - 1916 novemberéig), Breit József altábornagy (1916 novemberétől - 1918. november 3.).

A hadosztály két gyalogdandárra oszlott, a 77.-re (9. kassai és a 11. munkácsi) és a 78.-ra (10. miskolci és a 16. besztercebányai).¹³ A munkácsi ezred parancsnoka Pillepič Rezső¹⁴ ezredes lett, a 77. dandár parancsnoka pedig péterfalvi Molnár Dezső¹⁵ vezérőrnagy.

¹⁰ Gerbert Károly: *A Kassai VI. hadtest harcai 1914 augusztus 25-30. A. hadsereg jobbszárnyának válsága a Komarowi találkozó csatában.* M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1929. 4.

¹¹ HL. VII. Tgy. 1755. I. világháború. XIII. kötet. 131. doboz.

¹² Balla Tibor – Pollmann Ferenc: *Az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháborúban. Az Osztrák-Magyar haderő mozgósítása és felvonulása.* In: Magyarország Hadtörténete III. Szerk. Hermann Róbert. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015. 280.

¹³ A magyar királyi honvédség szervezetéről rövid ismertetőt nyújt számunkra. Barcy Zoltán-Somogyi Győző: *Királyért és hazáért. a M. Kir. Honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete, 1868-1918.* Corvina Kiadó, Budapest, 1990. 16-48.

¹⁴ 1913-ban lett a munkácsi 11. honvéd gyalogezred parancsnoka. Előtte az 5., a törzstiszti tanfolyam elvégzése után a 7. majd a 13. honvéd gyalogezredben szolgált, mint zászlóaljparancsnok. 1915-ben a 83. gyalogdandár, 1916-ban pedig a 73. gyalogdandár parancsnoka. Betegsége miatt 1916-ban leszerelt a frontról és Pécsen lett állomásparancsnok. 1919-ben vonult nyugállományba. 1926 novemberében, mint nyugalmazott altábornagy hunyt el. Berkó István (szerk.): *A Magyar királyi honvédség története. 1868-1918.* M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1928. 375.

2.2. Tűzkeresztség Tarnawatkánál augusztus végén

1914. augusztus 4-én megkezdtek a gyaloghadosztály szállítását az orosz vagy akkori megnevezéssel az északi hadszíntérre, ahol a 4. hadsereg VI. hadtestéhez került.¹⁶ Maga az ezred a hivatalos eskütétel után (1914. augusztus 9.) indult útnak és augusztus 12-17. között Przemysl környékén rakodott ki. A gyülekezési és felvonulási pontra (Sosnican) augusztus 20-án érkezett meg, majd biztosított menetben Krakowicére, Przemysltől 32 km-rel északra menetelt.¹⁷ A hadosztályparancsnokság rendelete szerint az ezrednek védőállásokat kellett felvennie a térségben. A csapatok augusztus 21-én érték el a számukra kijelölt pontokat. Novák őrmester ezredkürtös jelentése szerint ekkor a hadosztály élelmezési létszáma 34.444 fő és 240 ló volt.¹⁸

1914. augusztus 25-én a hadosztály Belzecnél, Tomaszovtól délre, Lublintól délkeletre átlépte az orosz határt. A beérkezett hírek szerint a velük szemben álló erők, kb. négy orosz hadosztály Komarówtól déli irányban előrenyomulóban volt.¹⁹ A felek Tarnawatkánál találkoztak, ekkor estek át a tűzkeresztségen a 11-esek katonái.²⁰ Az ezred akkor kapcsolódott be a harcokba, mikor a kassai 9. honvéd gyalogezrednek vissza kellett vonulnia az ellenséges támadások hatására. Ennek biztosítására előreküldték az ezred egyik zászlóalját, majd a helyzetre való tekintettel az összes zászlóaljat harcba vetették. Az ellentámadás nem érte el a kívánt eredményt, ezért elrendelték, hogy Tomaszow felé vonuljanak éjszakai pihenőre. Deseő Lajos munkájában azt olvashatjuk, hogy a harcok alatt az ezred 1756 főt veszített, vagyis állományának csaknem kétharmadát, ami szinte lehetetlenné tette volna az újabb támadásokat. Erről a veszteséglistáról a Hadtörténelmi Levéltárban írásos feljegyzést nem találtunk.

Az ezred augusztus végén tartotta a felvett állásait, majd 31-én újabb támadásba ment át és elfoglalta a Dilraznia Zwiartow magaslati vonalat. A csata lezárását követően kivonták őket a front e szakaszáról a hadosztállyal együtt. Szeptember 3. és 6. között Rawa-Ruskától

¹⁵ A háború kezdetétől a 39. honvéd gyalog hadosztály 77. gyalogdandárnak a parancsnoka, a Limanowai csatadöntő összecsapásának egyik vezéralakja. Az összeomlást megelőzően a 38. honvéd gyaloghadosztály parancsnoka az olasz fronton.

¹⁶ 4. hadsereg parancsnoka: József Ferdinánd főherceg, VI. hadtestparancsnok Boroewic altábornagy. HL. VII. Tgy. 237. Fodor Gyula - Sajó János: A m. kir. 39. honvéd gyaloghadosztály világháborús története. - 37. doboz.

¹⁷ HL. II. 185. 39. honvéd gyaloghadosztály hadműveleti csoportjának az iratanyaga. (továbbiakban: HL. II. 185.) Nr. 2.- 32. doboz. 288.

¹⁸ HL. II. 588/Hadműveleti iratok. Nr. 38. - 1. doboz. 2.

¹⁹ HL. II. 185/ Nr. 32.- 32 doboz. 288.

²⁰ Deseő Lajos: *Az 1914. évi Oroszország elleni hadjárat*. In: A Magyar gyalogság. Szerk. Doromb József - Reé László. Reé László Könyvkiadó, Budapest, 1940. 182.

délre²¹ az ezred nehéz védelmi harcokat vívott, négy nap leforgása alatt 68 km-t tett meg gyalogmenetben. Ezen események alatti példás helytállásuk miatt Szathmáry Alfréd századost, az ezred II. zászlóaljának parancsnokát és Schindler Szilárd géppuskás főhadnagyot kitüntetésre is előterjesztették.²²

A további napokban lefolyt történésekről Pillepič ezredes részletes jelentést tett,²³ mely szerint a helyzet annyiban változott Rawa-Ruskánál²⁴ lévő állásainál, hogy az előtte lévő dombokról a Juhász csoportnak erős tüzérségi tűz miatt a Mielnikowi útig kellett visszavonulnia. Az egész terület folyton erős tűz alatt állt. Adorján őrnagy a Kozi Grzbiet erdő szegélyében szintén ellenséges gyalogsággal találta magát szemben. A rajvonalak fokozatosan kapták az erősítéseket, ennek ellenére az oroszok újabb támadást nem indítottak a szakaszon, szerencsére, mivel a lőszerpótlás akadozott, különösen a tüzérségnél. A Koporsó-hegy felé szeptember 10-én a 77. és 78. gyalogdandár ún. Jankovics és Daubner Samu ezredes csoportja próbált meg támadást indítani, de a befészkelte orosz ellenállás és tüzérségi tűz hatására előrébb jutni nem tudott. Az ezred ütközetlétszáma ekkor zászlóaljanként a következő volt: I/11. - 140 fő, II/11. - ismeretlen, III/11. - 200 fő.²⁵ Közben erősítésként megérkezett a 10. gyalogezred Adorján csoportja és a cs. és kir. 5. gyalogezred egy zászlóalja, a többi erő a Niemirowi országúton rendezkedett be védelemre.²⁶

A jelentés az ellenséges orosz csapatok mennyiségét nem tudta megállapítani, mivel az első vonalakat rendszerint gyéren szállták meg, a nagyobb osztagok ezek mögött támadás esetén könnyen bevethetőek voltak, így feltérképezni azokat szinte lehetetlen volt. A tüzérség esetében pedig kb. három üteget, azaz 18 ágyút szemrevételeztek.²⁷ A sikertelen támadások és a veszteségek magas aránya miatt az egész hadosztályt feltöltésre és további parancsig kivonták a harci cselekményekből. Szeptember 11. és 27. között 270 km-es menetteljesítménnyel Neu Sandectől északra vezényelték őket, ahol az összeköttetéseket, a harcmódot, utak karbantartását, riadókor szükséges magatartást illetve az adminisztratív jellegű feladatokat gyakoroltatták a legénységgel.²⁸ A hadosztály október 14-ig nem avatkozott be a harcokba, aznap a Ruda környékén állomásozó 15. hadosztály csapatait váltotta fel és megszállta a San vonalát Rudnik és Staremiastó között. Az oroszok támadási tervéről ekkor már lehetett tudni, csak annak napját nem. Az első világháborús katonai

²¹ HL. II. 185/ Nr. 2.-32. doboz. 291.

²² HL. II. 588/Nr. 482, 483. - 1. doboz. 5-6.

²³ HL. II. 588 /Nr. 299. - 1. doboz. 1.

²⁴ A település ma az Ukrajnához tartozó Lemberg megyében található.

²⁵ HL. II. 588/Nr. 951.-1. doboz. 1. o. Vö. HL. Uo. Nr. 345 -1. doboz. 5.

²⁶ HL. II. 588/Nr. 482, 483.-1. doboz. 5-6.

²⁷ HL. II. 588/Nr. 335 -1. doboz. 5.

²⁸ HL. II. 185/ Nr. 2. 32. doboz. 291.

tapasztalatok alapján jellemző volt, hogy a nagy horderejű támadások előtt egy-két órától akár több napig tartó tüzérségi tűzzel árasztották el az első és második vonalakat, ennek főleg pszichikai hatása volt. A légi és egyéb felderítéseknek köszönhetően a védő csapatok fel tudtak készülni és ellentámadással, akár meg is akadályozhatták a támadás kibontakozását. Ebben az esetben szintén ez történt.

Október 15-17-e között erős ágyúzás volt érzékelhető az egész frontvonalon a San folyó mentén. Két nap alatt a veszteség 28 halott és 82 sebesült volt.²⁹ A felmerülő nehézségek közül az egyik, hogy a beálló nagy esőzések miatt a terület sártengerré változott, a Monarchia tüzérségének előrejutását ez hihetetlenül nehezítette, ahol csak lehetett a vasúti pályákon, azok talpfáin vonszolták az ágyukat előre. A másik ok a már említett koncentrált orosz tüzérségi támadás az egész vonalon, amellyel így nyomasztó fölényhez jutottak.

Október 18-án a három orosz zászlóaljnak sikerült átkelnie Rudniknál³⁰ a San folyón. A munkácsi gyalogezredet ekkor azonnal a veszélyeztetett szektorba vezényelték. A parancsnokság 19-én 12 óra 30 perckor elrendelte az éjjeli támadást, melynek fő feladata, hogy a többi ezredet támogassa a San folyó partjáról, de az előrehaladás a sötétségben és a nehéz bokros terepen, az igen heves ellenséges tűz miatt megakadt, s a következő napra halasztódott el. Az oroszok másnap reggel visszaverték ezeket a próbálkozásokat, sőt ellentámadásba lendültek, s a híres Rudniki kastélyt is elfoglalták.³¹ Csak 11 óra körül sikerült megállítani őket. Az éjjeli támadás oka, hogy a veszteségek számát a lehető legkisebbre kellett minimalizálni. Nappal a katonák pihentek, éjszaka pedig folyt az állások, futóárkok, fedezékek kiépítése. Ekkor történtek a rajtaütések és a sebesültek behozatala az ún. „senki” földjéről. A harcok igen hevesen folytak és nagy veszteségeket okoztak. Ennek oka az lehetett, hogy a harctér a San kanyarulatában volt, melyet az oroszok állandóan erős oldalazó tűz alatt tartottak, s így megszakítás nélkül támadhattak. A rákövetkező napokban még próbálkoztak a front e szakaszán az oroszok, de áttörni nem tudtak.

Az ezredet október 28-án kivonták délre Jezowéba, ahol gyülekeztetve volt, hogy Nisko³² környékére szállítsák át, mert a császári és királyi (továbbiakban cs. és kir.) 14. gyalogezred szorongatott helyzetbe került. Elsőként a III. és a fél II. zászlóalj ért oda Barna Béla őrnagy vezetésével és elfoglalták a Niskó keleti szegélyén lévő állásaikat október 31-én. A zászlóalj másik fele egy géppuskás osztaggal tőlük nyugatra a vasúti töltés mellett volt

²⁹ HL. II. 185/ Nr. 2.-32. doboz. 292.

³⁰ Lublini vajdaságban található település.

³¹ HL. II. 588/Nr. 10.-1. doboz. 1. o. Vö. HL. II. 185./Nr. 2.-32. doboz. 292.

³² Ma Lengyelországhoz tartozó város a San folyó mentén.

csoporttartalék.³³ Másnap kora hajnalban a gyéren megszállt vonalat nagy tömegekkel áttörték az oroszok, már a városba is bejutottak, csak a vasútnál lévő géppuskás osztag Rohrböck Sándor főhadnaggyal az élen tudta megállítani,³⁴ míg az addig tartalékban lévő I. zászlóalj támadást indított, itt halt hősi halált Petzrik István százados parancsnok.³⁵

A Nisko körüli harcokat a gyalogezred fekete napjaként tartják számon, ezért is indokolt kitérni az okokra. Pillepič ezredes jelentése szerint a 14-esek a vonalat 800 emberrel tartották megszállás alatt, ezzel szemben a pótlásra érkezett III. és II. zászlóalj összesen 1700 főt számlált.³⁶ Ezért is érthetetlen annak áttörése. A hadosztály által lefolytatott vizsgálat szerint az oroszok Niskótól a San folyó felé vezető kocsiuton nyomultak előre.³⁷ Ezen a vonalon Szalay zászlós, Nyisztor János tartalékos hadnagy és Kocsik zászlós csapatai álltak, tőlük nyugatra Günther Szilárd hadnagy szakasza. Az előbbi olyan sűrűn volt megszállva, hogy Nyisztor két szakaszát tartalékba vonták a rajvonal mögé. Günther rajvonala pedig ritkábban, mivel előttük mocsaras terület volt, ahonnan támadást nem vártak.³⁸ Sajnos az alábbi személyeket a csata után nem lehetett kihallgatni, mert vagy elestek, vagy fogságba kerültek. A túlélők beszámolóí szerint elsöre a betörő ellenséget a Günther rajvonalanak balszárnyán lévő 22 ember vette észre, mikor azok már mögöttük voltak, majd jelezték a parancsnokoknak. A meglévő tanuk közül csakis Sztankóczy Géza százados észlelte a bajt és azonnal tűzparancsot adott ki.³⁹ Bevallása szerint sűrű tömegekben három zászlóalj tört előre. A benyomuló ellenséget akkor vették észre a teljes vonalon, mikor azok fáklyákat gyújtottak, de akkor már megtörtént az áttörés. Nisko településen az orosz osztagok a vasútállomás felé vették az irányt. Sztankóczy állítása szerint a legénység nagy része ki volt merülve az éjjeli menetelések során, csak a tisztek váltották egymást. Ezt állította Petrovay László és Kellner főhadnagy is. Az is érthetetlen, hogy a rajvonalakban észlelt változásokat nem jelentették azonnal, pedig úgy a tartalékban lévő I. zászlóaljjal, mint a szomszédos 9. ezreddel és Raclawicét⁴⁰ megszállva tartó közös hadseregbeli csapatokkal a telefonos összeköttetés állandóan megvolt, de nem mindegyik jelentés jutott el azonnal a szakaszparancsnokokhoz. Wolf zászlós egységei, akik a Niskoi kaszárnya területén voltak elhelyezve, szintén tüzeltek,

³³ HL. II. 185/ Nr. 13.-1. doboz. 1.

³⁴ Veltzé Alajos (szerk.): *A mi hőseink. Tisztjeink hőstettei a világháborúban.* Franklint Társulat, Budapest, 1916. 152-153.

³⁵ Vö.: *A világháború. 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére.* Szerk. és kiadja a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár 7. kötet. 1929. 251.

³⁶ HL. II. 588/ Nr. 1073.-1. doboz. 1.

³⁷ Vö: HL. II. 185/ Nr. 59-118.-2. doboz

³⁸ HL. II. 588/ Nr. 1073. 1. doboz. 2.

³⁹ U.o.

⁴⁰ HL. II. 588/Nr. 1073. 1. doboz. 3.

de a túlerő miatt visszavonultak Barce-re, Rajháty László százados pedig furcsa módon nem avatkozott be a harcokba, hanem szintén hátrált. Ezt azzal indokolta, hogy egységei nem tudták megkülönböztetni a sötétségben, hogy melyik a saját, s melyik az ellenséges csapat.⁴¹

Az ellentámadás összehangoltságának a hiányát is felróhatjuk, mivel a 77. gyalogdandár parancsnoka Molnár Dezső vezérőrnagy utasítása szerint először Schneider dandárjának kellett végrehajtania a támadást, hogy visszaszorítsák az ellenséget, majd ehhez csatlakozott volna a munkácsi 11. honvéd gyalogezred,⁴² mint arcvonal, de ez nem történt meg. A súlyos veszteségek, a tartalék hiánya, a legénység teljes kimerültsége és Schneider támadásának elmaradása miatt az előrehaladás megakadt. November 3-án az ezred a harcokat beszüntette, s a parancs szerint Jerowéra vonult vissza. Arra a megállapításra juthatunk, hogy a szakaszparancsnokok rosszul szervezték meg a védelmet. Az előterepre nem küldtek ki járőröket, a telefonösszeköttetést nem használták és alkalmazták kellőképpen, az ellentámadás nem volt összehangolva, a legénység kimerültsége az éberség hiányát okozta.

November 3-án a gyalogezred I. és II. zászlóalja megkezdte a visszavonulást, a III. zászlóalj pedig utóvédként maradt vissza.⁴³ Előbb Lipnicán, majd Krakko délnyugati részében pihent. November 16-28-a között Racilorewicstől északra állt harcban.⁴⁴ A VI. hadtestparancsnokság november 22-én délután 15 órakor utasította a csapatokat támadásra az orosz állások ellen. Ennek támogatására odarendelték a 27., a 13. Landwehr és a 106. Landstrum hadosztályt. A 39. honvéd hadosztály csoportosítása értelmében Daubner ezredes egységei (a 11. gyalogezred két zászlóalja, a 10. gyalogezred egy zászlóalja és két Landstrum zászlóalj a balszárnyon) a 349-es magaslat ellen indult. A rendelet értelmében hajnali 3-kor kellett elkezdni az akciót a 9. orosz hadsereg ellen, de a tüzérségi előkészítés reggel 7-9-ig tartott. A magaslatot elfoglalták, de később visszavetették őket.⁴⁵ Ebből az időből egyetlen egy veszteségről szóló jelentés maradt meg, a Maszkow vonalánál történt harcokról. Ezek szerint a hadosztály november 16-20-a között 29 tisztet és 1858 honvédet veszített. A tisztek közül 7 halott, a legénységnél 303 halott, 649 eltűnt, a többi sebesült.⁴⁶

A kezdeti mozgó harcokat követően a front minden részén állóháború alakult ki. A háború gépezetté vált, ahol az emberek parancs szerint támadtak vagy vonultak vissza, de még ekkor hittek a győzelemben. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred háborús története már augusztus 26-án elkezdődött, majd az azt követő harcokban is büszkén helytállt. Egyedül a

⁴¹ HL. II. 588/Nr. 1073. 1. doboz. 4.

⁴² HL. II. 588/ Nr. 1073.-1. doboz. 8.

⁴³ HL. II. 588/ Nr. 461.-1. doboz. 1.

⁴⁴ HL. II. 588/ Nr. 2.-32. doboz. 295.

⁴⁵ *A világháború. 1914-1918, 1929.* 230.

⁴⁶ HL. II. 185/Nr. 2.-32. doboz. 6106.

Nisko körüli események azok, melyek foltot hagynak az ezred dicsőséges múltjában, de a későbbi történések ezt többszörösen kijavítják. Olyan csatákban vettek részt, melyek a történelem nevezetes eseményei közé tartoznak.

2.3. Munkácsiak Limanowánál

A limanowai csata 1914. november 28. és december 18. között a nyugat-galíciai Limanowa mellett zajlott, melynek során az osztrák–magyar csapatok megállították és a Dunajec folyó mögé vetették vissza a Krakkó irányába áttörni készülő orosz csapatokat. A limanowai csata magyar győzelemként került be a hadtörténelembe, mivel kizárólag magyar hadosztályok, alakulatok vettek részt benne.

Az 1914-es év végére az orosz front minden részén teret nyertek az oroszok. A Kárpátokban ismét az Uzsoki hágót támadták, ekkor került Szurmay Sándor altábornagy⁴⁷ az itt lévő egységek élére. Az osztrák–magyar haderő nagy része (1., 2. és 4. hadsereg) északon, a 3. hadsereg pedig a Kárpátokban helyezkedett el. A lodzi csatát követően (november 11-23.) Svetozar Boroević⁴⁸ hadseregének folyamatos, lassú visszavonulása és a Ljubičić⁴⁹ hadseregcsoport Dunajec védelmi vonal feladásának következtében Brezsko⁵⁰ és Limanowa között hatalmas rés keletkezett. Franz Conrad von Hötzendorf⁵¹ gyalogsági tábornok már 1914 november végén szárnyának védelmét a Nagy-lovashadtestre bízta.⁵² A parancsnokság északon a harcokat beszüntette, s az ott lévő hadseregeit Krakkó vonalára vonta vissza, ahová az oroszoknak sikerült előrenyomulniuk. A tervek szerint a Visztula déli partja mentén előrenyomulva az orosz 3. hadsereg Krakkót fogja elfoglalni, és Krakkó Czestochowa között áttörni a frontvonalat, melyet Bruszilov 8. hadseregének egyes részeivel kellett, hogy támogasson a délről (Kárpáti frontvonal) várható osztrák–magyar támadásokkal szemben. Az orosz 4. és 9. hadsereg is feladatokat kapott. Az előbbi Czestochowa, az utóbbi Krakkó

⁴⁷ Szurmay Sándor (1860-1945). 1882-ben kezdte a katonai szolgálatot, 1914. május 01-től altábornagy egészen 1917. augusztus 10.-ig, amikor is gyalogsági tábornokká léptették elő. Először a 38. honvéd gyaloghadosztály megbízott parancsnoka a háborúban, majd 1915. 01. 14-től a Szurmay csoport parancsnoka. Balla, 2010. 302.

⁴⁸ Svetozar Boroević (1856-1920) A kassai VI. hadtest parancsnoka és vezénylő tábornoka 1912. 10. 01.-től 1914. 07. 28.-ig, majd a VI. hadtest parancsnoka az orosz fronton. A vizsgált időszakban gyalogsági tábornok. 1914. 09. 05.-től a 3. osztrák–magyar hadsereg parancsnoka az orosz fronton. In: Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 87.

⁴⁹ Stephan Ljubičić (1855-1935). A háború kezdetén a cs. és kir. 45. Landwehr gyaloghadosztály parancsnoka. 1914. 10. 07.-től tábornagy. 1914. 11. a Ljubičić-csoport parancsnoka. Balla, 2010. 214-215.

⁵⁰ Lengyelországhoz tartozó település, ma Brzesko.

⁵¹ Conrad von Hötzendorf (1855-1925). 1912. 12. 12.-től az osztrák–magyar fegyveres erők vezérkari főnöke 1917. 03. 01.-ig. 1908. 11. 15.-től gyalogsági tábornok, 1915. 06. 23.-tól vezérezredes, 1916. 11. 25.-től tábornagy. Balla, 2010. 101.

⁵² Balla Tibor – Pollmann Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban. Keleti front*. In: Magyarország Hadtörténete III. Szerk. Hermann Róbert. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015. 299.

irányába támadott.⁵³ Bruszilov emlékiratában a csata előzményeként azt a problémát hangsúlyozza, hogy a központi visszavonulás és annak üldözése nem tudatos, hanem ösztönös cselekedet volt, mely folytán a saját vonalaik túlságosan elvékonyodtak. Ebből kifolyólag arra számított, hogy az ellenséges csapatok az általa vezetett 8. hadsereget délről be akarják majd keríteni és megsemmisíteni.⁵⁴ Bruszilov erre a Limanowánál lévő 3. orosz hadsereg megsegítésére a VIII. hadtestet vezényelte Orlov altábornagy parancsnoksága alatt, tőle északra pedig a XXIV. hadtestet.

Az osztrák-magyar főparancsnokság a fő támadását valóban a várostól délre tervezte. A XVII. hadtesttel megerősített Ljubičić csoport fő feladata a támadás megkezdéséig a Tarnow-Bochnián át Krakkó felé támadó oroszok feltartóztatása. Addig a támadó fő csoport felvonul Chabowka környékén és Lapanowon át Bochnia irányába, a Ljubičić csoporttal a támadó orosz erőket oldalba és hátba támadja.⁵⁵

A Franz Conrad von Hötzendorf osztrák-magyar vezérkari főnök által kidolgozott terv december elejére időzítette a támadást. December 6-án a hadtestparancsnokság elrendelte, hogy a 39. honvéd gyaloghadosztály egy részét a tüzérséggel együtt vasúton, másik részét gyalogmenetben Tymbark környékére vezényeljék. A munkácsi gyalogezred vasúton december 8-án indult el.⁵⁶ Arthur Arz von Straussenburg altábornagy utasítása szerint a támadást a 11. gyalogezred két zászlóaljának és a 9. gyalogezred két zászlóaljának kellett vezetnie, a többi tartalékként a tüzérség fedezésére Slopnice Krolewszkiétől délre helyezkedett el.⁵⁷ A támadáshoz átcsoportosított ezredek egy-egy menetzászlóaljat kaptak kiegészítésként, mely 40%-ban újoncokból állt. Ezzel egy időben Svetozar Borojević Neu Sandecnél és a Szurmay csoport a Duklai-hágón át Bártfa irányába indította meg a támadást.⁵⁸

A 11. gyalogezred csak december 10-én érkezett meg, így a támadás időpontja egy nappal csúszott. Másnap délben a 11. honvéd gyalogezred a tervnek megfelelően indult el Slopnice-re, a III. zászlóalj előőrsei pedig összeköttetést kerestek a 16. honvéd gyalogezreddel.⁵⁹ A támadó csoport egységét a 77. gyalogdandár képezte (9. és 11. gyalogezreddel), mely Cichon, Pryslop és Jezowa Wodán át kellett, hogy előre törjön az ellenséges állások felé. Molnár Dezső volt dandárparancsnok naplója szerint már december 10-én 23 óra 30 perckor megküldte az indulási parancsot, amelyet a bevárt 9. ezreddel hajnali

⁵³ Julier Ferenc: *Limanowa*. A M. Kir. Hadilevéltár, Budapest, 1937. 25

⁵⁴ Bruszilov: *A cár árnyékában*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986. 125.

⁵⁵ HL. VII. Tgy. 1833. Mantuano százados szemtanúi leírása. 145. doboz. 1.

⁵⁶ HL. VII. Tgy. 683. Nyáry Iván: Kassai és munkácsi honvédek Limanovánál 1914. 72. doboz. 2-4.

⁵⁷ *A világháború. 1914-1918*, 1929. 430-431

⁵⁸ HL. II. 588/Nr. 3.-1. doboz. 1.

⁵⁹ Julier, 1937. 189.

2 órákor kezdett meg. A Slopnicétől délre lévő országúton haladtak előre, s hajnali 4 óra körül érték el a kiindulási ponttól kb. hét km távolságra lévő út menti kocsmát, ahonnan kelet felé kellett forduljanak. Pillepič szerint lassan haladtak, mivel biztosított menet helyett Koós Gyula őrnagy javaslatára harcalakzatot vettek fel. Délután 13 óráig tétlenül szemlélték az eseményeket, ennek oka a főparancsnokság be nem érkezett utasítása.⁶⁰ A felderítést végző lengyel légió jelentése szerint a környező pontokon csak kisebb kozák lovasság volt, amelyet sikerrel visszavertek, ezért Hadfy altábornagy támadásra parancsolta Pillepičet, de a telefonösszeköttetés hiánya miatt ezt az utasítást nem kapta meg. Molnár Dezső vezérőrnagy az Ostra Gara indult, hogy a helyzetet tisztázza. Pillepič 13 órákor átadta a parancsnokságot Koós őrnagynak, aki vállalva a felelősséget megindította az előrenyomulást. A támadó egység első hullámát a munkácsi 11. honvéd gyalogezred III. zászlóalja és a 9. kassai gyalogezred I. zászlóalja alkotta. A megérkező dandárparancsnok Koós őrnagy támogatására harcra küldte az eddig tartalékban lévő I/11. és II/9. zászlóaljat Jezowa Wodán keresztül.⁶¹ A hegyhátról való leereszkedés két órát vett igénybe, miután a támadás megindult, ezért a korai sötétség a hegy déli lejtőjén érte a támadó alakulatokat. A támadást aznap este 9 órákor szüntették be. Másnap december 12-én hajnalban újra roham következett, mely a Golcow-i magaslaton üres állásokat talált.⁶²

A 39. honvéd hadosztály üldözőbe vette az ellenséget, melynek következtében az ezred és vele együtt a hadosztály Zakliczynnél átkelt a Dunajecen, ahonnan északkeleti irányban Tarnow felé követte az ellenséget.⁶³ December 17-én így Rzuchowa környékét érték el, ahol beásták magukat. Itt már kiépített állásokat találtak, annak helyzetét pontosan megállapítani nem lehetett, mivel a jelzett irányokban állandóan erős volt a tüzelés, sok volt a sebesült, így az előrejutás megakadt.⁶⁴ Az offenzíva lezárásaként Dobrotyin településig jutottak. December 22-re az ezred Horváth Imre őrnagy vezette szakasza összetalálkozott a Szurmay csoport Duklai szoroson megindított támadó egységeivel.

A limanowai csata dokumentálásának német fordítását a Kisközlönyben közzétett 102549/1 számú rendelet értelmében a császári és királyi Hadilevéltár „hadszintér vezető csoportnak” küldték meg, mely szintén hozzáférhető.⁶⁵ A hadi eseményről rengeteg írásos

⁶⁰ Julier, 1937. 251.

⁶¹ Julier, 1937. 255. Vö. HL. II: 586. kassai 9. honvéd gyalogezred iratanyaga. IX. fejezet. 11. doboz. 5-9.

⁶² Julier, 1937. 256.

⁶³ HL. II. 588/ Nr. 3.- 1. doboz. 1.

⁶⁴ HL. II. 588/Nr. 1640.-1. doboz. 3.

⁶⁵ HL. II. 588/Nr. 351.-1. doboz. 1.

emlék, tanulmány született, melyek közül kiemelkedik Julier Ferenc több kötetes munkája,⁶⁶ megemlítendők még Molnár Ferenc haditudósító visszaemlékezései⁶⁷ valamint Molnár Dezső dandár-⁶⁸ és Hadfy hadosztályparancsnokok iratai, napjainkban pedig Pollmann Ferenc tanulmányai. A limanowai ütközet bár sikerrel zárult, de „pürroszi” győzelem volt, hisz akkora veszteséget szenvedtek, hogy a további támadó harcokat egy hónappal el kellett halasztani.

1915 januárjában az ezred támadó hadműveletben nem vett részt, főleg védelmi és utóvéd szerepet töltött be Lipie és az ún. Moscenia kápolna körül. Január 2-án Horváth Imre jelentése szerint a 11. gyalogezred I. és II. zászlóalja az alábbi állapotban volt:⁶⁹

11/I	Alosztály	Létszám	Századparancsnok	Szakaszparancsnok
	Zászlóalj tiszt		Tarczaky Árpád Százados	Sivny hadnagy
	1	205	Moor Pál tartalékos hadnagy	Polák D. hadnagy
	3	165	Bauman István tartalékos hadnagy	Komlóssy Béla tartalékos hadapród
	4	175	Moravetz Imre Tartalékos zászlós	Broti Vilmos tartalékos hadapród
11/II			Horváth Imre Őrnagy	Nincs
	5	35	Deutsch Izidor tartalékos hadnagy	Horváth László zászlós
	6	51	Máté István tartalékos hadnagy	Horki János tartalékos zászlós
	7	42	Sodró László hadnagy	Horkay Ferenc tartalékos zászlós
	8	40	Kozma Zsolt főhadnagy	Hreskó János tartalékos zászlós

⁶⁶ Julier Ferenc: *1914-1918, a háború magyar szemmel*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933. és Julier, 1937.

⁶⁷ Molnár Ferenc: *Egy Haditudósító emlékei*. II. kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1916.

⁶⁸ Molnár Dezső: *Limanova magyar győzelem*. Budapest, 1932.

⁶⁹ HL. II. 588/Nr. 1823.-1. doboz. 4.

A térségben fogságba esett orosz katonák beszámolóit szerint az ezreddel szemben ekkor a 121., 122., 123. és a 124. orosz ezredek voltak alakulatok, főleg rajban. A századok létszáma száz, sőt néhol csak nyolcvan fő volt. A kiküldött járőr Luzna irányában három zászlóaljnyi orosz gyalogságot talált. Az ellenség fő állása a Staszkwokai Luznai úttól keletre helyezkedett el, ahol erős tábori őrökre bukkant. A védővonal nem terjedt ki teljesen Staszkwokáig, hanem attól délre kb. 500 m-ig, a jobbszárny mögött pedig a kis erdőben nagyobb tartalékokat talált.⁷⁰ A kimerültség és a gyenge létszámra hivatkozva a főparancsnokság elrendelte, hogy támadó hadmozdulatokat ne kezdjen az ezred, de a felvett állásait mindenképp tartsa meg.

Az orosz próbálkozások meghozták az eredményt, a szövetséges csapatokat visszaszorították a Dobrotyin vonalig, a helyzet egészen áprilisig nem változott. A harcok a Kárpátokba helyeződtek át, ahol Franz Conrad von Hötzendorf a sikeres limanowai csatától felindulva, annak vonalán akart előretörni. Kellő óvintézkedések és szervezés hiányában, főleg a tüzérségi támogatás terén, a teljesen lemorzsolódott gyalogezredek inkább tűntek zászlóaljoknak, mint ütőképes egységeknek. A támadás egy időben indult meg a harmadik orosz betöréssel január 23-án, így teljes katasztrófával fenyegetett. A történelemben a Kárpáti téli csata néven vonult be, mely egészen február 17-ig tartott nagy véráldozatokat követelve. Ezekről a harcokról legtöbbit az „elitnek” is nevezhető visszaemlékezésekből tudhatunk meg. Ide sorolhatóak az uzsoki harcokat vezető Szurmay Sándor,⁷¹ Pilisi Lajos⁷² és József Ágost főherceg⁷³ munkái. Szurmay egysége megkapta a Szurmay hadtest nevet, a főherceg, aki a 38. honvéd gyaloghadosztály katonája volt, vezérkari beosztásban szintén a kárpáti, majd erdélyi harcokban szerzett dicsőséget.

2.4. A gorlicei offenzíva

A kárpáti téli csatát követően, annak fő célját, Przemysl erődjének a felmentését nem sikerült elérni, az erőd magára maradt. 1915. március 22-én az utolsó sikertelen kitörési

⁷⁰ HL. II. 588/. Nr. 1963. - 1. doboz. 37.

⁷¹ Szurmay Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.

Szurmay Sándor: *Élmények és tapasztalatok a világháborúból*. In: *A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914-1918*. Szerk. Sgardelli Ceaser. Stephaneum Kiadó, Budapest 1937.

⁷² Pilisi Lajos: *A Kárpáti harcokból*. Atheneum Kiadó, Budapest, 1915.

⁷³ József főherceg: *Kivonatol részletek háborús naplóból*. In: *Hadtörténelmi Szemelvények a világháborúból*. Stephaneum Kiadó, Budapest, 1925.

József főherceg: *A világháború amilyenek én láttam*. 1-7. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926-1934.

kísérlet után Tamásy Árpád altábornagy⁷⁴ elrendelte a fegyverek és az erődök felrobbantását, majd az orosz 11. hadseregnek való megadását. 120 ezer ember esett hadifogságba.

Az erőd eleste után az ott fölszabaduló orosz tömegek ismét a Kárpátokra tódultak, hogy kivívják a győzelmet, valamint utat nyissanak Budapest és Bécs felé az Alföldön keresztül. Elkezdődött a Húsvéti csata.⁷⁵ A hadvezetőség ennek kiküszöbölésére Gorlice⁷⁶ környékén nagyobb offenzívát tervezett.⁷⁷ A cél az orosz vonalak áttörése, az ellenség üldözése a Pustki magaslaton át Jasló irányába.⁷⁸ A tüzérségi előkészületek és csapatösszevonások fölülmúlták az eddigieket. A hadműveletben összesen három német és három osztrák-magyar (VI, IX, X.) hadtest vett részt. A gorlicei áttörésben a Monarchia haderejéből közvetlenül a német 11. hadseregnek alárendelte a VI. hadtestet, mely kötelékében két gyaloghadosztály, a krakkói 12. és a kassai 39. honvéd gyaloghadosztály tartozott.⁷⁹

A limanovai csatát követően az ezred elhelyezkedésében 1915. április végéig változás nem történt, a már említett Dobrotyin térségében teljesített szolgálatot.⁸⁰ A 11. gyalogezred élére Pillepič ezredes helyett új parancsnok, Nikolich Radivoj került.

A parancsnokság a 39. honvédhadosztálynak döntő szerepet szánt a támadásban. Annak iránya a Pustki-Wiatrowka-Sztaszkowka vonala, fő betörési területe pedig a VI. hadtest körzetéhez tartozó 449-es magassági ponton lévő Pustki hegy volt. Április 24-én megkezdődött a gyalogezred átcsoportosítása, a Luzna Staszkowka-i orosz állások elleni támadás időpontját május 2-ra tűzték ki, de az előőrsi csatározások már e hónap végén megkezdődtek.⁸¹ Az oroszok gondosan megválasztották az állásaikat. A környező terepből

⁷⁴ Tamásy Árpád 1861-ban született a Brassó vármegyei Kőhalom városban. Elvégezte a bécsi cs. és kir. vezérkari akadémiát. 1914. szeptember elején altábornagyként a szegedi 23. honvéd gyaloghadosztály parancsnokává nevezték ki. Tamásy, mint főparancsnok helyettes 1915 márciusában a megadás mellett döntött a lőszer és élelmiszerhiány miatt. Az erődöt 1915. március 22-én foglalták el az orosz csapatok. Később tetteiért a hadifogságban táborszernaggyá léptették elő.

⁷⁵ A Kárpáti téli csatát követően a hadsereg harci értéke a minimumra csökkent, ezzel szemben, Conrad von Hötzendorf terve szerint újabb támadást kellett kezdeményezni a Kárpátokban. Megkezdődött az ún. Húsvéti csata. A harcok egészen április végéig elhúzódtak, csak a májusi gorlicei áttörés vetett véget ezeknek az eseményeknek.

⁷⁶ Krakkó megye keleti határán található település.

⁷⁷ Cramon, August von: *Unser Österreich-ungarische Bundesgenosse im Weltkrieg*. Berlin, 1920. 5-10. 11-19.

⁷⁸ ÖStA-KA. Manuskriptsammlung. Boncz-Brujewicz Der Verlust Galizien im Jahre 1915 (23. März bis 8 Juni 1915) und 2. Teil. Die Katastrophe der 3. russischen Armee.

⁷⁹ Pollmann Ferenc: *Az orosz front*. In: Magyarország az első világháborúban. Szerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010. 69 A hadosztályok ereje az alábbiak szerint oszlott meg: krakkói 12. gyaloghadosztály: 570 tiszt, 15.766 katona, 314 ló, 26 géppuska, 47 ágyú, kassai 39. honvéd gyaloghadosztály: 547 tiszt, 14.640 katona, 434 ló, 31 géppuska, 51 ágyú. ÖStA-KA. MS-WK-RUS. 7. VI. Korps Gorlice Juni 15. 3.

⁸⁰ HL. II. 588/ Nr. 3009.- 1. doboz. 3.

⁸¹ Orosz jelentések szerint a VI. hadtest veszteségei május 1-ig a felvonulás befejezéséig: 1 tiszt és 38 halott katona, 192 pedig megsebesült. ÖStA-KA. MS-WK-RUS. 7. VI. Korps Gorlice-Juni. 15. 5-9.

igen jól kiemelkedett, így uralta a frontvonalat, mely lépcsőzetes tűz kifejtésére nagyon alkalmas volt.

A 39. honvéd hadosztály a luznai előretolt állás elfoglalására Horváth Imre őrnagy parancsnoksága alatt a 11. honvéd gyalogezred II. zászlóalját rendelte ki, melyhez két német aknavetőt is beosztottak. A különítmény Biesnáról indult 30-án, este 10 órakor kezdte meg a támadást, éjfél előtt nem sokkal pedig az előretolt orosz állásokat már el is foglalta. A veszteség két halott és tizenkét sebesült.⁸² Az akcióban való vakmerő fellépésük miatt különösen kitüntette magát Castelli Aba főhadnagy és Deutsch Izidor hadnagy századparancsnokok. A további parancs értelmében a megszállt szakaszt minden áron tartani kellett, mert ez képezte a másodikára tervezett offenzíva kiindulópontját. Május 1-jén a tervnek megfelelően este a rohamra fejlődő csapatoknak szintén az első vonalba kellett vonulnia. A II. zászlóalj továbbra is a Pustki magaslattal szemben állt, tőle jobbra a cs. és kir. 56. gyalogezred, balra a 9. honvéd gyalogezred vonult fel. A 11. gyalogezred többi része tartalékként a front mögött maradt. A csapatoknak akkor kellett az első vonalakat elérnie, amikor a tüzérség tüzelése szünetelt.⁸³ Május 2-án reggel 6 és 10 óra között folyamatos ágyúzás hallatszott, majd megindult a gyalogság rohama. Az ezrednek északi irányból kellett támogatnia a Pustki magaslat elleni támadást, és segítenie a 12. hadosztályt az előretörésben.⁸⁴ A meglepett ellenség vagy megadta magát, vagy elmenekült, fél óra elteltével a magaslat nagy részét elfoglalták. A 11. honvéd gyalogezred délelőtt 11-re Brezién át az erdő felé előrenyomulva az ott lévő orosz állást is megszállta. Azonban nem mindenhol volt ilyen sikeres a támadás, a balra csatlakozó egységeket ugyanis oldalazó tűz érte, ezért nem tudtak előrehaladni a Wiatrowka magaslatra, s veszélybe kerültek az addig elért eredmények. A mindeddig tartalékban lévő 11. gyalogezred I. és II. zászlóalját is harcba küldték. Az egység nyugati irányból támadta a Wiatrowkát, délről pedig a Pustkit elfoglaló alakulatok.⁸⁵ A hegyet este 7 órakor tisztították meg, így lehetővé vált a további előrenyomulás Jasló felé.⁸⁶ A május 2-ai harcokban való bátor helytállásukért Castelli Aba főhadnagy, Horánszky Pál és Deutsch Izidor tartalékos hadnagy, valamint Hreskó János és Horkey Ferenc tartalékos zászlós kitüntetésben részesült.⁸⁷

⁸² HL. II. 588/ Nr. 6.- 1. doboz. 1.

⁸³ HL. II. 588/Nr.6. -1. doboz. 2.

⁸⁴ HL. VII. Tgy. 52. Gorlice 1915. május 2. Lásd: In: Magyarország, Molnár Dezső: Gorlice 1915. május 2. 1925. május 3. 10.

⁸⁵ Riedl Lajos: *a cs. és kir. VI. Hadtest a gorlicei áttörési csatában 1915. május 2.* Stephaneum, Budapest, 1928. 66.

⁸⁶ HL. II. 588/Nr. 6. -1. doboz. 4.

⁸⁷ A veszteségekről az orosz források német jelentésekre hivatkoznak, mely szerint 208 tiszt és 5354 légénységi állományú, sebesültek száma 498 tiszt és 20.697 közkatona, eltűnt 3 tiszt és 1107 közkatona. Összegezve: 709

Az előretörés megtörtént, egészen május 4-ig zavartalanul haladtak előre.⁸⁸ Nikolich alezredes jelentése szerint az ellenség Swieczany irányába vonult vissza, állítása szerint az oroszok Jasló előtt akartak nagyobb ellenállást kifejteni.⁸⁹ Az ezred a 367-es magaslati pont kijelölt területén éjszakázott, de harcszerű biztosításban maradt. A felderítést járőrökkel végeztették, valamint állandó összeköttetésben voltak egy esetleges támadás bekövetkezése esetére.⁹⁰ Közben Molnár vezérőrnagy a 9. gyalogezredet tartalékba vonta ki Binarowa keleti részén, a felderítőket pedig az Obszynka patak keleti lejtőjére rendelte.⁹¹

A gorlicei áttörés közvetlen momentuma a 11. honvéd gyalogezred Krosnoi csatája. Ennek oka, hogy május 7-én a 9. honvéd gyalogezred I. zászlóalja Juhász László őrnagy vezetése alatt Krosnón át tört előre, hogy a Kroskienkó-Wisne-i majortól keletre lévő magaslatokat szállja meg, de az oroszok nagy erővel tartották ezt, így veszélybe kerültek. A veszély elhárítására Nikolich alezredest küldték a helyszínre a munkácsi gyalogezreddel az élen. A parancsnok a már említett major felé a II. és III. zászlóaljat küldte, az I. zászlóaljat, mint tartalék visszatartotta. A terep megfelelő volt a támadóknak, az erdőség jó fedezéket nyújtott, csak annak szegélyén volt kockázatos, mert a majorig vezető úton előrenyomulni csak nyílt terepen lehetett. Itt esett el Grünfeld Ármin tartalékos hadnagy századparancsnok is.⁹² A tüzéség felvonulása után megkezdődött a támadás és a hegycsúcs elfoglalása. Egy május 9-ei veszteséglista szerint az ezred sebesült tisztjei Dulya Ferenc hadapród, Daics Dávid és Kovács Pál hadapród-jelöltek, valamint Kisházi István főhadnagy. Elesett legénység: 7 altiszt, 72 honvéd sebesült: 14 altiszt, 353 honvéd. Eltűnt 1 altiszt és 40 honvéd.⁹³ Az ezred az ezt követő előrenyomulásokból aktívan kivette a részét, egy május 29-i veszteséglista a sebesültek, halottak és eltűntek számát összesen 368 főre teszi.⁹⁴

Az 1914-1915 közötti harcok a Monarchia számára a legnagyobb veszteségekkel jártak. A német vezérkar a Schlieffen-tervnek megfelelően a nyugati frontvonalon vetette be erőinek túlnyomó részét, ezért ha egy kis időre is, de az osztrák-magyar alakulatok kezdetben magukra maradtak, a vártnál gyorsabban mozgósított és a harctérre felvonuló oroszokkal

tiszt és 27.158 tiszthelyettes és katona. ÖStA-KA. Manuskriptensammlung. M. Boncz-Brujewicz Der Verlust Galizien im Jahre 1915 (23. März bis 8 Juni 1915) und 2. Teil. Die Katastrophe der 3. russischen Armee. 296, 314.

⁸⁸ ÖStA-KA. Manuskriptensammlung. 17. Nesnamow: Strategische Skizzen des Krieges, IV. Teil. Der grosse Rückzug der russischen Armeen 1915. 3-5.

⁸⁹ HL. II. 588/ Nr. 3328. -1. doboz. 32.

⁹⁰ HL. II. 588/ Nr. 3846.- 1. doboz. 5.

⁹¹ HL. II. 588/ Nr. Nr. 3816. -1. doboz. 6.

⁹² HL. II. 588/ Nr. 16. -1. doboz. 1.

⁹³ HL: II. 588/ Nr. Nr. 3907. -1. doboz. 28.

⁹⁴ HL. VII. Tgy. 237. A m. kir. 39. honvéd gyaloghadosztály világháborús története.

szemben. Az általános mozgósítást követően létrehozott kassai 39. honvéd gyaloghadosztályra és a kötelékébe tartozó munkácsi 11. honvéd gyalogezredre nagy veszteséggel járó előrenyomulás, majd visszavonulás volt jellemző. A döntő győzelem kivívása, a hosszan elnyúló és nagy tömegek részvételével zajló frontvonalak áttörése és az ellenség megsemmisítésének a lehetősége az 1914-es év végére nyilvánvalóan kudarcra volt ítélve, most már az ellenfelek erőinek a kivéreztetésére törekedtek. A háború elhúzódása biztossá vált.

Az 1915-ös gorlicei áttörés volt az első momentum az osztrák-magyar hadsereg történetében, mely sikerként könyvelhető el, s ezt lehetőségükhöz mérten ki is aknázták. Románia továbbra is semleges maradt, Bulgária pedig csatlakozott a központi hatalmak táborához. Az elkövetkező hónapok történései ennek az áttörésnek a következményei (Lemberg, Breszt-Litovszk elfoglalása stb.) A munkácsi 11. honvéd gyalogezred ezekben az eseményekben való részvétele a magyar hadtörténelem fontos epizódjai közé tartozik.

2.5. A hadsereg nemzetiségi összetétele

Az 1867-ben létrejött és több mint ötven éven keresztül fennálló Monarchia alappilléret a hadsereg jelentette. Ferenc József a katonai kiadás és újoncmegajánlás jogát látszólagosan a magyar országgyűlésre ruházta rá. A hadsereg intézménye nemzetektől független volt, ahol a király és a birodalom iránti hűség mindenk felett állt. A századfordulón kibontakozó nacionalizmusok bár éreztették hatásukat a hadseregben, megingatni azonban nem tudták azt. Ahogy Doromby József *A magyar gyalogság* című kötetben megfogalmazta: „Nemzetiségi kérdés nem volt sehol. A más nyelvűek is épp olyan magyarok voltak, mint a többiek.”⁹⁵

A világháború kitöréséig a hadsereg hivatásos és tartalékos állománya fokozatosan növekedett. A német, a cseh és a magyar katonák adták a tényleges állományú tisztikar zömét, míg a többi nemzetiség népességarányukhoz képest képviseltette magát, néhány kivétellel. Ilyen volt a rutén nemzetiség,⁹⁶ amelynek létszáma az 1910-es népszámlálási adatok szerint

⁹⁵ Doromby József – Reé László (szerk.): *A magyar gyalogság*. Reé László Könyvkiadó, Budapest, 1940. 168.

⁹⁶ Nem céloz nyelv és nemzeti hovatartozásának vizsgálata, kizárólag a rutén etnonimát használom, mivel a német katonai statisztikák (*Militärstatistisches Jahrbuch*) 1870-es kiadásától kezdve ruténnek nevezik az e népcsoporthoz tartozó katonaköteles egyéneket, valamint a magyar *Statisztikai Évkönyv* 1911-től a kimutatásokban szintén ezzel a névvel illeti őket. Ugyanez a helyzet a veszteségkimutatásokhoz felhasznált irodalom és források esetében: Wilhelm Winkler: *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten*. Verlag von Seidl und Sohn, Wien, 1919; Mike Gyula: *A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban*. In: Magyar Statisztikai Szemle. (7. szám) 1927; a Hadtörténelmi

464 270 fő volt, a Magyar Királyság területén ez főleg Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben összpontosult, valamint egy 8 ezer fős rutén kisebbség élt a horvát-szlavón területeken. Az Ausztriához tartozó Galíciában és Bukovinában pedig mintegy 48 kerületben található ruténeket, de őket a statisztikák szinte kizárólag az ukrán lakossággal azonosították, így létszámuk együtt itt megközelítette a 3 998 000 főt. Részarányuk a hadseregben a közkatonák kivételével, mégis elenyésző. Az első világháború katonai embervesztesége – a hősi halottakat, sebesülteket és hadifoglyokat is beleértve elérte a több millió főt. De vajon mekkora lehetett pontosan a rutén veszteség?

A háború után íródott visszaemlékezések, főleg a katonai elithez tartozó volt vezérkari tisztek munkái a katonai vereség okait a nemzetiségek árulásával magyarázták.⁹⁷ A kutatás során arra szerettem volna választ kapni, hogy ez a megállapítás valóban érvényes-e a rutén nép tekintetében. Így a katonai statisztikák és veszteségkimutatások segítségével a népességarány, a katonai részvétel és veszteség egymás mellé helyezését tűztem ki célul, hogy megközelítő értékeket kapjunk. Természetesen az eredmények hozzávetőlegesek, hisz a statisztikák abszolút számokkal dolgoznak.

Ahhoz, hogy a rutének számát megállapítsam, meg kellett vizsgálnom, mely császári és királyi, valamint honvéd gyalogezredek sorát gyarapították, mivel az ezredek harci beosztása és rendeltetése az ezredtörténeti és a levéltári forrásoknak köszönhetően már ismeretes.⁹⁸ A háború folyamán bevonult közkatonák száma mellett a katonai felső- és középszintű vezetésben is ismernünk kell képviselőjük nagyságát, hisz a veszteségek első időszakában a tisztek halálozási rátája volt a legmagasabb.⁹⁹ A rutének esetében ez különösen fontos, hisz ismereteim szerint erre irányuló kutatás mindeddig nem folyt.

Levéltárban őrzött kéziratok: Julier Ferenc: I. világháború; Dr. Bodart Gaston: *Die Menschenverluste im Weltkrieg* 1921.

⁹⁷ Rubint Dezső: *Az összeomlás. 1918.* Globus Nyomdai Műintézet, Budapest, 1922.

Rubint Dezső: *Adatok a magyar katona szerepléséhez a világháborúban.* M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1924.

Szabó Miklós: *Mi okozta az összeomlást és a forradalmakat?* Athenaeum, Budapest, 1922.

⁹⁸ HL. II. 185. A 39. honvéd gyaloghadosztály hadművelési csoportjának az iratanyaga.

HL. II. 587. A kassai 9. honvéd gyalogezred iratanyaga.

HL. II. 588. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred iratanyaga. 1914–1918.

HL. II. 589. Szatmári 12. honvéd gyalogezred iratanyaga.

HL. VII. Tgy. 1755. I. világháború. XIII. kötet. 132. doboz.

⁹⁹ 1915 januárjáig körülbelül 3618 tiszt esett el, ha ide számítjuk a sebesülteket és fogságba került tiszteket is, akkor ez a szám eléri a 22 310 főt. Wilhem Winkler: *Berufsstatistik der Kriegstoten der Österreich-Ungarischen Monarchie.* Bécs, 1919. 6–8.

2.6. A rutének részaránya a harcoló alakulatokban

Nagy valószínűséggel a katonai iskolákban és akadémiákon végzett rutén hallgatók rutén alakulatokhoz kerültek, mivel szláv nyelvet beszélő tisztek kevesen voltak az északkeleti vármegyék ezredeiben.¹⁰⁰ A magyarországi tartalékos tisztek és tiszthelyettesek 74%-a magyar anyanyelvű, míg a többi nemzetiségek aránya nem haladta meg a 15%-ot. (Német 12%, szerb-horvát 6%, román 4%, szlovák 3%, rutén, az örmény és cigány származásúak részaránya pedig nem érte el még az 1%-ot sem).¹⁰¹ A rutén anyanyelvű tisztek egy része a honvédségben, a császári és királyi haderőben magyarnak vallotta magát, de Hajdu Tibor szerint ez csak következtetés, mivel a galíciai ukránok (rutének) egy része pedig lengyelnek mondta magát.¹⁰² Az akadémiákon és kadétiskolákban 1848 előtt a Habsburg Monarchia keretein belül az ukrán vagy rutén nemzetiségek egyáltalán nem voltak képviselve,¹⁰³ mely az északkeleti vármegyék esetében a népesség rossz életkörülményeivel magyarázható. Deák István ezt az alulreprezentáltságot vallásfelekezeti szempontból vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy igen alacsony a tanult elit száma.¹⁰⁴ A vagyonosodni kívánó rétegek nem a magyar társadalmi osztályokhoz, csoportokhoz kívántak felzárkózni, hanem főleg a tisztek esetében Bécs volt a cél. Ez inkább a galíciai rutének (ukránok) esetében figyelhető meg, hisz a Magyar Királyság területén élő rutének középosztállyal nem rendelkeztek, a vékony értelmiségi réteg a papi vagy tanítói pályát választók köréből került ki. Nem mehetünk el amellett sem, hogy a csekély, de létező katonacsaládok sarjainál erős volt az asszimilációs hajlam. A kiegyezést megelőzően számuk a haderőben kb. 1%, ez az arány később tovább csökkent, sőt a fogyás 1902-től még inkább érzékelhető.¹⁰⁵

Bár a hadsereg kötelékén belül a hivatásos és tartalékos rutén tisztek aránya kisebb, mint népességarányuk,¹⁰⁶ de az állami és katonai tisztviselők között ez az arány növekszik,

¹⁰⁰ A hivatásos tisztek közül 1870-ben 5,14%, 1904-ben pedig 7,8% használta vagy beszélte a rutén nyelvet. Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1993. 131.

¹⁰¹ Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1991. 16–17.

¹⁰² Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában*. Historia, Budapest, 1999. 166.

¹⁰³ A Mária Terézia Katonai Akadémián az 1912/1913-as évfolyam 438 tanulója közül nemzetiségi, anyanyelvi kimutatásban 1 fő vallotta magát ruténnek, viszont vallási, felekezeti megoszlásban 4 fő volt görög katolikus. Lakhely szerint pedig 33 fő galíciai és bukovinai. Deák, 1993. 121.

¹⁰⁴ Deák, 1993. 215.

¹⁰⁵ Hajdu, 1999. 113, 157.

¹⁰⁶ 1910-es statisztikai adatok szerint a Galíciai rutének a hivatásos vagy tartalékos állományban lévők száma nem érte el a 100 főt.

főleg az ukránok esetében.¹⁰⁷ Az is figyelemre méltó, hogy az 1903-as adatok szerint a katonaszökevények legnagyobb hányada szláv származású. Balla Tibor *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai* című könyve szerint a háborút megjárt 178 tábornok közül három fő volt az, aki a III. kassai honvédkerület¹⁰⁸ területén az általam vizsgált Ung, Bereg, (de tágabb értelemben Szabolcs, Szatmár vármegyéket is ide vehetjük) valamelyikében született, azonban egyikükről sem valószínűsíthető, hogy rutén nemzetiségű lett volna.¹⁰⁹

A négy vármegye területén 1860 és 1886 között összesen öt gyalogezredet állítottak fel, ebből három a közös hadsereghez, kettő pedig a honvédséghez tartozott. Az első ezred az ungvári 66., amely a dualizmus előtt nagy „karriert” futott be, részt vett mind a porosz, mind a boszniai háborúban. A második a munkácsi 65., az ún. Ludwig bakák, a harmadik pedig az 1886-ban létrehozott máramarosi 85. cs. és kir. ezred.¹¹⁰ Az északkeleti vármegyék katonaköteles személyei a k. u. k.¹¹¹ gyalogezredi, valamint honvéd gyalogezredei mellett egyéb elitalakulatnak számító egységekben is szolgáltak. Ilyen volt a 29. és 32. cs. és kir. tábori vadász zászlóalj, melyeket szintén a négy vármegyéből egészítettek ki. Az előbbinek állomáshelye Monfalconéban (ma: Olaszország), pótszázada pedig Losonc (ma: *Lučenec*, Szlovákia), a 32. állomáshelye Trembowla (ma: *Terebovlya*, Ukrajna), pótszázada Eperjesen (ma: *Prešov*, Szlovákia) volt.

A kiegyezést meggyorsító történések (vesztes osztrák–porosz háború, Észak-Itália elvesztése) új katonai reformok bevezetését tették szükségessé. A honvédség létrehozásáról az 1868. XLI. törvénycikk rendelkezett, melynek értelmében gyalogsági és lovassági

¹⁰⁷ Hajdu, 1999. 158.

¹⁰⁸ A kassai honvédkerület katonai körzete: Abaúj, Bereg, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung, Zemplén és egy-egy helyiség kivételével egész Közép-Szolnok és Kraszna megye, továbbá egy Hajdú kerületre és Kővár vidékre, Bihar megye 15 és Nagy-Kún kerület 2 helyiségére oszlott. Mikár Zsigmond: *A magyar királyi honvédség Schematizmusa*. Madarász Henrik Nyomda, Pécs, 1870. 51.

¹⁰⁹ Gerstenberger Friedrich Valentin (Debrecen-Szabolcs vármegye), livnói Hadfy Imre (Nagykároly-Szatmár vármegye) valamint nagybányai és vásárosnaményi Lónyay Albert gróf. Balla, 2010. 138, 150, 215. Talán az egyik legismertebb, de nem tábornoki rangban lévő katonai vezető, az árulásáról elhíresült, galíciai születésű elnémetesedett rutén család gyermeke, Redl ezredes volt, aki 1913 májusában öngyilkos lett.

¹¹⁰ A munkácsi 65. császári és királyi gyalogezred tulajdonosa Lajos Viktor főherceg gyalogsági tábornok. Elnevezését a Munkácsi Katonai Kiegészítő Parancsnokságtól kapta, mivel kiegészítése ezekről a területekről történt meg. Ennek ellenére az ezredtörzs és az I. és III. zászlóalj Miskolcon, a II. zászlóalj Munkácson, a IV. zászlóalj pedig Besztercebányán állomásozott.

Az ungvári 66. császári és királyi gyalogezred tulajdonosa Péter Ferdinánd főherceg, vezérőrnagy. Ezredtörzse, a III. és IV. zászlóalj Ungváron, az I. zászlóalj Kassán, a II. zászlóalj a boszniai Gorazdében állomásozott. Kiegészítő területe Ung, Zemplén vármegye.

A máramarosi 85. császári és királyi gyalogezred tulajdonosa Kis-Demeteri Gaudernák József lovassági tábornok. Az ezredtörzs, az I. és IV. zászlóalj Lőcsén, a II. zászlóalj Máramarosszigeten, a III. zászlóalj a boszniai Ragoticán állomásozott. Kiegészítő területe Máramaros, Ugocsa vármegye volt. Doromby, 1940. 425, 225.

¹¹¹ k.u.k - kaiserlich und königlich (császári és királyi német rövidítése).

alakulatokat hoztak létre.¹¹² A Magyar Királyság területét hat honvédkerületre (Dunáninneni, Dunántúli, Tiszáninneni, Tiszántúli, Erdélyi és a Horvát-Szlavón) osztották. 1871-től a kerületeket római számmal különböztették meg, majd végleges formájukat 1899-ben nyerték el, amikor is a kerületek száma eggyel növekedett: I. budapesti, II. szegedi, III. kassai, IV. pozsonyi, V. székesfehérvári, VI. kolozsvári, VII. zágrábi horvát-szlavón.¹¹³ A törvény továbbá előírta, hogy a honvédkerületi parancsnokságok területe, elnevezése és alárendeltsége háború esetén nem változik.¹¹⁴ A kerületeken belül létrejött katonai alakulatok kezdetben területi megnevezést kaptak (pl. 35. beregi zászlóalj, később munkácsira változott), majd a zászlóaljak összevonásával (három zászlóalj) a féldandár kifejezést használták. 1886-ban a féldandár békelétszáma 34 tiszt és 118 legénységi állományú személy volt. A magyar ezred a szóhasználatban 1890-től volt érvényben. A zászlóaljak századjárásai viszont továbbra is megmaradtak.¹¹⁵ A katonai hadkiegészítő kerületek határai a megfelelő megyék határaival estek egybe. 1912-től a kiegészítési rendszer megváltozott, a kiegészítő parancsnokság többé nem viselte az ezred számát és csak kiegészítéssel foglalkozott. Területe is megváltozott, megegyezett a közös hadsereg kiegészítési területével.

Az északkeleti vármegyék általam vizsgált régiójában két olyan honvéd ezredet találunk, melyeket 1886-ban hoztak létre. Ezek magyar vezényleti nyelvűek voltak sok rutén katonával: a 11. munkácsi és a 12. szatmári gyalogezred, amelyek a III. kassai katonai kerület alá tartoztak. A 11. honvéd gyalogezred összetétele az 1914-es év nyarára vonatkozó adatok szerint 42% magyar 40% szlovák, 10 % rutén és 8 % egyéb,¹¹⁶ míg 1918-ra ez az arány 77% magyarra, 15% ruténra, 4% németre, 3% szlovákra és 1% románra változott.¹¹⁷ A szatmári 12. honvéd gyalogezred összetételében viszont kisebb a nemzetiségi eltérés: 42,5% magyar, 29,5% román, 22,5% rutén, 4% szlovák és 1,5% horvát.¹¹⁸ Kiegészítésük szintén az adott

¹¹² Illéfalvi Papp Mihály: *A m. kir. Honvédség fejlődése 1869–1899*. Grill Nyomda, Budapest, 1899. 2.

¹¹³ Uo. 11.

¹¹⁴ Uo. 16.

¹¹⁵ 1886 előtt a zászlóaljak parancsnokai közül feltehetőleg 3 személy rutén származású volt: a fennálló öt zászlóalj parancsnokságában: 35. beregi 1873–1874 között Mihajlovits Döme százados. 1882-1883 Pervulesko Sándor százados. 36. ungi zászlóaljnál 1869–1874 között Marschalko Tamás. őrnagy-alezredes és a bereginél is megfordult 1874–1879 Mihajlovits Döme, itt már őrnagy-alezredes. Berkó, 1928. 406.

¹¹⁶ Ehn, Maximilian: *Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914*. Ergänzungsheft 9 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“. Verlag der „Militärwissenschaftlichen Mitteilungen“ Wien. 1935. 94.

¹¹⁷ Plaschka, Richard Georg-Haselsteiner, Horst-Suppan, Arnold (szerk.) *Innere Front. Militäassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. Band II. Verlag für Geschichte und Politik Wien. 1974. 348.

¹¹⁸ HL. VII. Tgy. 762. K. u. K. Armeekommando /Op. Abt/. Honvedinfanterieregimenter. Nr. 9.

Ezek az adatok megközelítőleg megegyeznek az ezredtörténeti munkákban szereplő adatokkal. A 12. honvéd gyalogezred volt parancsnoka szerint a zászlóaljat 55% magyar, a maradék 45%-ot fele-fele arányban román és rutén nemzetiségű katonák alkották. Deseő Lajos: *A M. Kir. Szatmári 12. honvéd gyalogezred, valamint menet és népfölkelő ezredeinek története*. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Budapest, 1931. 15.

vármegyékből történt.¹¹⁹ Létszámuk viszont béke idején nem érte el az európai államok hasonló alakulatainak nagyságát, így jobb esetben is zászlóaljnyi embertömegről beszélhetünk. Egy 1879-es határozat szerint a kassai kerület béke létszáma éves lebontásban a következő lehetett: I. március 15-től szeptember 31-ig 844 fő, II. október 1-jétől a követő év márciusáig 620 fő.¹²⁰ Ennek okát abban kereshetjük, hogy a katonaság kiképzése nem egy időben történt, de ez a különböző fegyvernemeknél is megfigyelhető (a lovasság kiképzése legtöbbször az adott év tavasza). Az újonc(ok) kiképzése ősszel, a tiszteké vagy altiszteké a téli hónapokban történt. A közkatonákat nyolcheti kiképzést követően szabadságolták, majd szükség szerint hívták be őket szolgálatra. Az őszi gyakorlatok idején a szakasz és század kiképzéseket zászlóalj és ezred harci kiképzéssel egészítették ki, ezek után pedig elkezdődhetett a tényleges szolgálat. 1883-ban, majd 1886-ban a kassai kerület létszámát állandósították 592, majd 584 főben.¹²¹

A tehetségesebb katonákat altiszti továbbképzésre küldték különböző tanosztályokba.¹²² A tanosztályok mellett létezett egyéb katonai nevelő és képző intézet is. Ezekben számszerűleg kevés rutén tanult. Ennek oka, hogy a magyar hadapródiskolában magyarul, a császári és királyi iskolákban pedig németül folyt az oktatás, így az alulképzett rutének eleve hátránnyal indultak a sikeres vizsga abszolválásánál. További nehézséget jelentett, hogy ezek az iskolák (főleg az akadémiák) igen magas tandíjat (400-800 forint) állapítottak meg. A tandíj-kötelezettség alól csak azokat mentették fel, akiknek édesapja legalább 20 évet szolgált katonaként vagy állami tisztviselőként, valamint azokat, akik állami vagy magánalapítványi ösztöndíjban részesültek. A hadapródiskolákba 14 éves kortól lehetett jelentkezni megfelelő előképzettséggel és műveltségi szinttel.¹²³ Ezek a kiképzett hivatásos vagy tartalékos tisztek képezték a kapcsolatot a parancsnok és a katonai alakulatok között.

A cs. és kir. 85. gyalogezrednél a kiképzés megkönnyítése végett a ruténeket a III. és IV. zászlóaljba sorozták be. Vö.: *Szemelvények a volt cs. és kir. 85. gyalogezred történetéből*. S. n. Budapest, 1928. 40.

¹¹⁹ Az 1886-ban létrejövő szatmári 12. honvéd gyalogezred II. zászlóalja Máramaros vármegyéből egészült ki. 1889–1912 között a visói, izavölgyi, máramarosszigeti, tiszavölgyi és taracsvizi járások területéről sorozták be az embereket. Legismertebb parancsnoka 1907–1910 között Daubner Samu őrnagy, aki később a miskolci 10. honvéd gyalogezred ezredese, háború alatt pedig Deseő Lajos őrnagy és Gabányi János alezredes. Hogy volt e rutén parancsnokuk azt nehéz megállapítani, csak következtethetünk. Egy személy bizonyos Mihajlov alezredes 1915. május–június között irányította a máramarosi zászlóaljat.

¹²⁰ Illéfalvi, 1899. 24.

¹²¹ Uo. 25.

¹²² Uo. 78.

¹²³ Danzer Alfons: *A mi hadseregünk*. Franklin Társulat, Budapest, 1889. 563.

A haderő állományának nemzetiségi megoszlása az 1910-es katonai statisztikai adatok szerint:¹²⁴

Nemzetiség	Hivatásos tiszt	Közlegény
Német	14014	375595
Magyar	1656	344296
Cseh	854	192269
Szlovák	-	53656
Lengyel	445	117746
Rutén	35	113274
Horvát és szerb	427	134141
Szlovén	89	35771
Román	160	104332
Olasz	124	19375
Összesen:	17808	1490459

A tartalékos tisztikar az általános hadkötelezettség bevezetése folytán jött létre. Az uralkodó 1868. december 5-én szentesítette a birodalom egészére szóló véderőtörvényt, Magyarországon ez az 1868: XL. törvénycikk. Egyik fő funkciója a hivatásos tisztek háborús veszteségeinek pótlása, valamint béke idején a polgárság és az értelmiség „felmentése” a háromévi szolgálat alól a paraszti származású katonák között. A tartalékos tiszt előmenetelét tekintve főhadnagyi rangnál magasabbra nem vihette ugyan, de annál magasabb volt presztízse a társadalomban.¹²⁵ A rutének a tartalékos tisztikarban alulreprezentáltak (34 fő). Ennek ellenére valószínűleg sokkal nagyobb hányaduk végezte el a középiskolát, amely biztosította számukra a jogot, hogy egy évre önkéntesként vonuljanak be. Vajon milyen nyelvű intézményekben tanultak az adott iskoláskorú személyek?

A nemzetiségek közül a legnagyobb gyarapodást (9,3%) a Monarchián belül a rutének érték el az 1910-es népszámláláskor. Ez Benisch Artúr szerint annak köszönhető, hogy míg 1900-ban szlováknak regisztrálták Sáros, Zemplén és Ung vármegye lakosságát, ugyanazok

¹²⁴ Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1910. 145-146.

¹²⁵ Hajdu Tibor: *Hivatásos és tartalékos tisztek a Monarchia Hadseregében*. In: A magyar katonatiszt (1848-1945). Szerk. Hajdu Tibor. MTA Történettudományi Intézet. Budapest, 1989. (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 5.) 41-43.

tíz évvel később már ruténnek vallották magukat. Indoklasképp közli, hogy 1910-ben 101.000 görög katolikus szlovák volt, viszont kisebb részük elmagyarosodott rutén. Középiskolájuk nem volt, elemi csak 59, összesen 45.130 tanulóval, melyből csak 4042 tanult anyanyelvén. Az írni-olvasni tudók aránya 22,2% volt.¹²⁶ Katus László szerint a középiskolai, műszaki akadémiai és egyetemi végzettség aránya a rutén diákok esetében 100000 főből mindössze 363 fő.¹²⁷ Wolfdieter Bihl vizsgálata alapján 1912-ben 520.000 lakosra jutott egy rutén középiskolás, aki így lehetőséget nyert egy esetleges katonai akadémiai felvételre. Így érthetővé válik alulreprezentáltságuk a katonai pályán.¹²⁸ A hivatalos katonai statisztika, elkülönítve a Magyar Királyság állampolgárait a Monarchia egyéb állampolgáraitól, az iskolák növendékeinek nemzetiségi megoszlását 1887-től vezette be, majd pedig 1897-től különválasztotta a hivatásos és tartalékos állományú tisztek adatait is. Ekkor jelent meg a hivatásosok nemzetiségi kimutatása a hadsereg adatai között.¹²⁹ A hivatásos és tartalékos rutén tisztek túlreprezentáltsága fegyvernemenkénti megoszlás szerint főleg a gyalogságnál, a lovasságnál az ulánus alakulatoknál, valamint a vonatszolgálatosoknál figyelhető meg.

A Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1870–1911 katonai statisztikai évkönyvet Hajdu Tibor és Deák István a tisztikarról és a középosztályról végzett kutatásaihoz használta, mely számomra is az egyik elsődleges forrást jelentette. A leginkább a vallási kimutatások bizonyultak hasznosnak, amelyek segítségével ellenőrizni lehet a nemzetiségi adatokat. A nemzeti és vallási kimutatások közötti eltéréseket Hajdu Tibor az asszimilációval magyarázza, mivel az adott személy a pályaválasztással egyúttal az asszimilációt is választotta.¹³⁰ 1911-ben a közös hadseregben 10,6% vallotta magát görögkatolikusnak. A közkatonák 10,9%-a, a tartalékosok 1,2%-a volt görögkatolikus. A hivatásos tiszteknél pedig ez az arány 1,0% volt.¹³¹ Ha ezt az adatsort vesszük figyelembe, melyet összehasonlítunk a hivatalos statisztikai adatokkal, ahol a rutének száma 1910-ben a hivatásosoknál 33, tartalékosoknál 34 fő,¹³² akkor adja magát a következtetés, hogy a Hajdu Tibor által hangsúlyozott asszimiláció igen erős, hisz vallásilag a tartalékosoknál 160 főt tekinthetünk görög katolikusnak, a hivatásosoknál ez a szám 1910-ben 178, 1911-ben pedig 180 fő.

¹²⁶ Benisch Artúr: *Magyarország nemzetiségei*. Hornyánszky Viktor Nyomda, Budapest, 1920. 53-54.

¹²⁷ Deák, 1993. 227. Katus László: „Die Magyaren” In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Szerk. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. 3. kötet. Die Völker de Reiches. 1. Teilband. Bécs. 1980. 483.

¹²⁸ Wolfdieter Bihl: *Die Ruthenen*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Szerk. Wandruszka- Urbanitsch, 1980. 574.

¹²⁹ Hajdu, 1999. 107, 167, 156.

¹³⁰ Hajdu, 1999. 158.

¹³¹ Deák, 1993. 216.

¹³² Ezek a számadatok abból adódtak, miszerint 1000 hivatásos tisztből 2 volt rutén, tartalékosoknál pedig 5 fő. Wandruszka – Urbanitsch, 1980. 572.

A közkatonákkal közvetlenül az altisztek érintkeztek, akik általában az adott nemzetiség értelmiségi vagy vagyonos helyzetük folytán nem idesorolható, de társadalmilag megkülönböztetett csoportjába tartoztak. Danzer Alfons megjegyzi, hogy „*A tiszt nem csak csapatának parancsnoka és vezetője, hanem egyúttal legénységének oktatója és nevelője*”, akinek a legénység hűséggel és engedelmességgel tartozik.¹³³ A hivatásos tisztek kinevezésénél fontos szempont volt az ezred nyelvének ismerete mellett az egyéb nemzetiségek nyelvének legalább katonai szakzsargon szintjén való ismerete is, hisz szolgálatban, az iskolákban és parancskiadásnál (pl. hadgyakorlat idején a céltárgyak megjelölésénél) elő volt írva, hogy a tiszt azt a legénységnek anyanyelvén magyarázza el.¹³⁴ Akiket valamilyen okból nem soroztak be, azok számára létrehozták a póttartalékot, illetve a népfölkelő állományt. A póttartalékosok szolgálatuk idején kizárólag közlegények maradtak, kiképzési idejük a már említett 8 hét. Ide tartoztak az elemi iskola oktatói, akik feleségük (gyáriparos, munkáscsalád lánya) miatt nem kerülhettek be más katonai kategóriába, valamint ide sorolták az öröklött földbirtok tulajdonosát, aki maga művelte földjét, de 5 személynél többet nem tartott el, valamint a szüleit eltartó fiút is.¹³⁵

A népfelkelés intézményéről, amely a fegyveres erők kiegészítő részét képezte, 1868-ban, majd 1886-ban határoztak.¹³⁶ Az a személy tartozott ide, aki sem a honvédség, sem a közös haderő kötelékébe nem esett, de népfelkelési szolgálatra alkalmas volt 18 életévétől 50 éves koráig népfelkelésre lehetett kötelezni. Akik az 1912: XXX. törvénycikk életbe lépése előtt, még mielőtt nem töltötte be az 19 éves korát, de önként jelentkezett katonai szolgálatra akkor csak 47 éves koráig volt katonaköteles. A népfelkelőket két osztályba sorolták: 1: 18-42 éves kor, 2: 43-népfelkelési kötelezettségük lejártáig. Az utóbbit harctéri szolgálatra csak akkor lehetett alkalmazni, ha az előbbi osztályt már igénybe vették. Az 1915: II. törvénycikk 4. paragrafusa szerint, ha a közös haderő és a honvédség kiegészítésénél a tartalék vagy póttartalék mennyisége nem volt elegendő, igénybe vehették a teljes népfelkelést is.¹³⁷

A honvédkerületek parancsnoksága alatt egyéb intézményeket is létrehoztak, mint például a katonai kórház és a tábori lelkészség. Ismereteim szerint a háború előtt csak

¹³³ Danzer, 1889. 107.

¹³⁴ Uo. 203.

¹³⁵ Hajdu, 1989. 46. vö. Deák, 1993. és Danzer, 1889. Lásd még Alfons Danzer: *Unter den Fahnen. Die Völker Österreich-Ungarns in Waffen*. Wien-Prag-Leipzig. 1889.

¹³⁶ 1868: XL., XLII. törvénycikk. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Franklin Társulat, Budapest, 1896. 470, 485. 1886. XX. törvénycikk. Corpus Juris, 1897. 363-367, valamint a m. kir. honvédelmi miniszternek 53961/VIII. körrendelete a népfelkelésről szóló 1886. XX. törvénycikk részbeni végrehajtás tárgyában. Magyarországi Rendeleték Tára. 1996-1200.

¹³⁷ 1915: II. törvénycikk a népfelkelésről szóló 1886. évi XX. törvénycikknek a háború tartamára szóló módosítása és kiegészítése tárgyában. Corpus Juris, 1916. 5-7.

Munkácson létezett csapatkórház, ami később honvédkórházzá alakult, ahol egy törzstiszti orvos és egy honvéd lelkész szolgált. A kórház a budapesti honvédkerületnek volt alárendelve.¹³⁸ A különböző nemzetiségek vallásfelekezeti különbségét figyelembe véve a katonai alakulatoknál találunk katolikus (római és görög) és protestáns (református, evangélikus) lelkészeket is. A háború folyamán a rutén értelmiség (papok gyermekei) a magyar államtól különböző juttatásokban részesültek, továbbá tanulmányaikat a Szent István Kollégium keretein belül finanszírozták. Erről maga Tisza István és Csernoch János hercegrímás rendelkezett.¹³⁹ A skizmaperek¹⁴⁰ (1913) után a bizalmatlanná váló rutén kisebbség támogatását a Monarchia vezetői próbálták megnyerni. Katonai szempontból sem volt előnytelen ez a terv, hisz a papok és papnövendékek póttartalékosként szerepeltek a hadsereg állományában. Ahol az ezreden belül a rutén nemzetiségű közkatonák aránya elérte a 20 %-ot, a magyar mellett a rutén nyelv is ezrednyelv lett, emellett katonai lelkészeket kellett biztosítani számukra. Ahogy Danzer Alfons is írja „*A vallás minden erkölcsi erőnek az alapja, az erkölcsi erő pedig minden hadsereg fennállásának és sikerének első föltétele.*”¹⁴¹

2.7. A veszteségek nagysága

Az 1914. július 28-i szarajevói merényletet követően a hadvezetőség július végén elrendelte a részleges, majd teljes mozgósítást. A birodalom nemzetiségei az uralkodó és az ország iránti hűségüket bizonygatva azonnal felsorakoztak a háború mellett. Az ukrán és rutén galíciai főtanács is elérkezettnek látta az időt, hogy a „*nép ősi ellensége*”, Oroszország ellen harcba szólítson mindenkit.¹⁴²

¹³⁸ A kórházakban képezték ki a segédszemélyzetet. Az ápoló és felügyelő személyzet a légénységből került ki. A csapatkórház abban különbözik a honvéd kórház intézményétől, hogy ott nincs anyakönyvi állomány, valamint a gyalogdandár vezetése alá tartozik. Ahol nincsenek egészségügyi intézetek, de a légénység meghaladta a 300 főt ott gyengélkedő kórházakat hoztak létre.

¹³⁹ 1915. február 20-án a kormányülésről kelt jegyzőkönyv szerint a hazai támogatott rutének számát a főiskolákon 25-30 főben szabták meg, amelyre évente 20.000 koronát szántak. Iványi Emma (szerk.): *Magyar Minisztertanácsai jegyzőkönyvek az első világháborúból 1914–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 120., valamint a 396.

¹⁴⁰ Máramarossziget háború előtti politikai jelentőségű pere a skizmatikus per, melyet Bobrinszki gróf ellen folytattak le, az ügyész állítása szerint a „*hiszékeny és vallásos ruténeket*” arra próbálta rávenni, hogy azok hazájukhoz és királyukhoz hűtlenek legyenek. Az ügyész szerint a Times-ban megjelent egy maga a gróf által írt cikk, melyben arra figyelmeztet, hogy egy Oroszországgal vívandó háború esetén az oroszok elfoglalják a Kárpátokat. Lándor Tivadar-Hazai Samu (szerk.): *A Nagy Háború írásban és képen*. Északon és délen. I. Kötet. Atheneum Kiadó, Budapest, é. n. 189–190. Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Poliprint-II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Ungvár-Beregszász, 2007. 104-112. Uő. *Máramarosi skizmaper*. In: Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok. Szerk. Beregszászi Anikó-Papp Richárd. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet-II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest-Beregszász, 2005. 13-29.

¹⁴¹ Danzer, 1889. 152.

¹⁴² Lándor-Hazai, é. n. 110.

A katonai terveknek¹⁴³ megfelelően Oroszország hadba lépése a kétfrontos háborút vetítette előre. Ung és Bereg vármegyék közös hadseregbéli és honvéd ezredeit, két zászlóaljnyi kivétellel az orosz harctérre irányították.¹⁴⁴ Az orosz harctérre került rutén katonák Sebestyén Béla jellemzése szerint bizalommal és ragaszkodással voltak tisztjeik iránt, viszont „*tiszt nélkül kevésbé alkalmazhatóak, de ha elől volt a tiszt, akkor vakon követték*”.¹⁴⁵ Mátyás Sándor a jó katona és a rutén katona jellemvonásai között három ismérvet sorol fel: „*nagy szolgálatkészség, hű ragaszkodás és nagyfokú igénytelenség*”, ami szükséges a sikeres háborúhoz.¹⁴⁶

A pozitív hangvételű megnyilatkozások ellenére és a kezdeti kudarcok hatására a minisztertanácsi üléseken felmerült az a kérdés, hogy mit is kellene kezdeni a ruténnel, főleg a galíciai származásúakkal. A vallás és közoktatásügyi miniszter 1915. október 2-án kelt javaslata szerint „*a kelet-galíciai lakosság megbízhatatlan rutén elemei nem képezhetnek olyan becses anyagot, amelyhez feltétlenül ragaszkodni kell, északkeleti részét Oroszországnak át lehet adni.*”¹⁴⁷ Szerinte az átengedés katonapolitikai szempontból szintén előnyös volna, mivel az így létrejövő Bug–Zlota Lipa–Dnyeszter természetes határvonal jól védhető egy esetleges háború esetén.

A harcok az orosz vagy „északi” fronton eközben tovább fokozódtak. Az orosz katonai alakulatok 1914. szeptember 22. és 1915. január 23. között három alkalommal is betörték Magyarország területére. Tisza István magyar miniszterelnök már 1914. augusztus 6-án tudomást szerzett arról, hogy Oroszország háborúba lépését követően Trencsén-Túróc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék az operáló hadsereg területére fognak esni, míg ezektől délre lévő országrészek alkotják majd a hátszágot, a szükséges védelem megszervezése azonban nem történt meg.¹⁴⁸ Az orosz csapatok kiverésében a kisebbség is nagy szerepet vállalt. A szakirodalmak ezeket a szláv katonai alakulatokat kivétel nélkül ukránoknak nevezi, mint Máramarossziget 1914. október 7-i visszafoglalásánál,¹⁴⁹ vagy az uzsoki-szorost védő és Benke ezredes által vezetett 102. népfőlkelő gyalogezrednél.¹⁵⁰ Sütő László írásai szerint az itt lévő tábori csendőrséget oláhok, rutének, morvák, csehek, tótok, horvátok, osztrákok, s galíciai zsidók alkották. Létszámuk

¹⁴³ Gerbert, 1929. Stromfeld, 1911.

¹⁴⁴ Horváth, 1928.

¹⁴⁵ HL. VII. Tgy. VII. 692. Császári és királyi 85. gyalogezred története (1915. február 27–28.) 26–27.

¹⁴⁶ *Szemelvények*, 1928. 40.

¹⁴⁷ Iványi, 1960. 190.

¹⁴⁸ Református Zsinati Levéltár (Továbbiakban: MREZSL): 44. fond Tisza iratok. 6/20 iratanyag. 142.

¹⁴⁹ Lándor–Hazai, é. n. 192.

¹⁵⁰ József főherceg, 1926. 174.

200-300 fő volt zászlóaljanként, felszerelésüket 11 mm-es régi Wrendl-féle puska, továbbá hátizsák képezte, néhány maroknyi tölténnyel, öltözetük ingre húzott fekete köpeny, rutének, oláhok esetében szalmakalap és bocskor.¹⁵¹

Néhány rutén településen azonban szimpátiával fogadták a betörő oroszokat, ezért 1915. december végén a hadügyminiszter elrendelte, hogy Kőrösmező, Nagybocksó, Talaborfalva ruténjei csakis a Szerbia ellen küzdő császári és királyi 85. gyalogezred III. zászlóaljába sorozhatók be.¹⁵² Érdekes módon a Rendeleti Közlöny a szláv (ukrán vagy rutén) alakulatok közül kizárólag csak az ukrán légióra vonatkozó szabályrendeleteket közöl.¹⁵³ Az ukrán légió nemzetiségi összetételét vizsgálva pontos adat nem áll rendelkezésünkre, de egy 1918-ban kiadott statisztika alapján 100%-ban ukrán nemzetiségű katonákból állt.¹⁵⁴

A rutén veszteségek vizsgálatánál fontos, hogy a veszteséglistákat külön lehet-e kezelni az ukrán kimutatásoktól. Tudnunk kell, hogy harci cselekményekben elhunyt katonák azon részének hazaszállításáról, akiket nem a Monarchia területén, hanem a megszállt övezetben temettek el, a család vagy a rokonság nem, vagy csak ritka esetben tudott gondoskodni. Ennek oka vagyoni helyzetükben keresendő. Valószínűsíthetően sírjaik ma is ott találhatóak, ahol azokat létesítették.¹⁵⁵ A temetőben lévő fejfák és azok típusai számos információval szolgálnak, utalhatnak vallási, felekezeti hovatartozásra, hiszen csupán név alapján nemzetiségi megkülönböztetésük nehézkes. Az utóneveket ugyanis az anyakönyvekbe magyar nyelven kellett bejegyezni akkor is, ha házasságról vagy halálesetről volt szó, nem számítva azt, ha az illetők neve a felekezeti születési anyakönyvbe esetleg idegen nyelven volt bejegyezve.¹⁵⁶ A századfordulót követően a katonai nyelvezetben a cseh-morva és a szerb-horvát nyelvet többé már nem kezelték különálló nyelvként, de a többi, köztük a rutén (ukrán) is nemzeti nyelv maradt.¹⁵⁷ Ezért kimutatások elkészítésénél további változtatásokat tettek szükségessé a pontos azonosítás érdekében. Hogy személyazonosságuk megállapítható

¹⁵¹ HL. VII. Tgy. 1825. Sütő László. Szemtanú leírás. Egy honvéd tüzérosztály szereplése a Máramarosziget körül vívott harcokban. 7.

¹⁵² Mátyás Sándor: *85-ik gyalogezred története 1914-1918*. Stádium Kiadó, Budapest. 1941. 762.

¹⁵³ Rendeleti Közlöny (R. K.). Szabályrendeletek. 79. szám, 537–539. 1914., 11. szám, 53. 1915. 75. szám, 401. 1915., valamint 64. szám, 469. 1917. Ezek a rendeletek a légiós tiszt rangjáról, parancsnoklási lehetőségeiről és a belépett légiósok családjainak juttatásairól rendelkezik, mely szerint az ukrán légió önkéntesit, akik a tényleges katonai szolgálatra bevonultak, ugyanazok a jogok illeték, mint más alakulatbeli társait, de katonai szempontból a tisztek nem rendelkeztek önálló döntéshozatallal.

¹⁵⁴ HL. Tgy. VII. 762. K.u.K. Armeekommando /Op. Abt/. Gendarmerie-Streif-und Freiwilligen Formationen. Nr 13.

¹⁵⁵ 1916. január 1-től a holttestek exumálása és hazaszállítása kérvény útján történhetett meg. A katonák kérvényét az előjáró parancsnoksághoz, polgári személyeknek a tartózkodási helyükre nézve illetékes közigazgatási hatóságokhoz kellett benyújtani, ahol az illető nevét, lakhelyét, valamint az elhunyt nevét, rendfokozatát, csapattestét, rokoni viszonyát, elhalálozás helyét és idejét kellett feltüntetni. Rendeleti Közlöny (R. K.) Szabályrendeletek. 11. szám. 1916. 1916. március 4.

¹⁵⁶ MREZSL: 5/18 iratanyag. 61.

¹⁵⁷ Deák, 1993. 129.

legyen, 1915 márciusától a legénységi veszteségi kimutatások megjegyzés rovatába bevezették az anyakönyvi lapszámot, valamint a sorozási évszámot.¹⁵⁸ Egy másik kimutatás szintén jól példázza a nyelvi nehézségeket, ahol annak kiküszöbölésére vallási adatokat közöltek.

A máramarosi közkórház elmeógyógyintézeti osztálya¹⁵⁹

Név	Vallás	Felvétele a kórházba	Elbocsátva/Elhalálozott	Megjegyzés
Diemin Andrej	Görög katolikus	1918. március 14.	Elhalálozott: 1918. május 30.	-
Dietl Franz	Felekezeten kívüli	1916. január 11	Elbocsátva: 1916. április 16.	Vizsgálati fogoly
Dihenes János	-	1915. július 6.	Elbocsátva: 1915. július 23.	Zúzódás, elgázolták
Dirle László	Görög keleti-román	1914. október 8.	Elbocsátva: 1914. október 26.	Szúrt seb az alkaron
Virzs Johann	-	1917. július 20.	Elbocsátva: 1917. augusztus 3.	Sokkot kapott, nem tudta megmondani, hogy cseh származású
Dzidek Francisek	Római katolikus	1914. október 7.	Elbocsátva: 1914. október 26.	Szúrt seb a job felkaron
Dzildzié Michael	Római katolikus	1917. június 4.	Elbocsátva: 1917. június 25.	-
Drzic Johann	-	1917. július 5.	Elbocsátva: 1917. július 17.	-

A veszteséglisták 1-től 100-ig terjedő jegyzékét 1915. március 30-án küldték meg Tisza Istvánnak, amelyet a levéltári források szerint már 1914 novemberében elkezdtek

¹⁵⁸ Rendeleti Közlöny. Szabályrendeletek. 24. szám. március 20. 1915. 121.

¹⁵⁹ HL. III. 143. 3. doboz

összeállítani.¹⁶⁰ Összehasonlítva a Statisztikai Hivatal Tiszának küldött kimutatásait Wilhelm Winkler adataival, arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1915-ös márciusi adatsorok az 1914-es évre vonatkoznak, hisz a Hadügyminisztérium 1914. augusztus 1. és 1918 áprilisa között 8 csoportba sorolható kimutatást készített, amelynek ez valószínűsíthetően az első része (1914. augusztus 1.-1915. január 4.).¹⁶¹

A császári és királyi gyalogezredek veszteségei a Magyar Királyság területéről a zsinati levéltárban fellelhető adatok alapján 1915-ig				
	Meghalt (%)	Megsebesült (%)	Halott (fő)	Sebesült (fő)
Magyar	46,9	47,9	4654	27535
Német	12,1	11,7	1201	6726
Szlovák	10,6	10,1	1052	5806
Román	13,4	13,7	1330	7875
Rutén	2,8	2,6	278	1540
Horvát	6,6	6,1	655	3507
Szerb	5,2	5,5	516	3162

A honvédség veszteségei a zsinati levéltárban lévő adatok alapján 1915-ig				
	Meghalt (%)	Megsebesült (%)	Halott (fő)	Sebesült (fő)
Magyar	60,5	60,5	7935	46243
Német	7,2	7,2	944	5503
Szlovák	6,5	6,5	853	4968
Román	11,7	11,7	1535	8943
Rutén	1	1	131	764
Horvát	7,7	7,7	1010	5886
Szerb	4,6	4,6	603	3516

¹⁶⁰ Az 1-38. számú listákat tartalmazó első kimutatás a magyarországi ezredek részletezésével 1914. november 3-án érkezett meg Tiszához. MREZSL: 44. fond. Tisza iratok. 7/22 iratanyag. 42.

¹⁶¹ Winkler, 1919. 3.

Wilhelm Winkler a halottak, eltűntek és hadifogságba került személyek számát a Hadügyminisztérium adatai alapján 2.772.106 főben állapította meg. A magyar kimutatás elkészítéséért központilag a Belügyminisztérium II. osztálya felelt. Az adatokat a Honvédelmi és a volt közös Hadügyminisztérium forrásai alapján próbálták meg rekonstruálni. A továbbiakban közlöm az általam vizsgált veszteségkimutatások típusait.

A katonai emberveszteségek 1914–1918 között a különböző kimutatások szerint:

	Winkler 1917. december 31. adatai alapján	Magyar Statisztikai Szemle 1927-es adatai alapján ¹⁶²	Dr. Bodart Gaston adatai alapján 1915-ig
Halott	687 534	905 299	105 347
Sebesült, eltűnt	855 283	837 483	316 699
Hadifogoly	1 229 289	1 479 289	301 761
Összesen	2 772 106	3 222 071	723 807

Galícia és Bukovina veszteségei a népesség számához viszonyítva 16,6 és 19,4 ezrelék, a tisztán ukrán veszteség pedig 17,7 ezrelék¹⁶³ Ausztria, 11,9 ezrelék a Magyar Királyság területére nézve. A galíciai frontvonalhoz legközelebb eső, így a leggyorsabban mozgósítható és a frontra irányítható alakulatok közül az általam vizsgált két vármegyének a veszteségei csekélyek. A 6 legkevesebb veszteséggel rendelkező vármegye közül mind a kettő szerepel a listán.¹⁶⁴ A hivatalos statisztikák mellett támpontot adhatnak nekünk a visszaemlékezések is, bár az 1915. január 14-ei 63/M. eln. rendelet kimondja, hogy a háborúval kapcsolatos élménybeszámolók és előadások a háború borzalmairól nem szólhatnak.¹⁶⁵ A fent említett császári és királyi katonaság, valamint honvéd gyalogezredek mellett szót kell ejtenünk a népfölkelőkről, akik Przemysl várában teljesítettek szolgálatot és estek hadifogságba. Az orosz fogságban vagy az 1920-as években íródott visszaemlékezések szerint az erőd védelmében az osztrák és magyar ezredek kötelékében kisebb-nagyobb

¹⁶² Mike, 1927. 626. Az adatok eltérése a korábbiaktól abból adódhatott, hogy a Statisztikai Hivatal 1920-as népszámlálási ívén kérdezték a háborúban elhunytakat és a túlélők esetleges sebesüléseit, rokkantságát, hadifogságát is.

¹⁶³ Winkler, 1919. 40.

¹⁶⁴ A listán összesen 30 város és megye található. A 6 vármegye és vesztesége: Ung (1739), Bereg (2880), Ugocsa (1141), Verőcze (2998), Máramaros (4630), Belovár (4193). Winkler, 1919. 13–14, 34.

¹⁶⁵ HL. II. 889. Magyar királyi III. kassai honvédkerületi parancsnokság. 1914-1918. Hadműveleti iratok. 1.

arányban más nemzetiség tagjai is harcoltak (rutének, lengyelek stb.) A cs. kir. 85. Landwehr gyalogdandár 19. és 35. ezrede rutén és lengyel ezred volt, melyek a IV-V. védőkörletben teljesítettek szolgálatot. 1914. november 5-től a vár feladásáig, 1915. március 22-ig látták el a két körlet védelmet, sőt a kitörési kísérletekben is alkalmazták őket.¹⁶⁶ A jelentések szerint az erődrendszerben az 19.200 népfölkelőből 4800 fő volt rutén és lengyel fele-fele arányban.¹⁶⁷ Az északkeleti vármegyék népfölkelő alakulatai a m. kir. 97. népfölkelő gyalogdandár¹⁶⁸ kötelékében kerültek a várba.

Az ukránok és rutének által lakott területek népessége és az arányukhoz mért veszteségi kimutatás:

	Lakosság az 1910-es népszámlálási adatok alapján	Összveszteség (halottak száma)	Rutén veszteség 1915-ig a Református Zsinati Levéltár adatai alapján	Ukrán és rutén veszteség 1918-ig Wilhelm Winkler adatai alapján
Galícia	8 117 444	134 948	-	65040
Bukovina	770 327	14 977	-	6349
Ung vármegye	159 267	1739	409 halott, 2304 sebesült	5534
Bereg vármegye	235 193	2880		
Ugocsa vármegye	91 532	1141		
Máramaros vármegye	355 719	4630		
Összesen	9 729 482	160 315		76 923

Az Ausztriához tartozó galíciai és bukovinai 48 rutén és ukrán kerületből 11-ben a nemzetiségi veszteség mértéke nem éri el a 15 ezreléket, viszont egyikben sem éri el a kritikusnak mondható 35 ezreléket.¹⁶⁹ Az 1910-ben aktív szolgálatot teljesítő nemzetiségi személyek között, akik a legnagyobb veszteségeket szenvedő gyalogsághoz voltak beosztva, igen magas volt a rutének aránya (75 000 fő), az egész haderőt nézve pedig összesen 113 931 fő. Ők kizárólag a cs. és kir. ezrekhez voltak beosztva. A bevonultakat tekintve legnagyobb

¹⁶⁶ 1914. november 14-i kitörésben Rokietnica irányába alkalmazták őket először.

¹⁶⁷ HL. VII. Tgy. 1863. Geőcze Bertalan: Przemysł védelme. 89.

¹⁶⁸ A dandár létszáma: 9. kassai népfölkelő gyalogezred: 1960 fő, miskolci 10.: 2660 fő, munkácsi 11.: 2640 fő, besztercebányai 16.: 2250 fő, 16. honvéd menetezred 2520 fő. HL. VII. Tgy. 1863. 33.

¹⁶⁹ Winkler, 1919. 17.

részarányban a német (375 015), magyar (344 210), cseh és morva (191 878), szerb-horvát (134 019) és lengyel (118 168) nemzetiségek voltak, a rutének a hatodik helyen szerepeltek, de ha csak a gyalogságot nézzük, akkor már negyedik az 1910-es adatok alapján.¹⁷⁰

A honvédségről pontos számszerű adatokkal nemzetiségi lebontásban viszont nem rendelkezünk, csakis a katonai képzőintézetekről vannak forrásaink, ezek részletes kimutatásait a Statisztikai Évkönyv Véderő részében megtalálhatjuk. A besorozott katonák számát a háború kitörését közvetlenül megelőzően még meg kell toldanunk néhány ezer fővel, mivel a haderő létszámának növekedése 1914-ig állandó volt. A Magyar Királyság területéről (vagyis az északkeleti vármegyék területéről) a cs. és kir. ezredekbe beosztottak létszáma körülbelül 16 000 fő volt a kezdeti időszakban. Halálzási mutatójuk, ha Wilhelm Winkler 1917-es évi kimutatásait vesszük alapul kb. 5500 fő, a rokkantak és hadifogságba kerültek számát pedig nem ismerjük.¹⁷¹

Dr. Gaston Bodart *Die Menschenverluste im Weltkrieg* című 1921-ben írt tanulmányában a nemzetiségi veszteségeket 10 000 főhöz viszonyítottan állapította meg. Ezek alapján a rutén veszteség 11,9 %, a lakosság arányához mérve 5500 fő körüli a Magyar Királyság területén, ha a galíciai részeket is vizsgáljuk, akkor 47 576 fős a veszteség.¹⁷² Julier Ferenc szerint, ha mindezt nemzetiségi alapon vizsgáljuk, akkor külön kell kezelnünk az osztrák és magyar területeket. Így a Magyar Királyság területén a legnagyobb veszteségeket arányukhoz képest a magyarok, románok majd pedig a szlovákok (tótok) szenvedték el. A listán nem szerepelnek a rutének. Viszont Ausztriában a németek, a szlovének, a morvák (csehek) után a rutének következnek, megelőzve az olaszokat és a lengyeleket.¹⁷³ Ha azt nézzük, hogy a bukovinai hucul zászlóalj 1914 novemberében 1250 személyt számlált, 1916-ra már csak 23 főből állt, akkor a veszteség több mint 90%-os.¹⁷⁴ A Református Zsinati Levéltár által őrzött, 1915-ig terjedő kimutatások rutén veszteségekre vonatkozó alacsony számadata arra enged következtetni, hogy a halottak időbeli és térbeli eloszlását szűk időszakra kell korlátozni. A veszteségek zöme saját vagy ellenséges offenzívák idején keletkezett, az 1915-ös májusi gorlicei áttörés, majd Olaszország hadba lépése és az újabb

¹⁷⁰ *Militärstatistische*, 1910. 190–191.

¹⁷¹ A rutének viszonylag magas részvétele a haderőben azért lehet érdekes számunkra, mert míg a lengyelek esetében a katonák létszáma körülbelül 5000 fővel több, mint a ruténéké, de népessége majdnem 1 000 000 fővel magasabb is. Ezeket az eltéréseket a galíciai lakosság rossz életkörülményeivel magyarázták a korban, viszont a rutének még szerényebb körülmények között éltek. (lásd rutén akció). A Statisztikai Évkönyv 1901-es kimutatása ezt cáfolja is. Miszerint ha a honvédkerületeket nézzük a megbetegedések és halálzások tekintetében a kassai kerületnél azt vesszük észre, hogy 1899-et követően itt a legkisebb a katonák közötti megbetegedések aránya. Statisztikai Évkönyv. 1901. 427.

¹⁷² HL. VII. Tgy. 1755. Julier Ferenc: I. világháború. 132. doboz. 55.

¹⁷³ U. o. 52.

¹⁷⁴ Wolfdieter, 1980. 573.

front megnyitása, később pedig az 1916-os Bruszilov offenzíva szerint, támaszkodva Wilhelm Winkler adataira, ezt 1915 és 1917 közötti időszakra tehetjük. Előtte a rutén csapatoktól való félelem, valamint az oroszok által megszállt területeken a katonakötelesek hiánya és az 1918-ban tömegessé váló dezertálások csökkentették a veszteségeket. Mégis azt kell mondanunk, hogy a rutének képviselője a hadseregekben és a veszteségeik a lakosság arányához mérten egyes katonai kerületekben igen magasak.

A huszadik század első nagy világháborúja az új típusú háborúk kezdetét jelentette. A régi elképzelés, miszerint a győzelmet a gyalogságra támaszkodó tömeghadseregnek kell kivívnia, csődöt mondott. A légierej megjelenésével a felderítés tökéletesedett, sok esetben így a meglepetésszerű támadás kudarcba fulladt. Az új fegyverek, technikák alkalmazása (mérgező gázok, tankok), valamint a tüzérség szerepe lett a meghatározó, egyes frontszakaszokon való alkalmazásuk időlegesen, de sikerrel járt. Az ellenség teljes kivéreztetése lett a cél. Az egymással szembenálló szövetséges hatalmak minél nagyobb hadseregek fenntartására törekedtek, hogy a veszteségek pótlása időben és gond nélkül megoldható legyen. A statisztikák szerint az Osztrák-Magyar Monarchia a háború alatt 51,4 milliós lakosságából közel 8 300 000 fő vonult be, ebből 3 600 000 fő a Magyar Királyság területéről.

A különböző nemzetiségek a háború kezdetén az uralkodó és a Monarchia mellé álltak. A galíciai rutének előtt felsejlett egy esetleges autonóm terület kialakításának lehetősége. Az egyes nemzetiségek veszteségei 1918 őszére halottakban elérték a több százszázalékos szintet. Balla Tibor *Szarajevó, Doberdó, Trianon* című könyve,¹⁷⁵ valamint Wilhelm Winkler és Wolfdieter Bihl 1910-es adatai szerint minden 100 katonából 8 rutén volt, mely közel 150 000 katonát jelentett.¹⁷⁶ Egyes korabeli történészek szerint (Mátyás Sándor, Deseő Lajos) a csekély számú rutén tiszt állomány jól képzett, a legénység pedig megfelelő irányítással hűséges és ragaszkodó volt. Az olasz fronton az egyik legjobban harcoló egységeket képezték. Alulreprezentáltságuk a dualizmus időszakában a katonai pályán állandó volt, ezzel szemben a tisztviselői pályán magas volt a képviselőik. A tisztek száma a hivatásos és tartalékos állományban 67 fő volt, a vallási kimutatások szerint ennek a számnak mintegy háromszorosa. Az *Innere Front* című munka első kötetének az 1915-ös háborús évről vonatkozó tiszt kimutatásai szerint, a cs. és kir. hadseregekben 1000 emberből 2 aktív tiszt, 2

¹⁷⁵ Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon: Magyarország I. világháborús képes albuma*. Scolar Kiadó, Budapest, 2003. 12.

¹⁷⁶ Wolfdieter Bihl: *Der Erste Weltkrieg. 1914-1918*. című munkájában már 1913-ra vonatkozó adatokat közöl a nemzetiségi összetétel tekintetében a közös haderőben. Ezek alapján 1000 katonából 267 német, 223 magyar, 135 cseh, 86 lengyel, 81 rutén, 67 szerb-horvát, 64 román, 38 szlovák, 26 szlovén és 14 olasz nemzetiségű volt. Wolfdieter Bihl: *Der Erste Weltkrieg. 1914-1918*. Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar. 2010. 61.

tisztjelölt, 5 tartalékos tiszt és 9 tartalékos tisztjelölt volt rutén.¹⁷⁷ Az északkeleti magyar vármegyék ruténjei három császári és királyi, valamint két honvéd gyalogezred kötelékében harcolták végig a háborút. Összveszteségük a népfölkelő alakulatokkal együtt körülbelül 12 000 fő. Annak ellenére, hogy a galíciai és egy időre a Kárpátok orosz megszállási övezetébe került területekről a katonaköteles évfolyamokat nem lehetett behívni, veszteségük a halottak számát tekintve a 48 ukrán kerület közül 11-ben nem érte el a 15 %-t, az északkeleti vármegyék általam vizsgált területein pedig a 12 %.¹⁷⁸ Mindezek alapján megállapítható, hogy a rutének részvétele a háborús eseményekben nem oly meghatározó, de az orosz kárpáti betörések idején, vagy a nagy orosz offenzívák alatt bebizonyították, hogy akár nagy véráldozatok árán is képesek sikeres harcok megvívására.

¹⁷⁷ Plaschka-Haselsteiner-Suppan, 1974. Band I. 35. A szerzők az ÖULK II. Bd.: Das Kriegsjahr 1915. Teil. Wien 1931. Tabelle 5-re hivatkoznak.

¹⁷⁸ Winkler, 1919. 17, és 32-34.

3. A hadműveleti terület jellege az orosz betörések időszakában

3.1. Az orosz betörések katonai vonatkozásai

Szabó László adatai szerint a Kárpátok védelmének megszervezését szeptember 5-én az op. 1540. számú intézkedéssel rendelték el. A védelemmel Peter Hofmann¹⁷⁹ gyalogsági tábornokot bízták meg, írja Szabó László és Deseő Lajos, habár Balla Tibor munkájából tudhatjuk, hogy már augusztus 5-től Munkácson szolgált az illető, miközben őt Deseő lemergi katonai kerület parancsnokának nevezi. A tábornok 6 közös menetzászlóaljzat és 15 magyar népfőkelő hadtápszászlóaljzat kapott a kívánt feladatok eléréseért, ebben szintén eltérések mutatkoznak, mert Deseő 22 népfőkelő zászlóaljzat említ. Aggházy Kamil-Stefán Valér *A világháború 1914-1918* című könyve 25-30 zászlóaljzat említ, de további 3-4 útegről is írnak, amelyeket a munkácsi és kassai parancsnokságnak rendeltek alá.¹⁸⁰ Ugyan korábban már érkeznek katonai alakulatok az északkeleti vármegyékbe, pontosan a 2. hadsereg 12. menetdandára, de Kőrösmezőről azonnal Bukovina irányába indult.¹⁸¹

A rendelkezésre bocsátott hadtápszászlóaljjak három századból álltak és őrzési, valamint védelmi funkciót tölthettek be.¹⁸² A hágók védelmére (Uzsok,¹⁸³ Verecke, Beszkid¹⁸⁴) 2-2 zászlóaljzat vezényeltek ki, a tartalékot Munkácson helyezték el.¹⁸⁵ Szeptember 15-én erősítésként két újabb Landsturm (osztrák népfőkelő) dandár érkezett. A VII. hadtest kötelékében lévő 102. szegedi népfőkelő gyalogdandár szeptember 21-én ért kijelölt helyére, azaz Révhely és Fenyvesvölgy közötti területre a 43. Landwehr gyaloghadosztállyal egyetemben, amelyet később áthelyeztek az 1. hadsereg kötelékébe.¹⁸⁶ A szeptember 24-én kezdődött harcok a Kárpátok egész vonalát érintették az Uzsoki szorosától egészen a Tatár-hágóig. Az előrenyomuló orosz ezredek, név szerint a 257., 258., 259., 260. és a 261. gyalog-

¹⁷⁹ Szabó László Max Hoffmannak jelöli, Balla Tibor Hofmann, Peter, Freiherr von-nak nevezi (1865-1923), gyalogsági tábornok: 1914. 08. 01. katonai védőszakasz parancsnoka Munkácson. November 3-tól a megerősített cs. és kir. 55. gyaloghadosztály megbízott parancsnoka az orosz fronton. December 5-től a Hofmann-hadtest megbízott parancsnoka 1917. 02. 09.-ig. Balla, 2010. 158.

¹⁸⁰ Aggházy Kamil - Stefán Valér: *A világháború 1914-1918*. Országos Közművelődési Szövetség. Lantos, Budapest, 1934. 96.

¹⁸¹ HL. II. 110. K. u. k. 2. Armeekommando. 1915. augusztus. 40/a. doboz. 2.

¹⁸² Szabó László: *A nagy temető*. (Przemysl ostroma 1914-1915). Kossuth Kiadó, Budapest, 1982. 89. vö. *A világháború. 1914-1918*, 1937. 36.

¹⁸³ Az uzsoki hágó védelmére kirendelt 2 zászlóalj Drechsler alezredes parancsnoksága alatt egy népfőkelőkből álló közös zászlóalj és egy hadtápszászlóalj állt.

¹⁸⁴ Beszkidí harcokról lásd. Veltzé Alajos (szerk.): *A mi hőseink. Harcok az oroszok ellen*. Franklin Társulat, Budapest, 1918. 45.

¹⁸⁵ A tartalék 3 zászlóaljból állt.

¹⁸⁶ *A világháború. 1914-1918*, 1937. 36.

és a 33. tüzérezred, továbbá kubáni és doni kozákok voltak.¹⁸⁷ A főparancsnokság a betörő oroszok visszaszorítására erősítésként a szegedi 102. népfőlkelő gyalogdandárt és a kolozsvári 38. honvéd gyaloghadosztályt küldte. A többi szorost keletre Pflanze-Baltin¹⁸⁸ csoportja szállta meg. Balszárnyon a Hoffmann csoport,¹⁸⁹ a tornyai-hágónál a 12. népfőlkelő gyalogdandár, Kőrösmezőnél a lengyel légió,¹⁹⁰ tőle jobbra az 52. és 56. gyaloghadosztály és a Fischer Ede csendőr alezredes vezette alakulat.¹⁹¹

A hágók védelmére a munkácsi állomásparancsnokság csapatokat különített el, Máramarosszigeten 1, Radnán 3, és Husztnál a főtartalék 3 zászlóalj. Az egyik fő cél a Toronyai, Tatár, Borgó, Kirlibaba-hágók védelme lett. Az uzsoki orosz betörésnél a helyben lévő 2 zászlóalj a 17. népfőlkelő gyalogdandár, a 38. gyaloghadosztály kötelékeivel erősítették meg. Biztosított menetben haladtak előre, elővédjük a 22. gyalogezred 2 zászlóalja, főcsapat a 21/ III. zászlóalj és a 22/I. zászlóalja volt. Utóvédként követte őket a szegedi 102. népfőlkelő gyalogdandár. Az egész csoport parancsnoka Plank Ede altábornagy lett.¹⁹² Támadási irányként Patakujfalut jelölték meg.¹⁹³

Ennek ellenére az oroszok Fenyvesvölgyig jutottak és előrenyomulást csak szeptember 29-én sikerült megállítani.¹⁹⁴ Ung vármegye főispánja, mégis már szeptember 27-én egy hirdetményt közölt, hogy a lakosságnak nincs félnivalója, az oroszok nem törtek be a vármegye területére, sőt a csendőr-szárnyparancsnok, az alispán és a határszéli rendőrkapitány Nagybereznára utazott a helyiek megnyugtatóására. Véleményem szerint ez a megnyugtató a kitört kolerajárvány miatt következhetett be, ha egyáltalán elutaztak a településre az illetékes szervek képviselői, mivel tudjuk, hogy ez időben már kemény harcok folytak a térségben. Két nappal az első orosz betörés kezdete után, már Nagybereznáról is menekültek az emberek. Az uzsoki vasútvonalnál lévő népfőlkelőket, ahogy a távirat írja: „az ágyúzás és kevés kozák megfutamtította, állítólag harmada odaveszett, egy üteg az uzsoki

¹⁸⁷ Gonda Henrik: Ungvári Közlöny. 1915. dec. 30. 37. évfolyam, 52 szám.

¹⁸⁸ Pflanze-Baltin, Karl Alois Johann Wilhelm, Freiherr von (1855-1925) vezérezredes: 1914. szeptember 30.-tól a Pflanze-Baltin hadseregszázados parancsnoka az orosz fronton. 1915. 05. 08. a cs. és kir. 7. hadsereg parancsnoka az orosz fronton. Balla, 2010. 245-246.

¹⁸⁹ HL. VII. Tgy. 106. Gullilleaume: Jegyzetek az Flmlt. Hoffmann hadtest rövidre fogott történetéhez 1914-1915. 11. doboz.

¹⁹⁰ Garlicki, Andrzej: *Geneza Legionów Polskich és Wrzosek*, Mięczysław: *Zarys organizacyjny Legionów Polskich*. In: U Źródeł Niepodległości 1914-1918. (Piotr Stewcki szerk. redaktor naukowy) Wojskowy Instytut Historyczny im. Wandy Wasilewskiej, Varsó, 1988. 32-46 és 46-74.

¹⁹¹ Szabó, 1982. 90-95.

¹⁹² Plank Ede (1857-1933). 1911. 11. 01.-1914. 11. 01. között vezérőrnagy, 1914. 11. 01.-től altábornagy. A háborút a szegedi 102. népfőlkelő gyalogdandár parancsnokaként kezdte, majd egy rövidebb betegszabadság után a m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály parancsnoka. Balla, 2010. 247-248.

¹⁹³ HL. VII. Tgy. 896. Kanabé Sándor: az uzsoki szorosban végrehajtott első támadás 1914. 09. 25-1914. 10. 05. 1.

¹⁹⁴ Kizsling, Rudolf: *Österreich-Ungarns Anteil am Ersten Weltkrieg*. Stiasny Verlag, Graz, 1958. 23.

állomásra késve érkezett s alig állott fel, az ellenség hatalmába került. Az egyik ágyúnak sikerült Nagybereznára menekülnie. Fenyvesvölgytől lefelé ellenállás bontakozott ki. A nép az egész vonalon menekül, a járásbíró is. Katonák, csendőrség a harctéren. A járásorvos osztályozni sem képes. Sok a kolerás, a gyógyszeres szekrényeket elvitték.”¹⁹⁵ Blasovszky Miklós főszolgabíró menekültnek tekintette a saját jegyzőjét Hauptmann Gyulát is, aki időközben Ungvárra távozott. A legnagyobb gondot a kolera terjedése okozta, mivel a járványorvosok nem jutottak el a településre, a boltokat bezárták, az élelmiszer elfogyott.¹⁹⁶ Szeptember 30-án a javában zajló harcok kezelésének tárgyában a belügyminiszter felhívta a főispánok figyelmét arra, különösen az Ung vármegyeinek, hogy állítsák meg a menekülthullámot, amely még a megszállásnál is súlyosabb, mivel a hideg időjárás, az élelmezés és elszállásolás nagyobb gondokat okoz, nem beszélve a ragályos betegségek terjedéséről. A Budapestre érkező menekültek kolera megfigyelése nem volt megfelelő, ezért legtöbbször a hátszágba menekülni szándékozó egyéneket, ha magyar honos volt, igyekeztek a veszély elmúltával azonnal visszaszállítani lakhelyére vagy legalábbis arra hatni. Budapestre való érkezésüket el kellett kerülni, hisz a háborús célokra lefoglalt épületek legnagyobb része, mint kórház működött, a szabad épületek száma korlátozott volt.

Tersztyánszky Károly¹⁹⁷ lovassági tábornok 1914. szeptember 30 utasítást kapott az uzsoki hágó felszabadítására,¹⁹⁸ melyet alárendeltje, József Ágost főherceg és a 32. gyaloghadosztály október 5-re sikeresen el is végzett.¹⁹⁹

A többi hágó védelme már nem volt ilyen flottul megoldva, mivel ide már csak a menetzászlóaljok jutottak. A vereckei és beszkidí hágókat egyszerre támadták, a védelemre kirendelt tartalékok a védősereggel együtt két napon át tartották magukat, majd visszavonultak Szolyvára szeptember 30-án. A Toronyai hágót sem sikerült megvédeni a huszti tartalékkal, így a visszavonulás az összes hágón általánossá vált. A védők Ökörmező irányába hátráltak, ahol Wilhelm Attems-Petzenstein altábornagy²⁰⁰ vette át az irányítást, a

¹⁹⁵ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державного Архіву Закарпатської області, továbbiakban: KTÁL). KTÁL. Fond 4. opisz. 1. odinicja zberihanja 694. 2. (továbbiakban: F., op., od. zb.). A nagybereznai és perecsenyi járás főszolgabíróinak jelentése az orosz betörés állásáról. (1914. szeptember 25-november 19). 2.

¹⁹⁶ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 694. 5.

¹⁹⁷ Tersztyánszky Károly (1854-1921) 1914. 08. 12.-től a cs. és kir. IV. hadtest parancsnoka a szerb, majd az orosz fronton. 1915. 05. 27.-től a Tersztyánszky-hadseregcsoport parancsnoka az orosz fronton. 1913. 05. 01.-től lovassági tábornok. Balla, 2010. 305-306.

¹⁹⁸ Kiszling, 1958. 18-23.

¹⁹⁹ Pollmann Ferenc: *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 80.

²⁰⁰ Attems-Petzenstein, Wilhelm Graf (1848 – 1916) 1909.10.01. nyugállományba helyezték, 1912.06.10.-től címzetes altábornagy, 1914.09.05. háború idejére aktiválták, 1914.12.21. altábornagy, 1915.03.01. visszahelyezték a korábbi nyugállományba Badenbe, 1916.05.17-én hunyt el. Az életrajzi adatokat Dr. Balla Tibor alezredesnek köszönhetem.

rendelkezésre álló erőkkel továbbá egy zászlóaljjal, kiegészítve azt két menetzászlóaljjal azonnal oldaltámadást intézet Szinevér irányába.

Máramarossziget térségének és a Tatár-hágónak a védelmét Bothmer Árpád vezérőrnagy irányította 4 zászlóaljjal és egy üteggel, de a túlerő miatt előbb Rahóra, majd Nagybocskóra vonult vissza, végül Técsőnél építette ki állását október 3-án.²⁰¹ Korolkow 3. vázlata szerint az adott időszakban Máramarossziget felől az osztrák-magyar csapatok 32 lovasszázaddal és néhány zászlóaljjal rendelkeztek, míg saját részről egészen Kirlibabáig három hadtest és egy tartalékhadtest tudott a front e szakaszán felvonulni, mégpedig a XI., a XXIII., a XVIII., tartalékban pedig a XVI. A 8. hadsereg központja a már elfoglalt Csernovci lett. Az orosz ezredek pedig az alábbiak voltak: 1. lovas a 11., 12., 32., 37., 43., 64., 79., 82. gyalogezredek.²⁰²

A Hofmann csoport eközben újabb erősítéseket kapott, összesen 8 menetzászlóaljat és 2 honvéd tartalék üteget. Ebből kettőt Bothmer kapott meg, a többi Fleischmann Ignác ezredes vezetésével Szolyvára rendelték. Az erősítéseknek köszönhetően a védelem sikeres ellentámadásba mehetett át. Attems altábornagy október 5-én előrenyomult Técső irányából a 2. lengyel légióval karöltve. Máramarossziget felszabadítás október 7-én megtörtént, az oroszok egészen Lonkáig hátráltak, hogy az időközben Visó völgyében előrenyomuló Fischer Ede csendőr alezredes csapatai be ne kerítsék.²⁰³

A Kárpátok védelmét október elején Pflanzler-Baltin vette át, akinek alárendelték a Hofmann csoportot.²⁰⁴ A megerősített csoportot időközben hadtestté minősítették, összesen 26 zászlóaljból, 3 lovasszázadból és 4 ütegből állt.²⁰⁵ Az alakulatok megnevezése az 55. gyaloghadosztály és a 131. gyalogdandár, fő feladata a Dnyeszter irányába való előretörés lett. Attems altábornagy az új 56. gyaloghadosztállyal²⁰⁶ Kőrösmezőnél vívott még orosz utóvédharcokat, a 2. lengyel légió Trzaska-Dursky Károly altábornaggyal pedig Királymezőnél.²⁰⁷ Schuler Eugen vezérőrnagy az új 54. gyaloghadosztály irányítását vette át Kirlibabánál, Felső-Visónál pedig Rácz Gábor ezredes az új 52. gyaloghadosztályt.²⁰⁸

²⁰¹ Deseő, 1925. 49.

²⁰² ÖStA.-KA. Manuskriptensammlung. 10. Strategische Studie über den Weltkrieg 1914-1918. Periode vom 14. Sept. bis 28 Nov. 1914. Korolkow.

²⁰³ HL. II. 115. K. u. K. 7. AK. 92. doboz. 25-27.

²⁰⁴ Hofmann csoport (55. hadosztály: Fleischmann ezredes 129. dandár, Spaiber alezredes 130. dandár, Berger 131. dandár.)

²⁰⁵ 16.000 gyalogos, 450 lovas és 16 löveg. Deseő, 1925. 50.

²⁰⁶ 56. hadosztály: Bothmer 132. dandár, Attems 133. dandár.

²⁰⁷ Durski altábornagy légiója: I/2. Januszajtis, II/2. Ruczinszkiy, II/3. Kitay, III/2. Fabrici, IV/3. fele Koller, IV/2. Roja. HL. II. 115. K. u. K. 7. AK. Pflanzler-Baltin. 92. doboz

²⁰⁸ Deseő, 1925. 50.

November közepén Borojević 3. hadserege Uzsok és Zboró közötti vonalra vonult vissza, a 8. orosz hadsereg támadására reagálva ugyanis a Lemberg visszafoglalására irányuló próbálkozások sikertelennek bizonyultak. A Kárpátok védelmét most a 3. hadsereg vette át. A Duklai hágót a III. hadtest 6., 28., 22. Landwehr-hadosztálya, Mezőlaborcot és a lupkowi hágót a VII. hadtest 17. cs. és kir., valamint 20. honvéd gyaloghadosztálya védte a fő útvonalakkal együtt. Az Ung völgy és az Uzsoki-hágó védelmét a 38. honvéd gyaloghadosztály és az 1., 2., 102. gyalogdandár valamint a 8. lovashadosztály látta el. Az orosz gőzhenger nyomására november 18-án újabb visszavonulásra került sor a Havasköz-Malomrét-Patakújfalu vonalára, amely egy láncreakciót indított el és a Hofmann csoport²⁰⁹ kénytelen volt a vereckei hágóig hátrálni, sőt Borojević jobbszárnya Homonna irányába vonult.²¹⁰ Ekkor vezényelték a frontra Szurmay Sándor és Kornhaber Adolf²¹¹ altábornagyok csapatait, azzal a céllal, hogy délről és keletről az ellenséget meghátrálásra kényszerítsék. Az akció sikerrel járt, de a Bártfa visszafoglalására szánt idő súlyos katonai hibákhoz vezetett, Borojević idő közben elrendelte ugyanis a Kassa²¹² környékére való visszavonulás előkészítését, de szerencsére az oroszok Krakko irányába vették az utat, így a közvetlen veszély elmúlt.²¹³ Szurmay a parancsnoksága alá tartozó egységek közül az erdélyi 38. honvéd gyaloghadosztály és az aradi 33. gyalogezred két zászlóalj, valamint a 8. lovashadosztály (két dragonyos és két ulánus ezred) tüntette ki magát, ezeket mind elsőrendű alakulatoknak tartotta.²¹⁴

²⁰⁹ HL. II. 144. K. u. K. Gruppen-, bzw. Korpskommando Hofmann. 208. és 209. doboz.

²¹⁰ Kiszling, Rudolf: *Die Hohe Führung der Heere Habsburg im ersten Weltkrieg*. Bundesministerium für Landesverteidigung, Büro für Wehrpolitik, Wien, 1977. 45-49.

²¹¹ Kornhaber Adolf (1856-1937). A háború kitörését követően reaktiválták és a pozsonyi IV. honvédkerülethez osztották be. 1914. 11. 22.-től a Kornhaber csoport parancsnoka az orosz fronton, majd 1915. 01. 16.-10. 20. között a ma kir. 51. gyaloghadosztály parancsnoka. Balla, 2010. 189.

²¹² A Tanácsköztársaság alatt Borojevićet a volt kassai VI. hadtest és a 2. Armeekommando parancsnokát, valamint Szurmay Sándort a Szurmay hadtest parancsnokát is bíróság elé állították. Borojevicnél felróták, hogy az orosz betörés elől Kassára menekült, ahol hat hónapot töltött. A magyar katonákról a nemzetszínű szalagokat leszedette és katonáit a halálba küldte. Balázs Bence bírálataban leszögezi, hogy a háború alatt a tábornoknak csak szerencséje volt, mert semmit sem lehetett rá bizonyítani. Ennek egyik oka, vélik a bírálók, hogy az adott időszakokban csak védelmi feladatokat látott el, amely bármennyi áldozattal is járhatott. Szurmayt uzsoki mészárosnak nevezték, akit csak a Mária Terézia Rend megszerzése érdekelt, Diószeghy a vádiratban azt állította, hogy „Gépfegyverrel lövette katonáit ha nem sturmoltak elég gyorsan a meredek hegyoldalakra vagy magával a tüzérséggel lövette őket.” A másik vádpont pedig az volt, hogy Vázsonyi Vilmos igazságügyi miniszterrel Károlyi Mihály letartóztatásán dolgozott. Balázs Bence: *Borojevićs nyug. tábornagy bűnei. Katonák hőhértjei*. I. sorozat. Az „Ember” kiadása, Budapest. 1919. 7, 21. valamint Diószeghy Tibor: *Vádirat az „Uzsoki hős” ellen. Katonák hőhértjei*. II. sorozat. Az „Ember” kiadása, Budapest, 1919. 8, 10.

²¹³ Felszeghy Ferenc: *A magyar tüzér. A magyar tüzérség története*. Reé László Kiadó, Budapest. 1938. 168-169.

²¹⁴ Szurmay visszaemlékezésében az alábbi alárendelt csapatokat is megemlíti: a 7. közös gyaloghadosztály, 37. József főherceg gyalogezred, 38. mollinári gyalogezred, 68. Rodich gyalogezred magyar katonákkal, 79. Jellasich gyalogezred horvát katonákkal, 21. bécsi vadász zászlóalj német katonákkal. Lovasság: 10. horvát honvéddhuszárezred egy osztálya 3 századdal. A lovasság parancsnoka Szemere őrnagy volt. Szurmay, 1940. 26-39.

Az oroszoknak sikerült két hadtest (a III. és VII.) arcvonalát a balszárnyon benyomni, de Svetozar Borojević a jobbszárnyról indított támadásával, a 38. honvéd gyaloghadosztály Uzsokról, a Nagybereznára küldött 56. gyaloghadosztály pedig Cirókaújfalu-Takcsány irányába ellenlökést végzet és megállította az oroszokat. A takcsányi vonalon Szurmay irányított. A harcok váltakozó sikerrel folytak, míg meg nem kezdődött a Limanówa-Lapanówi csata, minek következtében az oroszok a Kárpátok vonaláról csapatokat vontak el. December 9-én a Szurmay csoport Neu-Sandec felé nyomult előre. Uzsoknál Csermák²¹⁵ ezredes a fél 38. honvéd gyaloghadosztállyal maradt hátra, átirányítva a Pflanzer-Baltin csoporthoz.²¹⁶ A visszamaradt részének Csermák Mihály ezredes parancsnoksága alatt a 822 magassági pont Zolbina-Szuhapatak vonalában kellett védenie (75. hegyi dandár, a 21/II. népfölkelő zászlóalj, az 5. hegyi ágyús ezred II. osztálya, egy huszár század és a 11/5 hegyi ágyús üteg. A többi egységet a Héthás felé megindított ellentámadás miatt átcsoportosították, nehogy az oroszok Neu Sandec felé újabb akciót kezdeményezzenek, az erőket le kellett kötni. A gyalogság Fenyvesvölgy és Csontos, a tüzérség és a vonatok Nagyberezna és Kisberezna, Bercsényfalva környékén várta a parancsot.²¹⁷ A limanowai csatát követően az oroszok nyomása csökkent, december végéig a frontvonal egyes szakaszain nyugalom volt tapasztalható, kivéve az Uzsok környéki területeken, ahol december végén és január elején is heves harcokról számoltak be.²¹⁸ 1915. január 16-án, egy héttel a kárpáti téli csata kezdete előtt visszarendelték az Ung völgyébe Szurmayt, akinek új vezérkari főnöke lett, mégpedig Röder Vilmos. A terveknek megfelelően a területeket lezárták a lakosság nagy részét eltávolították, az ellenőrzéseket fokozták. Közben a délről támadni akaró erők egy új sereget is felállítottak a Linsingen vezérőrnagy által irányított német Déli hadsereget, a Südarmee-t. A gépezetbe viszont hiba csúszott, mivel az oroszok is offenzívát terveztek a Kárpátok vonalán egy időben az osztrák-magyar támadással. Maga Bruszilov is ír erről visszaemlékezésében: „...Személy szerint én, úgy terveztem a támadást a Kárpátokban, hogy összpontosítok négy hadtestet és legalább három-négy lovashadosztályt a Duklai-hágótól Baligródig húzódó arcvonalszakaszon Homonna irányába, hogy minél gyorsabban lejussak a Magyar Alföldre.... Azt terveztem továbbá, hogy ezzel egyidejűleg Turkán át Ungvár felé nyomul majd

²¹⁵ Csermák Mihály ezredes. A háború kezdetén a 75. hegyi dandár parancsnoka. Békében a pécsi katonai iskola tanára, a marosvásárhelyi 22. honvéd gyalogezred parancsnoka. Háborús sikerei közé tartozott, hogy 1914. december 22.-én elfoglalta Határszegnél a Zolohina magaslatot, 23-án a Határhegyet, majd December 24-én a Studnicát. 1914. december 31-én Uzsoknál támadás során halálos golyó érte. Haláláról Nagy Samu: *A Kárpátokból: háborús visszhang*. Atheneum, Budapest, 1916. ad bővebb leírást.

²¹⁶ Deseő, 1925. 85.

²¹⁷ *A világháború. 1914-1918*, 1937. 399.

²¹⁸ Veltzé Alajos (szerk.): *A mi hőseink. Tisztjeink hőstettei a világháborúban*. Franklin Társulat, Budapest, 1916. 179.

előre a 7. hadtest legalább egy lovashadosztállyal és magára vonja az ellenséges erők egy részét, innen nyugatra pedig, a 3. hadsereg bal szárnya segít nekem erői egy részének előrevetésével...”²¹⁹

A januári offenzíva idején a Súdarmee egyik célja nem lehetett más, mint az, hogy az oroszokat Bukovinából és a Duklai-hágóról visszaszorítsa.²²⁰ A Súdarmee-t az osztrák-magyar 19. és 55. hadosztály, a 135. dandár, a német 1. és 3. gárda gyaloghadosztály, valamint a 48. tartalék hadosztály alkotta, balra a Szurmay hadtest, tőle jobbra pedig a Pflanzer-Baltin hadseregcsoport.²²¹ Így az új sereget a 3. osztrák-magyar hadsereg és Pflanzer-Baltin hadseregcsoportja közé ékelődött be. Jobszárnyát Gerock német vezérezredes hadteste²²² Ökörmező-Toronya között, a Hofmann hadtest²²³ középen Volóc és Vezérszállás között, balszárnyon pedig a 3. német gárda hadosztály alkotta az Uzsoki-hágóig. A január 23-án kezdődött offenzíva során Szurmay visszafoglalta az uzsoki hágót.²²⁴ Egyes csapatok egyből a vereckei szoros felé irányították támadásaikat, hogy az ellenséget oldalba kapják. A Szurmay hadtest január 27-31. között már az uzsoki szorostól északra lévő területeket támadta. A Súdarmee-hoz tartozó 19. hadosztály a beszkidai szorost foglalta el. A Pflanzer-Baltin csoport is sikereket ért el legalábbis kezdetben, mert február közepére eljutott a Kolomea Stanislau vonaláig.²²⁵ 1915 telén közben az alábbi csapatösszevonásokra került sor a Kárpátokban a 2. hadsereg kötelékéből a 27., 31., és 32. hadosztály, a 4. hadseregből a 38., 41 honvéd gyaloghadosztály és a 9. hadosztály, valamint a 13. lövészadosztály nagy része.²²⁶

A kárpáti harcok váltakozó sikerekkel folytak, az osztrák-magyar hadvezetőség legfőbb célját, Przemyśl felmentését viszont nem érte el, sőt áprilisban a húsvéti csata nyomása alatt a helyzet tovább romlott, míg a gorlicei offenzíva el nem kezdődött. A disszertáció keretei sajnos nem teszik lehetővé, hogy a kárpáti téli csatával és a vármegyékre történő közvetlen hatásával bővebben foglalkozzak, amely akár egy külön dolgozat témája is lehetne.²²⁷

²¹⁹ Bruszilov, 1986. 128. vö. ÖStA-KA. Manuskriptesammlung. M. Boncz- Brujewicz: Unser Verlust von Galiczen im Jahre 1915. 1. Teil. Über die Karpathen nach Ungarn im Winter des Jahres 1915.

²²⁰ Madelung, Aage: *A Kárpátokon innen és túl*. Athenum Kiadó, Budapest, 1917. 10-11., 15.

²²¹ Wolfdieter Bihl szerint a Súdarmee-hoz a 3 német gyaloghadosztály és a két közös gyaloghadosztály mellett egy német és egy osztrák lovashadosztály is tartozott. Wolfdieter, 2010. 110.

²²² 19. osztrák, 48. német hadosztály és egy osztrák népfőlkelő gyalogdandár.

²²³ 1. német és 55. osztrák-magyar hadosztály, 131. gyalogdandár.

²²⁴ Deseő, 1925. 93.

²²⁵ Aggházy-Stefán, 1934. 155.

²²⁶ Pollmann, 2003. 83.

²²⁷ Lásd. Keegan, John: *Az első világháború*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 244-254. А. Зайончковский: *Мировая Война 1914-1918 гг.* Москва, 1924. 180-181. Stein, Walter: *Österreich-Ungarn im Weltkriege*. Leipzig-Berlin. 1915. 17. Cramon, August von: *Unser Österreich-ungarische Bundesgenosse im Weltkriege*. Berlin, 1920. 5-10. Feldmarschall Conrad: *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*. Bd. IV. Wien_Berlin-Leipzig-

3.2. A kivételes intézkedések és a kormánybiztosi szerepkör

Az északkeleti vármegyék (Ung, Bereg, Máramaros, Zemplén) egyes járásai 1914 szeptemberétől egészen 1916 júliusáig²²⁸ hadművelési területté váltak. Míg Galíciában az osztrák kivételes törvények értelmében teljes egészében átadták az irányítást a hadseregnek, beleértve a polgári közigazgatás egészét, addig a Magyar Királyság területén a kivételes intézkedések keretében részleges, a hadművelési területek egyes részein pedig teljes katonai igazgatás került bevezetésre.²²⁹ A kivételes intézkedésekkel²³⁰ elvileg a hatalom a kormány kezében maradt, mert a hadsereg nem kapott jogot közigazgatási funkciók irányítására. A hadiszolgáltatásokat a polgári közigazgatásnak kellett megszabnia — állítja Galántai, de Bereg és Ung vármegye északi járásainak kormányzati szervei a hadműveletek során részben vagy egészben elmenekültek. A hadsereg szabadkezet kapott, bár tény, hogy erre a kormánybiztosi rendszerrel megpróbálták megoldást találni (1912: LXIII. 4. paragrafusa).²³¹

A katonai közigazgatás a Monarchia területén békében katonai területekre és hadkiegészítési kerületekre oszlott. A kerületet a területparancsnokság irányította együtt a katonai közigazgatással. A cs. és kir., valamint honvéd kerületek 1912: XXX. törvénycikk értelmében területileg egybeestek, katonai közigazgatásuk pedig párhuzamosan működött Kassa központtal,²³² mely szigorúan a katonai kerület, hadkiegészítő terület ügyeivel foglalkozott. Az anyagbeszerzés és az ellenőrzés katonai jellegű volt és nem terjedt ki a polgári közigazgatásra. Békében az állami szervekkel való kapcsolatot legtöbb esetben a

München, 1921-1925. 843. Kiszling, 1977. 63-65. Dušan Kováč: *Prvá Svetová Vojna 1914-1918*. VEDA, Bratislava, 2008. 53-58. Jurij Daniloff: *Russland im Weltkrieg 1914-1915*. Jena, 1925. 450-484.

²²⁸ A hadművelési terület a tábori hadsereg ellenőrzése alatt álló zónája. Határvonalai közvetlenül a frontvonal, a hátszág felé pedig a záróvonal, amelyen keresztül csakis katonai engedéllyel és igazolvánnyal lehet közlekedni. A zónában seregtettek és seregcsoportok is tevékenykedhetnek. Az adott területen vezetik be a katonai közigazgatást. Szijj, 2000. 250.

²²⁹ Galántai József: *A Habsburg–Monarchia alkonya*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985, Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2001, Felszeghy Béla: *Hadművelési területek közigazgatása*. Ráth Mór Könyvkereskedés, Budapest, 1918.

²³⁰ 1912. évi LXIII. törvénycikk. 2. A kivételes hatalomból folyó intézkedések körét, hatályuk területét és hatályba lépésük időpontját a minisztérium állapítja meg. Erre vonatkozó rendeleteit köteles a minisztérium az állam hivatalos lapjában közzétenni és minden községben, a melyre a tett intézkedések hatálya kiterjed, az ott szokásos módon kihirdetni. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7188> (2015-05-20)

²³¹ Polónyi Dezső szerint ugyan a katonai és polgári hatóság kapcsolata koordinált volt, de a kormánybiztoson keresztül a katonai rendeleteket gyorsan, pontosan és lelkiismeretesen végre kellett hajtani. Polónyi Dezső: *Das Verhältnis zwischen den Militärkommanden und den ungarischen Zivilbehörden im Kriege*. Stephaneum, Budapest, 1916. 10-11.

²³² Ravasz István: *A Magyar Királyi Honvédség szervezete és katonai közigazgatás 1868-1945*. In: Hazánk dicsőségére. Szerk. Lugosi József-Markó György. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008. 51.

hadbiztos tartotta fenn.²³³ A kassai hadtestparancsnokság hadbiztosa a háború előtt Steiner Vilmos volt, aki a hadtest élelmiszer szükségleteinek biztosításáért, ellátásáért felelt.²³⁴

Háború idején a hadsereg egyes területek teljes irányítását is átvehette, kizárva a kormány szerveit, ha azok menekülésre kényszerültek. A gazdaság és a társadalom megfelelő mozgósításához rendeleti kormányzásra volt szükség. 1914. július 26-án, két nappal a hadüzenet előtt a magyar kormány ezt a törvényt²³⁵ azonnal hatályba léptette, amelynek a következtében az északkeleti vármegyék területére, szorosabb értelemben a kassai VI. hadtestparancsnokság területére kormánybiztost neveztek ki. A helyi lapokban ez augusztus 3-án ez jelent meg.²³⁶ A kormánybiztos id. Molnár Viktor, helyettese Szinyei-Merse István lett. Feladata a katonai közigazgatási szervekkel való szorosabb együttműködés, illetve a rendkívüli helyzetek megoldása volt.²³⁷ Tisza István hat kormánybiztost említ.²³⁸ Azonban az 1916-os Bruszilov offenzíva idején Molnár Viktor kassai kormánybiztos mellé egy újabbat is kineveztek, Nyegre László főispánt Máramaros vármegye területére. Báró Perényi államtitkár a belügyminiszter nevében azt kérte, hogy ezt ne hozzák nyilvánosságra, ne tegyék közé a lapokban sem, a minisztertanács azonban a kihirdetés mellett döntött és a Budapesti

²³³ Vághó Ignác: *Katonai közigazgatás*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1900. Kiss János: *Módszeres utasítás a katonai közigazgatás és katonai iránytan oktatására a m. kir. honvédségi Ludovika-Akadémia tisztképző tanfolyamán*. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1895.

²³⁴ 1914 júniusában a kassai VI. hadtest hadbiztossága harcászati megbeszélést tartott, amelynek alapján a hadtest hadbiztosai Sellyei Eil alhadbiztos, Diez Nándor főhadbiztos, főnök, Rappard Jenő főhadbiztos, Treybal Ferenc alhadbiztos, Richter Antal alhadbiztos, Pfizner József tüzér százados, Horny Oszkár alhadbiztos, Kraupp János főhadnagy, Eschermann Richárd hadbiztos. HL. VII. Tgy. 659. Steiner Vilmos: A volt kassai katonai parancsnokság élelmezési szolgálata a világháború alatt. 69. doboz.

²³⁵ A törvény 32 paragrafust tartalmazott, amelyből nyolcat érvényesítettek is: az útlevelel kiadásának a korlátozása, a sajtócenzúra, a közlekedési korlátozás, a bejelentkezési kötelezettség, a fegyverek beszolgáltatása, az egyesületi korlátozás, a rögtönítélő bíróság bevezetése, a gyülekezés korlátozása. Polner Ödön: *A háború okából tett kivételes intézkedések*. In: *Közigazgatási Szemle*, 1914. XXXVIII. évfolyam, 52. kötet, 489–511.

²³⁶ Határszéli Újság. 1914. augusztus 3. VII. évfolyam. 32. szám. 2.

²³⁷ 1914. évi LXIII. törvénycikk 4. §.: „Az ezen a törvényen alapuló közigazgatási feladatok végrehajtására a minisztérium kormánybiztosokat nevezhet ki... Hivatásuk az is, hogy szükség esetén a közrend és a közbiztonság fenntartásáról gondoskodjanak és hogy azokat a rendes közigazgatási intézkedéseket is megtegyék, amelyek a hadviselés sikere érdekében szükségesek. A kormánybiztosok az illető katonai parancsnokok szándékaival összhangban kötelesek eljárni.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7188> (2015-05-20)

²³⁸ A Magyar Királyság területén 1914–1918 között az alábbi kormánybiztosok működtek: az északi harctéren a VI. hadtest mellett: báró párnói id. Molnár Viktor, a magyar Főrendiház tagja, egész Erdélyre kiterjedő hatáskörrel Betegh Miklós, Torda-Aranyos vármegye főispánja, az egész délnyugati harctéren báró Tallián Béla nyugalmazott földművelésügyi miniszter, továbbá Temes és Krassó-Szörény vármegyék területén Joanovich Sándor, Temes vármegye főispánja, Torontál és Bács-Bodrog vármegyékben Dellimanics Lajos, Torontál vármegye főispánja és a Linsingen német tábornok parancsnoksága alatt álló német úgynevezett déli hadsereg mellett gróf Schönborn Buchheim Károly. *gróf Tisza István összes munkái*. XXII. 4. sorozat. 4. kötet. Budapest, é. n. A Budapesti Közlöny és az Magyar Nemzeti Levéltár forrásai ettől eltérő adatokkal szolgálnak: Betegh Miklós, Szinyei Merse István, Joanovich Sándor, Dellimanics Lajos, báró Kürthy Lajos, Szász József, Mara László, gróf Bethlen Ödön, Craus István, Bartal Aurél, Walbaum Frigyes, gróf Bethlen Balázs és Szalavszky Gyula. Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) MNL OL. K 26. Miniszterelnökség. 1915-VII. res. tétel. 1033. csomó. 9702/Eln. 2.

Közlönyben meg is jelent a tájékoztatás.²³⁹ 1916. július 25-én a területet belső hadműveleti területté nyilvánították.²⁴⁰

Az 1915. évi III. törvénycikk értelmében a Magyar Királyság területén kétféle kormánybiztost különböztetünk meg: a katonai parancsnokság területére kinevezett és a parancsnokság mellé beosztott biztost, valamint a törvényhatósági területre kinevezett megbízottat. Az utóbbi székhelye állandó volt, ezért azt a pozíciót leggyakrabban a főispán kapta meg, fizetés nélkül, de juttatásokkal. A kormánybiztosok közül csupán Tallián Béla és Molnár Viktor nem tartozott a főispáni karhoz, ezért a juttatások tekintetében a legmagasabb összeg illette meg őket, azaz 2000 korona utazásra és irodai átalányra.²⁴¹ A kivételes intézkedésekre kiadott tájékoztató 20. paragrafusa alapján ezt az összeget a hadügyi tárcának kellett volna fizetnie, de a hadsereg csakis Tallián Béla díját vállalta, annak ellenére, hogy 1914. november 25-ével az összes kormánybiztos esetében így kellett volna eljárnia. A Belügyminisztérium 105.003 korona 87 fillér térítést követelt a hadseregtől. Sándor János belügyminiszter Tisza István miniszterelnökhöz fordult az ügy tisztázása érdekében, illetve Alexander Krobotin hadügyminisztert is megkeresték 1915. április 27-ével.²⁴² A hadügyminiszter azonban 1915. november 5-i átiratával újból elutasította a kérelmet. Mindkét kormánybiztos közvetlenül a kormánynak lett alárendelve.

A katonaság mellé beosztott biztos felelt a kémelhárításért, útbiztosításért és karbantartásért, a különböző feljelentések polgári vizsgálatáért és a hadsereg számára fontos nyersanyagok zavartalan beérkezéséért, a csendőrség irányításáért.²⁴³ Az első kormánybiztosi megnyilvánulás a helyi lapokban szeptember 20-án történt, amely a lakosság háborús helyzethez való hozzáállását firtatta. Felhívták a polgármesterek és alispánok figyelmét arra, hogy a saját csapatok sebesültjeinél a hivatalos okiratokkal nem rendelkező egyének sem tartózkodhatnak a pályaudvarokon, mert sok esetben az ellenséges hadifoglyokkal és sebesültekkel szemben feltűnő részvételüket fejezik ki.²⁴⁴ Emellett a szárnyparancsnokságok jelentették, hogy a saját katonaság a civilekkel való érintkezés során háborús élményeiket

²³⁹ MNL OL. K 26. 1916-VII. res. tétel. 1070. csomó. 4661/res.916. 21.

²⁴⁰ Uo. 4661/res.916. 23.

²⁴¹ Betegh Miklós és Szinyei Merse István 1500, Joanovich Sándor, Dellimanics Lajos és báró Kürthy Lajos 1000, Szász József, Mara László, gróf Bethlen Ödön, Craus István, Bartal Aurél, Walbaum Frigyes, gróf Bethlen Balázs és Szalavszky Gyula 500 koronát kapott. MNL OL. K 26. Miniszterelnökség. 1915-VII. res. tétel. 1033. csomó. 9702/Eln. 2.

²⁴² Uo. 11915/Eln. 7.

²⁴³ L. bővebben: uo. 1070. és 1168. csomók, valamint MNL Szabolcs Szatmár-Bereg Megyei Levéltára: IV. B. Szabolcs vármegye főispánjának iratai 1868–1918 között. 102. csomó. Itt szervezési határozványok, szolgálati utasítások és a megfigyelő állomások katonai parancsnokságainak iratai találhatóak meg. A kormánybiztos hátországi legfontosabb intézkedései a sebesültszállító vonatok szervezeti határozványai, berendezkedés a megfigyelő állomásokon.

²⁴⁴ Ung. 1914. szeptember 20. 52. évfolyam 41. szám. 4.

„kiszínezve, elferdítve” adják elő, ezért is csökkent a polgári lakosság háború iránti elkötelezettsége. Ezért kijelentették, hogy: „*A hazaérkező sebesültek figyelmeztetendők, miszerint hazajövetelük célja az, hogy meggyógyuljanak, nem pedig az, hogy a lakosságot rémületbe ejtsék, s hogy ily eljárást a katonai törvények szerint büntetik. Ily jelenségek észlelése esetén nevezettek az őrsparancsnokságok részéről előjáró katonai parancsnokságaik értesítése végett az előjáró szakaszparancsnokságokhoz haladéktalanul feljelentendők.*”²⁴⁵ Ezeket az állításokat a Bereg és Ung vármegye területére érkező újabb és újabb katonaszállítmányok továbbadták a civileknek, ami törvényileg izgatásnak minősült. Így a vármegyék csendőrszárnyainak területére telepített Landwehr hadtápalakulatok parancsnokságait is bevonták a megfigyelésekbe.

A kivételes hatalom képviselőjeként a kormánybiztos elsősorban gyakorlati feladatokat látott el. A törvény biztosította számára a rendvédelmi, csendőrség szervek, pénzügyőrség, határrendőrség²⁴⁶ és az állami erdészet közegei feletti ellenőrzést is.²⁴⁷ A karhatalom igénybevételét az 1876-os Szolgálati Szabályzat I. része taglalta. Ezt 1876. június 13-án az 1962/el. miniszteri körrendelettel ismertették: „*A sorhadi vagy honvédségi karhatalom csakis azon esetben vehető igénybe, ha a politikai hatóságok rendelkezésére álló fegyveres erő elégtelen lenne a rend fenntartására vagy helyreállítására, miből önként következik, hogy a közigazgatási hatóságok a rend fenntartása céljából saját fegyveres erőt köteles tartani, s első sorban azt alkalmazni és csakis ennek elégtelensége esetén alkalmazandó a katonai karhatalom.*”²⁴⁸ A karhatalom alkalmazásához mindig a politikai hatósághoz kellett fordulni, mivel ők ismerték a legjobban az adott körülményeket. Ha nem volt meg a kellő erő, akkor használhatták a közös vagy honvédségi alakulatokat is. Ilyenkor az állomásparancsnokságokhoz kellett fordulni. A következő utasításra 1887. január 16-án került sor a 4539/el. rendeletben, amely a karhatalom célját és a jogosultak hatáskörét taglalja. Azok alapján az erőszakos ellenállás felszámolására és a törvényes rend helyreállítására alkalmazhatták. A jogosultak köre: a királyi ügyészség, királyi járásbíróság,

²⁴⁵ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. A kivételes intézkedések rendeletei, hadbavonultak felmentései, járművek katonai ellenőrzése, a császári és királyi 6. hadtest és a kassai kormánybiztos levelei, galíciai menekültek ellátása, polgári áruforgalom helyreállítási ügyek. 64.

²⁴⁶ A határszéli állomásparancsnokságok vezetői, akik közvetlenül is a kormánybiztos fennhatósága alá tartoztak: Máramarossziget – Edery István nyugalmazott állományú csendőr hadnagy, Beszkid – Michellyes Károly nyugalmazott állományú csendőrhadnagy, Nagyberezna – Szelecsényi Hugó, nyugalmazott állományú csendőr főhadnagy, Mezölaborc – Fejér Kálmán hadnagy, továbbá Munkács, Ungvár és Kassa város csendőrségei is. MNL Szabolcs Szatmár-Bereg Megyei Levéltára: IV. B. Szabolcs vármegye főispánjának iratai 1868–1918 között. 102. csomó.

²⁴⁷ Felszeghy Béla: *A kormánybiztosi jogkör*. Magyar Közigazgatás. 1915. október 31. XXXIII. évfolyam, 44. szám, 1–2.

²⁴⁸ Balogh Károly: *Magyar Katonai közigazgatás kézikönyve*. Szeged, 1893. 597.

szolgabírák, községi bíró a jegyzővel, az alispánok, a királyi miniszter, illetve a csendőrparancsnokság és szárnyparancsnokság stb.²⁴⁹ Magyarországon a katonaság karhatalmi beavatkozását az 1889: VI. és az 1890: V. véd- és honvédtörvénycikk taglalta. A 6707/1896. rendelet alapján a polgári hatóság részéről a katonai karhatalom alkalmazását a közrend fenntartására, a csendőrség összpontosításának elégedetlensége határozta meg. A karhatalmat korlátok nélkül csak a honvédelmi miniszter, a hadtestparancsnok és az állomásparancsnok rendelhette el. Sürgős esetekben a helyőrség, vagy ideiglenesen az ott állomásozó csapatparancsnokok.²⁵⁰ Jelen esetünkben karhatalom alkalmazása már a hadüzenet napján megtörtént a mozgósítás zavartalan lebonyolítása végett.²⁵¹

A mozgósítás elrendelését²⁵² a települések nagy részén még július 31-én kihirdették, viszont a helyi lapok közül elsőként az Ung Hetilap csak augusztus 2-i számában tette közzé a cs. és kir. ungvári állomásparancsnokság értesítését: „*Ő cs. és ap. kir. Felsége a részbeli mozgósítást és a népfelkelés részbeli felhívását és behívását legkegyelmesebben elrendelte. Az erre vonatkozó közelebbi tudnivalók az illető katonai kerületi körletekben nyilvánosan kifüggesztett hirdetményekből vehető ki.*”²⁵³ Berzovicy István rendőrkapitány még aznap kihirdette a népfelkelők bevonulását, de ez csakis azokra vonatkozott, akik behívó jegyet kaptak. A mozgósítás teendőire vonatkozó utasítást az 5011. eln. 889. sz. honvédelmi miniszteri rendelet szabályozta. Első ízben maga a IV. csendőrkerület parancsnoksága és Nemesszeghy László²⁵⁴ beregszászi szárnyparancsnok kérte a karhatalom kirendelését. Így Budapestről és a Dunántúlról érkeztek csendőrök a nagyobb városokba. Ennek eredményeképpen a cs. és kir. VI. hadtestparancsnokság már 1914. augusztus 6-án köszönetnyilvánítását fejezte ki Bereg és Ung vármegyék főispánjainak, valamint Molnár Viktor kormánybiztosnak a mozgósítás során mutatott példás helytállásért: „*A mozgósítás kezdete óta örvendetes elégtétellel konstatáltam, hogy a parancsnokságom alatt álló terület közigazgatási hatóságai és összes lakossága az uralkodó és a haza iránti kötelmeinek hazafias lelkesedéssel, buzgalommal és odaadással tesznek eleget. Különösen ki kell emelnem az*

²⁴⁹ Uo. 598.

²⁵⁰ Egyedi István: *Karhatalom az önkormányzatban*. Különlenyomat a Városi Szemle 1912. évi 9-ik számából. 531.

²⁵¹ A részleges mozgósítás július 25-én következett be 21 óra 23 perckor, amely a „B” vagyis balkáni háborút készítette elő. Az általános mozgósítást pedig július 31-én 12 óra 23 perckor. Horváth, 1928. 18-20.

²⁵² Az általános mozgósítási nap július 31. Az első mozgósítási nap augusztus 4. Az első felvonulási nap augusztus 6.

²⁵³ Ung. 1914. augusztus 2. 52. évfolyam 32. szám. 2.

²⁵⁴ Nemesszeghy László százados (1881-1959). 1913. 10. 01.-1916. 01. 16. között a IV. csendőrkerület beregszászi szárnyának parancsnoka. Szakály Sándor: *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették*. Veritas Történetkutató Intézet, Magyar Napló, Budapest, 2014. 177.

összes nemzetiségnek egyaránt átható azon törekvését, mellyel a zászlókhöz való bevonulásra szóló legfelsőbb parancsot haladéktalanul és örömteljesen teljesítik.”²⁵⁵

Augusztus 20-án, a mozgósítás befejezése előtt rendelet született arról, hogy a közigazgatás a 26. mozgósítási nap után is katonai kiegészítési és mozgósítási feladatokat fog kapni, amelyek végrehajtására a közös vagy a honvédség állományában tartalékos beosztással rendelkező személyeket kell beosztani, legalábbis bizonytalan időre.²⁵⁶

A kormánybiztosok a törvényhatósági, községi és állami tisztviselőkkel közvetlenül rendelkeztek, így sokszor problémát okozva, de egyszerre tudtak rendeleteket kiadni a törvényhatóság részére és a katonai parancsnokság területére is. Az ilyen típusú eljárás esetében mindig bemutatták a katonai jellegű ügyiratokat a polgári közigazgatás számára.²⁵⁷

3.3. Részleges és teljes katonai rendeletek bevezetése

A hadműveleti területeken (a nagybereznai, perecsenyi, szolyvai és az alsóvereckei járások) 1914–1916 között általános és részleges intézkedéseket vezettek be. Az általános volt a civil lakosságra vonatkozó összes szabályozás, ugyanakkor ide sorolták a katonai szempontú rendelkezések közül a katonák szabadságoltatásának a tiltását is. Részleges korlátozások egyes csoportokra vonatkoztak, mint például az idegen állampolgárokra, főképp a hadköteles korúakra. A katonai igazgatás bevezetésére szeptember 24-én került sor. A hadműveleti területek sajátossága, hogy az itt folyó közigazgatás csakis a közelben folyó hadműveleti érdekeket szolgálta. A hátszági területekhez képest itt a közélet, a közegészségügy és a közrend fenntartása különösen fontos volt. Azok a katonai parancsnokságok és intézmények, amelyek az adott területen a közigazgatási hatóságok feladatkörét érintették, vagy kiegészítették, végig katonai rendeltetésszerűen működtek, viszont rá voltak szorulva a polgári közigazgatás segítségére, de az elvesztette jogait az irányításban. A helyzetet tovább bonyolította az a momentum, hogy a válságos időszakban a hadműveleti területeken megkülönböztettek belső és külső területet, a harci cselekmények folyása szerint.²⁵⁸ A belső zónában helyezkedett el a harcoló csapatok körlete.²⁵⁹ Itt minden

²⁵⁵ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 24.

²⁵⁶ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 680. Honvédelmi Minisztérium rendeletei mozgósítás során felállított őrségek tárgyában. (1914. január 11.-1914. október 27.). 10. vö. Ung. 1914. augusztus 15. 52. évfolyam 37. szám. 1.

²⁵⁷ Felszeghy, 1915. 1–2.

²⁵⁸ 1915-ben kétszer is rendelkeztek a területek hadműveleti beosztásáról és azok határaitól. (1914-ből ilyen jellegű rendelet kiadása nem történt) 1915. szeptember 10-i 32000/1915. B. M. és december 13-i 40500/1915. B. M. rendelet kivétel nélkül külső hadműveleti területeknek minősítették az adott vármegyét. Az AOK közgazdasági és közlekedési érdekek előmozdítása céljából a külső hadműveleti területekből kivette Ung és

nemű civil forgalom engedélyezése megszűnt, egészen a harcvonaltól az első csendőrkordonig, ezen túl már a harctér és a front következett. A területen maradt polgári lakosság jogait korlátozták.²⁶⁰ A mozgásszabadság részben vagy teljesen megszűnt, mivel a közlekedést és a közlekedési utakat a hadi célok szolgálatába állították. Nem mehettek az erődítési munkálatok alá helyezett területekre, egyes vonalak átlépésére a polgári hatóságok mellett katonai engedélyre is szükség volt. Sándor János belügyminiszter 1914. augusztus 21-én kelt rendelete az autók ellenőrzését is előírta: a gyanús jármű hírének terjesztése tilos volt, de azt a katonai és polgári szervekkel lehetett közölni, ha a hír megerősítést nyert. A hadműveleti terület álhírterjesztőinek a büntetése fokozottabb volt, mint a hátszártsági részekén, mivel az ide érkező katonák következő útja már azonnal a frontra vezetett. Ezért a közigazgatási hatóság, mint rendőri büntető hatóság 15 napi fogházzal és 200 korona pénzbüntetéssel sújthatta azokat a személyeket, akik hamis halálhírt, hadifogságba kerülést vagy általánosan vészhiért közöltek. A „civil” autók esetében a csendőrség és a rendőrség, a katonai autók esetében pedig csak a hadsereg járhatott el. Szigorú előírás volt ugyanakkor, hogy ellenállás esetén sem szabad a járművekre löni.²⁶¹ A katonai parancsnokságok a rendeletek mellett a civil lakosságot egyes feladatok elvégzésére is kötelezhette. A 3. hadsereg parancsnokság hadtápparancsnoksága 1915. január 15-én levelet intézett a vármegyék vezetőihez, mi szerint a hadműveleteket nehezíti a hadműveleti területek közútjainak rossz állapota. A kassai *Etappenkommando* a beregi és ungi alispánokat vette elő és vonta felelősségre. Kötelezték őket, hogy a külső és belső hadműveleti terület egészén az összes férfit és nőt kötelezzék útkarbantartási munkálatokra, akár az út mentén van a település, akár nem. Kövekkel és rőzsékkal töltötték fel az utakat, a sarat pedig lehúzták. Minden ilyen munkálat átvételéért és ellenőrzéséért a legközelebbi magasabb parancsnokság felelt. A parancsnokságok kötelezték a civileket a táborozóhelyek, a vasúti állomások kitakarítására is, ha a katonai alakulatok elvonultak, mivel egészségügyi okokból ez

Bereg vármegyét 1916. június 10-én. Magy. Rend. Tára. 1915. 49. évf. 1195., és 2189. és a 18000/1916. számú körrendelet Magy. Rend. Tára. 1916. 50. évf. 1138-1140.

²⁵⁹ Felszeghy, 1918, 11–14.

²⁶⁰ A katonai közigazgatás korabeli rendeleteit, forrásait megtaláljuk a *Militärverwaltung: Einquartierung, Familienunterstützung nebst Anhang*. (Berliner Gemeinderecht, Bd. 2.) W.S. Loewenthal, 1902. Ferdinandy Győző: *Hadügyi közigazgatás*. S. n. 1913. *Kriegs-, Zivil- und Finanzgesetze vom 4. Aug. 1914. Die ausserordentlichen Bestimmungen mit den amtlichen Begründungen, Bekanntmachungen und Ausführungsbestimmungen und den angezogenen Gesetzesstellen*. S. n. Berlin, 1914. *A háború, különös tekintettel közgazdasági és társadalmi vonatkozásaira*. (Aktuális kérdések irodalma.) Budapest, 1914. szeptember, 33. szám. 25–26.

²⁶¹ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 40. valamint Ung. 1914. augusztus 30. 52. évfolyam. 39. szám. 2.

elkerülhetetlen volt.²⁶² 1915. január 18-tól a 3. hadsereg-parancsnokság rendelete értelmében a hadművelési területeken belüli polgári közlekedést leállították a tervezett offenzíva idejére. Egyedül csak azok a személyek kaptak utazási engedélyt, akik magától a parancsnokságtól kaptak pecsétet, ezek főleg rendőri vagy katonai közegek lehettek. Viszont ez ellentmondásra ad okot, mivel a Belügyminisztérium csak február 21-én tiltotta meg a Kárpátokban a harcvonalon lévő katonák rokoni vagy egyéb látogatását, úgy, hogy részükre a vasúti igazolvány kiállítását is megszüntette.²⁶³ A katonai állomásparancsnokság a helyi lapok szerkesztőségét a királyi ügyészség útján értesítette, hogy térképeket, helyszínrajzokat a csapatok állásáról, hadmozdulatáról a hadművelési területen tilos közölni.²⁶⁴

Veszély esetén a hadsereg és a polgári hatóságok visszavonulását lehetőleg rendben és nyugodtan kellett végrehajtani, nem pedig menekülésszerűen. A hatóságok és a rendőri szervek egy része a közelben maradt, hogy hivatalukat minél hamarabb újra elfoglalják, feltéve, hogy időközben nem hívták be őket katonai szolgálatra.²⁶⁵

Hadbavonult városi alkalmazottak 1914-ben²⁶⁶

	Rendőrfőkapitány, kapitány	Tanácsos	Főmérnök, mérnök	Árvaszéki elnök, ülnök	Állatorvos	Jegyző, aljegyző	Fogalmazványi segéd és kezelő személyzet	Tisztviselők összesen	Egyéb alkalmazottak
Beregszász	1	1	-	1	1	-	2	6	9
Máramarossziget	-	-	1	-	-	-	1	2	-
Munkács	-	1	1	-	-	1	-	3	8
Ungvár	-	-	-	-	-	-	2	2	2

A hadvezetőség augusztus 3-tól statáriumot rendelt el Bereg és Ung vármegyék területére, a plakátok kifüggesztése a vármegyék településein csak augusztus 14-én történt meg.²⁶⁷ A

²⁶² KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. császári és királyi 3. hadseregparancsnokság levelei, kormánybiztosi levelek, utazási korlátozás a hadművelési területeken. 4-5.

²⁶³ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. 7, 20. vö. 21887/V. a./1915. B. M. körrendelete a harcvonalon levő katonák látogatásának megszüntetéséről. Magy. Rend. Tára. 1915. 49. évf. 207.

²⁶⁴ Határszéli Újság. 1914. november 30. VII. évfolyam. 48. szám. 3.

²⁶⁵ Bővebben lásd: Suslik Ádám: *Az egyházak kapcsolata a katonai és közigazgatási szervekkel az első világháború idején az északkeleti vármegyékben*. In: Fedinec Csilla – Szoták Szilvia (szerk.): *Közösség és identitás a Kárpát-medencében*. Határhelyzetek VII. Budapest, Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, 2014. 55–73.

²⁶⁶ Várhidy Lajos: *Magyar városok közigazgatása*. In: *Városi Szemle*. 1915.(március-április) 3-4. szám 160–162.

katonai állomásparancsnokságok tájékoztatása szerint ez nem a teljes lakosságra vonatkozott, hanem csakis a katonaköteles vagy már bevonult személyekre.²⁶⁸ A békében a polgári büntető bíraskodás alá tartozó személyeket háború alkalmával azonnal a katonai rögtönítelő bíraskodás alá helyezték, ha jogosulatlanul toboroztak, esküszegésre buzdítottak vagy segítséget nyújtottak, valamint kémkedéssel vádolták őket. A rögtönítelő eljárás bevezetését az Igazságügyi Minisztérium is meghatározhatta annak idejével és helyével együtt, de a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium egyetértésével. A rögtönítelő eljárásra a gyorsított bünvádi eljárás szabályai vonatkoztak. Kihirdetésére csak akkor kerülhetett sor, ha a katonai fegyelem csorbulását, a közbiztonság veszélyeztetését vagy a haderőt fenyegető bűncselekményeket lehetett tapasztalni.²⁶⁹

A m. kir. Minisztérium a honvédség katonai bünvádi perrendtartásáról szóló 1912: XXXIII. t. c. 14. paragrafusa alapján a katonai bűncselekményt elkövető egyének a honvéd büntetőbíraskodás alá kerültek. A vizsgált régió ezzel szemben nem a honvéd büntető bíraskodás alá tartozott, hanem a hadseregi büntető bíraskodás alá, mivel a harci cselekmények folytán a honvéd büntető bíraskodást itt nem lehetett gyakorolni.²⁷⁰

A fent említett esetek mellé tartozott még: a felségsértés, felségárulás, szökés, lázadás, felkelés, közcsendháborítás, gyilkosság, rablás, nyilvános erőszakoskodás, rongálás, főleg a távírók és a vasutak esetében.²⁷¹

Tisza István 1914. szeptember 24-én levelet intézett Pál Alfrédhoz, hogy vegye fel a kapcsolatot a munkácsi katonai parancsnoksággal „*Arról, hogy a lakosság körében egyes hazafiatlan érzelműek ne legyenek, jót senki sem állhat. De arról jót állok, hogy kevesebben lesznek, s a lakosság magatartása lojálisabb és kedvezőbb lesz, ha az utolsó napokban előfordult indokolatlan zaklatások és botrányos hatalmaskodások megszűnnek*”²⁷² Tisza a feljelentések kivizsgálásánál és az ítéletek meghozatalánál igyekezett elérni azt, hogy a katonai hatóságok a polgári közigazgatás szerveit is bevonják a döntés meghozatalába. Aage Madelung²⁷³ berlini haditudósító ott volt Nagybockón, mikor a település visszafoglalása után statáriumot hirdettek, több rutén parasztot pedig felakasztottak. A katonai rögtönítelő

²⁶⁷ A késelelem okát nem ismerjük.

²⁶⁸ Határszéli Újság. 1914. augusztus 17. VII. évfolyam. 36. szám. 2.

²⁶⁹ 5488/1914. M. E. rendelet a gyorsított bünvádi eljárás életbeléptetéséről. Magy. Rend. Tára. 1914. 48. évf. 1434-1437.

²⁷⁰ Magy. Rend. Tára. 5491/1914. M. E. 1990-1991.

²⁷¹ Ung. 1914. augusztus 15. 52. évfolyam 37. szám. 2.

²⁷² Vermes Gábor: *Tisza István*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 266. Vermes a könyvben Pál Alfrédot kormánybiztosnak nevezi, amely téves, mert ő polgári biztos volt, a kormánybiztos a már említett id. párnói Molnár Viktor volt.

²⁷³ Aage Madelung újságíró jelenlétéről először az Ung Hetilap 1914. december 6-i száma tesz említést. Ung. 1914. december 6. 52. évfolyam. 53. szám. 1.

bíróságot egy százados hadbíró vezette, mellette pedig még négy bírónak kellett egyhangú döntést hozni. A tárgyalásokon polgári személy közül csak a főügyész és egy evangélikus lelkész volt jelen. Az ítélethirdetést követően egy bizonyos B. altábornagynak²⁷⁴ láttamozás végett továbbították az ítéleteket Máramaroszigetre, majd annak megerősítése után az ítéleteket azonnal végrehajtották.²⁷⁵ Galántai József ugyan ír a hadműveleti területeken foganatosított súlyos intézkedésekről, de konkrétumokat nem említ. Az ellenséggel való együttműködés vádjában hozott halálos ítéleteket pedig a téli hadjárat idejére teszi, véleménye szerint a hadsereg-főparancsnokság által kiterjesztett rögtönítélő bíróság bevezetésére az északkeleti vármegyék területére és Miskolcra 1915 márciusában került sor.²⁷⁶

A különböző csomópontokon a katonai szervek állami vagy katonai műtárgyak mellé őrséget rendelt ki. Az öröknek, az első felszólításra vagy az igazoltatásra nem reagáló egyénnel szemben azonnal éles lőszerhasználatot engedélyeztek. A hidak, műutak, vasutak őrzése mellett sok esetben igényt tartottak rájuk a gyárak, malmok, bányák őrzésénél is. Mivel a rutén és román nemzetiségeket kémeknek,²⁷⁷ kémgyanúsaknak tartották, ezért a hadsereg támogatásával, de ellenétesen a kivételes intézkedésekkel (egyesületek tiltása) támogatták a lövész, hazafias egyesületek őrzővédő szolgálatát, vagy a gyárak saját költségen felfogadott őrzővédő tevékenységét.²⁷⁸

A felállított őrségek tevékenysége már augusztus 7-én több tragédiához vezetett. Előbb a nagymihályi Strömpl Pál és Sutter Rezső esett áldozatul a szigornak, akik motorbiciklivel akartak Ungvárról hazatérni, de az őrség felszólítását nem halva tovább haladtak és Szobráncnál lelőtték őket. Egy másik esetben Nagybereznán a vasúti kocsik felé közeledő Grünfeld Áronnal szemben használtak éles lőszert.²⁷⁹ A rendőri szolgálat Ungvár városában 1914. augusztus 30-ra már kritikussá vált, mivel hat rendőr maradt a városban, amiből egy vasúti szolgálatot végzett, egy pedig börtönőrként dolgozott. A hadműveleti terület jellege folytán a rendőrkapitány az alispánon keresztül megpróbált rekvirálni 40 népfölkelőt a rendőri szolgálatra, de a kerületi parancsnokság bevonultatta az adott személyeket. Ennek

²⁷⁴ Valószínűleg Bothmer tábornokra gondol, aki Máramarosziget visszafoglalását vezette.

²⁷⁵ Madelung, Aage: *Hadinaplóm. Emlékek és jegyzetek a Kárpátokól és Galíciából*. Atheneum Kiadó, Budapest. 1915. 17-19.

²⁷⁶ Galántai József: Magyarország az első világháborúban (1914-1918). In: *Magyarország története 1890-1918*. Főszerk. Hanák Péter. 2. kötet. XV. fejezet. Akadémia Kiadó, Budapest, 1983. 1111-1112.

²⁷⁷ 1915. június 13-án szentesítették azt a törvénycikket (XVIII. t.c.), amely a hazaárulók vagyoni felelősségéről rendelkezik. Azok alapján, ha valakit az a nyomatékos gyanú terhelte, hogy kémkedik, fegyverrel vagy egyéb módon szolgálja az ellenséget, akkor annak ingatlanját és ingóját azonnal igazolás nélkül is zár alá kellett helyezni. A zárlatot az igazságügyminiszter által kijelölt vizsgálóbíró rendelte el. Rendeleti Közlöny. 1915. december 12. 97. szám. 535-536.

²⁷⁸ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 61. vö. KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 680. 7.

²⁷⁹ Határszéli Újság. 1914. augusztus 10. VII. évfolyam. 33. szám. 2.

ellensúlyozásaként a parancsnokság a pótzászlóalj négy századából tíz embert mégis átadott, hogy a hadi állapot alatti közbiztonságot fenntartsák, a vasúti forgalmat irányítsák.²⁸⁰ Augusztus 3-án sor kerül a hadi menetrend bevezetésére is,²⁸¹ amelynek egyik lényeges pontja, hogy a szállítások megkezdésétől számított hat napon át a civil forgalomnak meg kell szünnie bármelyik irányban.²⁸² Ezzel szemben a debreceni vonalparancsnokság augusztus 11-én sürgőnyt intézett a munkácsi és ungvári vonalparancsnoksághoz, hogy a helyi vasúti forgalomhoz semmilyen igazolvány nem szükséges, sőt bárki igénybe veheti, de ezek a vonalparancsnokságok még azokat is feltartóztatják, akik érvényes úti okmánnyal rendelkeznek.²⁸³ A civil lakosságnak Budapesttel való összeköttetése egy vonatpárra korlátozódott közvetlen járatral Lembergig. Kezdetben délelőtt 10 óra 15 perckor a 6616-os számú vonat a Keleti pályaudvarról indult Ungvár irányába, amely csak éjjel 00.30-kor ért Debrecenbe és másnap délután 4 órakor Ungvárra. A kontravonata a 6609-es számú szerelvény minden éjjel 2 óra 16 perckor indult Budapest felé.²⁸⁴ A postavonaton kívül a debreceni vasúti vonalparancsnokság egy helyi járatot is indított, de felhívták a lakosság figyelmét arra, hogy katonai okokból ezek a vonatok el is maradhatnak. Csak főszolgabírói vagy rendőrhatalósági igazolvánnyal lehetett utazni katonai vagy vasúti célból. A vonat csak Csap-Ungvár-Nagyberezna között közlekedhetett, visszafelé pedig Nyíregyháza végállomással. Augusztus 17-től viszont ezt a járatot beszüntették, így maradt a postavonat, amelyet személyszállításra csakis hadi érdekből használtak. Szeptember 18-ra a munkácsi és ungvári vasútvonalon a személyforgalom és a civil teherforgalom teljesen megszűnt. Maga a város intézett panaszt a kereskedelemügyi miniszterhez a helyzet orvoslása érdekében. Míg a szomszédos Beregszászból vagy Csapon keresztül a fővárosba tartó vasútidő 25 óra volt, addig a munkácsi vonalon ez kétszer annyi időt vett igénybe a különböző lezárások miatt. A város élelmiszerszükségleteit csak titokban és közúton tudta beszerezni a szomszédos településekről, mivel a raktáron lévő árukat a hadsereg lefoglalta az ott állomásozó galíciai népfőlkélok, valamint a kiképzésre váró újoncok vagy oda irányított egyéb alakulatok számára. A kialakult helyzeten a város vezetése szerint azzal lehetett volna javítani, ha a

²⁸⁰ Ung. 1914. augusztus 30. 52. évfolyam. 39. szám. 1.

²⁸¹ Ratzenhofer Emil: *A magyar vasutak szerepe az 1914. évi felvonulásnál*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 4. füzet. április. 67-70.

²⁸² „Az elrendelt mozgósítás folytán a vasutakon hadi menetrend lép életbe. Az eddigi menetrendi forgalom csütörtök éjfélig változatlanul fenn fog tartatni, csütörtökön éjjel után változnak meg a menetrendszerű vonatindulások, de intézkedés fog történni, hogy a közönség számára a forgalom a lehető legnagyobb mértékben lebonyolítható.” Budapesti Hétfői Hírlap. XIII. évf. 30. sz. 1914. július 27. In: *Merénylétől Hadüzenetig*. Szerk. Gerő András. Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2014. 453.

²⁸³ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 33.

²⁸⁴ Határszéli Újság. 1914. augusztus 3. VII. évfolyam. 32. szám. 2.

Bátyú-Munkács vonalat kijavítanák és csatlakozást biztosítanának a Beregszász-Budapest vonalon.²⁸⁵ Ezt azért is tartották fontosnak, mivel az élelmiszer és tűzifa hiánya valószínűleg árdráguláshoz vezetett volna, ami hosszú távon nemcsak a hadseregre, hanem a vármegyék árucseréi üzleteire is káros. Ung vármegyében a vasúton még októberben is a nyári menetrend volt érvényben. A Kárpátokon áthaladó katonai- vagy postavonatokon a helyi lakosságtól csomagot átvenni és a hozzátartozóknak kézbesíteni a járványos megbetegedések miatt tilos volt.²⁸⁶

A hadsereg felvonulása során az igénybe vett vasúthálózatok mennyisége és minősége területtől függően változó volt. A csapatok Magyarország területéről a Kárpátokon át mindössze négy vasútvonalat használhattak.²⁸⁷ A Volócon, Kőrösmezőn át vezető útvonalak Stryj és Stanislau felé kis teljesítménnyel bírtak és nem feleltek meg a kirakóközvet befogadóképességének.²⁸⁸ Ezeket a vonalakat békében nem használták ki maximálisan. A legnagyobb teljesítménnyel bíró vasúthálózat Galícia felé Miskolcon és Mezőlaborcon át vezetett, de sok helyen nehéz hegyi pályával rendelkezett.²⁸⁹ A vasúti szállítások biztosítására békében összesen 27 vonalparancsnokságot hoztak létre.²⁹⁰ A 27 parancsnokságból 12 székelt Magyarországon területén, a legközelebbi Miskolcon. Háborúban további vonalparancsnokságokat hoztak létre, köztük a munkácsit, az ungvárit és a máramarosszigetit. A felvonulási terv vonatszükségleteit 1914. április 1-én dolgozták ki az 1913-as vasúti teljesítményi adatok alapján. Az ungvári, vagy akár a kőrösmezői vonalon napi 13, 100 tengelyes, azaz 50 vagonból álló vonatok közlekedhettek. A háború előtt és alatt igyekeztek egyes pályákat fejleszteni, mint az ungvárit vagy a kőrösmezőit, hogy elérjék a kívánt vagonmennyiséget.²⁹¹ Attól függően, hogy egyvágányú vagy kétvágányú pályáról beszélünk a teljesítményük igen alacsony volt, óránként 11-15 km/óra.²⁹² Kéri Kálmán Ratzenhofferre hivatkozva egy keskeny nyomtávra való háromtengelyes kocsira 20 tisztet vagy 30 közkatonát számolt, szállítóeszközök vagy tüzéségi eszközök esetében pedig három ló, egy szét nem szerelhető kocsi vagy hat hegyi löveg fért el a vagonban. Ungvár, Csap, Munkács, Bátú, Királyháza, Kőrösmező, valamint Volóc, kiegészítve a miskolci, mezőlaborci vonalakkal a

²⁸⁵ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 90.

²⁸⁶ Ung. 1914. október 11. 52. évfolyam 41. szám. 1.

²⁸⁷ Horváth, 1928. 17.

²⁸⁸ Stanfel Dieter: *K. u. k. Militär-Feldbahnen im Ersten Weltkrieg*. Hövelhof, 2008.

²⁸⁹ Kéri Kálmán: *Az Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. XXXII. évfolyam, 2. szám, Budapest, 1985. 239.

²⁹⁰ Molnár Zoltán: *A hadszínterek sajátosságainak befolyása az utánszállítás szervezésére és munkájára*. In: *Magyar Katonai Szemle* (1931). I. évfolyam. 5. füzet. május. 168-181.

²⁹¹ Fodor Kálmán: *A Magyar Királyi Honvédség vasúti szállítása és a páncélvonatok 1914-1945*. In: *Hazánk dicsőségére*. (szerk.) Lugosi József-Markó György. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008. 438.

²⁹² Kéri, 1985. 241-246.

harmadik határvonalhoz tartozott 703 km pályahosszal, ahonnan a különböző irányokba napi 140 száztengelyes vonatot lehetett indítani a frontra.²⁹³

A cs. és kir. hadsereg-főparancsnokság 1914. augusztus 5-től elrendelte, hogy a mozgósítás ideje alatt a katonai és polgári hatóságok civil személyek részére első osztályú termes kocsit nem bocsáthatnak rendelkezésre egyetlen egy vasútvonalon sem, sőt a császári és királyi főhadtápparancsnokság rendelkezése szerint 1915. március 1-től a polgári egyének Kelet-Sziléziába, Galíciába, Bukovinába, vagy Észak-Magyarországra csak szabályszerű igazolásokkal utazhattak és a csatlakozó állomásokon ellenőrzés alá kerültek.²⁹⁴ Ilyen ellenőrző állomások létesültek Máramarosszigeten, Bányában és Csapon.²⁹⁵ Az igazolványok mibenlétét az 1915. január 16-án kiadott 285. M. E: szám alatt kiadott útlevélminták tartalmazták.²⁹⁶

A felvonulás és az orosz betörés időszakában Aage Madelung haditudósítóként megjárta Munkács és Ungvár városát. Azt tapasztalta, hogy az állomásokon a polgári forgalmat megbénították, ugyanúgy, mint a távírót, a távbeszélőt, vagy a postát, hogy az ellenség semmiről se szerezzen tudomást. A területen lévő hadsereg és katonai alakulatok kommunikációját, a telefonbeszélgetéseket vagy táviratozást a honvédelmi tárca hitelezte. A távbeszélő hivatalnoknak a beszélgetés kihallgatása szigorúan tilos volt. Molnár Viktor a vármegyék főispánjaihoz 1914. december 10-én intézett levelében leszögezi, hogy a hadművelleti területen rengeteg az illetéktelen újságíró, akik cikkeiket harctéri tudósításként küldik a napilapoknak a Hadifelügyeleti Bizottság, valamint a Sajtóhadiszállás engedélye és beleegyezése nélkül. A hírlapírókat kiutasították az egész területről,²⁹⁷ a vasútállomásokon csakis igazolvánnyal lehetett tartózkodni. A pályaudvarok várótermeinek vágányokra néző ablakát is elhomályosították. Madelung az orosz betörés alkalmával éppen Ungváron tartózkodott, állítása szerint, a kozákok érkezésének hírére, aki tudott, menekült. Egy alkalommal, amikor német csapatok érkeztek, Madelung 300 kolerában meghalt katona holttestét látta a peronon. Az első orosz betörést követően Máramarosszigetre szeretett volna utazni, hogy megtekintse a hadszínteret, de Husztnál tovább nem jutott, mivel a személyvonatok csak addig közlekedhettek. A záróvonalat követően a katonavonatra való

²⁹³ Kéri, 1985. 264-265.

²⁹⁴ MNL OL. K 148. Belügyminisztérium. Elnöki iratok. 459. csomó/1914. a jegyzékben most a 480. 27. tétel. Kereskedelmi, ipari és közlekedési ügyek. 5802/1914. 71.

²⁹⁵ Máramarosszigeten a Körösmező irányába, Csapon a Sianka (Sianki Lengyelország délkeleti részén található település) felé indulókat, Bányában pedig a Lawoczne (Lavochna, Lviv megye, Ukrajna) felé továbbutazó polgári személyeket ellenőrizték.

²⁹⁶ MNL OL. K. 148. 486. csomó/1915. a jegyzékben most 511. 27. tétel. Kereskedelmi, ipari és közlekedési ügyek. 7316/1915. 5542. alapszám. 3.

²⁹⁷ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 191.

felszálláshoz igazolványra volt szükség, amellyel ő nem rendelkezett. Előbb Huszton egy bankigazgató üres lakásában szállt meg, majd Máramarosszigeten a hadsereg által lefoglalt Korona szállóban. A vasútállomásokon többször ellenőrizték,²⁹⁸ sokszor az állomásparancsnok és egy kapitány, amelyre így emlékszik vissza: „*Ugyanis nagyon kemény lett a szigor, az ellenőrzés a harctér mögött tetőfokára hágott és ez, ahogy a különböző tények bizonyítják, nem felesleges....ezt az ellenőrzést bensőséggel üdvözöltem, mert sehol nem olyan fontos a vigyázat, mint a hadsereg felvonulása területén. Itt nem lehet elég éberrel figyelni a póstát, távirát és távbeszélőt, egyáltalában az egész forgalmat. A tulajdonképpeni hadterületen a kémkedés sokkal ártatlanabb, sőt talán nincs is jelentősége, mert itt más erők döntenek.*”²⁹⁹

A vármegyék nagyobb városaiban az állomásparancsnokságok, szárnyparancsnokságok vagy magasabb katonai intézetek mellett felállításra kerültek a betegmegfigyelő állomások, mivel megindult a sebesültek szállítása a frontvonalról. A sebesültek ellátásánál a városok nagy része a katonai kincstárral folytatott tárgyalást, így Ungvár város vállalta a teljes ellátást és gyógyítást, amelyért cserébe tisztenként 3 koronát, legénységi állományú személyért 2 koronát kapott. Munkács városa viszont csak a sebesültek el- vagy továbbszállítását és fertőtlenítését vállalta.³⁰⁰

Az első sebesültek a komarowi³⁰¹ csatát követően érkeztek az ungvári II. tartalék kórházba szeptember 2-án. Szeptember 19-ig összesen 52 katona halt meg itt, ebből húsz ismeretlen, mindegyik személyt a Bercsényi utca végén található temetőben helyezték végső nyugalomba. A sebesültek nagy száma miatt a helyi polgármesterek és a kormánybiztos felhívta a lakosság figyelmét arra, hogy napi két korona térítés fejében otthon is lehetne sebesülteket ápolni, de Fincicky Mihály Ungvár polgármestere a jelentkezők számát túl kevésnek tartotta.³⁰² Az első sebesültek beérkezését követően a cs. és kir. Hadügyminisztérium szeptember 10-től zárt katonai vonatok alakítását és azok egységes szállítását rendelte el.³⁰³ Az állomások működéséért a M. Kir. Honvédelmi Minisztérium és a

²⁹⁸ Erre azért volt szükség, mert a szétugrasztott, visszavonuló katonák száma folyton növekedett. A legtöbb esetben ezek a személyek egészen a hadtápterületek belső határáig jutottak és önkényeskedtek. A pályaudvarokon ellenőrző csendőrtiszteket, hadtápszemléelőket rendszeresítettek. Hadseregenként egy-egy személygyűjtő állomást is felállítottak. Gottl Jenő - Mojzer László: *Hadseregünk ellátása a világháborúban (1914-1918)*. S. n. Budapest, 1921. 25.

²⁹⁹ Madelung, 1915. 137.

³⁰⁰ Várhidly, 1915. 197.

³⁰¹ Moritz Aufferberg-Komarow: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkrieg*. Berlin, Wien, 1920. 147-238.

³⁰² Ung. 1914. szeptember 27. 52. évfolyam. 43. szám. 1.

³⁰³ Kiss Gábor: *Megfigyelőállomások és sebesültszállítmányokat kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban*. In: *Orvostörténeti Közlemények*. 2004. 70.

Belügyminisztérium felelt, közvetlen irányítását egy polgári és egy katonai személyre bízták. A polgári biztos a legtöbb vármegyében a főispán volt. Az első állomások már november elején megkezdték működésüket. A mai Kárpátalja területén két ilyen alakult Munkácson és Ungváron, kisebb katonai kórházakat létesítettek Beregszászban és Máramarosszigeten is. Az 1914-ben külső hadműveleti területnek minősített Munkács városa egyben hadtápmínősítést is kapott, így a hadsereg a város épületeit hadi célokra bármikor lefoglalhatta. Így került a hadsereg irányítása alá a munkácsi téglagyár, mint barakkórházak felállítására alkalmas terület. 1915. szeptember 2-ig a területen összesen hat kórházat építettek 2722 fekvőbeteg számára. A munkácsi állami elemi iskola, a polgári leányiskola és a tanítóképző intézet épületeit szintén lefoglalták hadi célokra. Besorolását még az 1915-ös év második felében sem sikerült feloldani, holott ekkor már a Kárpátokban harcok nem folytak. Az iskolákban összesen 594 sérültet ápoltak, a barakkórházak pedig 796 személyt részesítettek beteggondozásban.³⁰⁴

A városok kórházaiban elhunyt katonákat elvileg csak a tábori lelkész temethette el. A háború folyamán kiadott rendelkezések szerint ezekről a sírokról a hadtápnak kellett gondoskodnia. A hadtápparancsnokság 320/28. rendelete alapján a végleges rendezésig nyilvántartásba kellett venni minden német, osztrák-magyar és orosz katonai sírt, temetőt. A hadtápparancsnokságok 500 darab kis vaslemez táblát kaptak, melyek formája különböző volt: a németé kocka, az osztrák-magyaré kör, az orosz síroké háromszög alakú. Ezeket a táblákat a keresztfa alatt kellett elhelyezni, ameddig a sírokat nyilvántartásba nem vették. A tiszt vagy tömegsíroknál fényképeket kellett készíteni és a jegyzékekhez csatolni. A sírok önkényes áthelyezése tilos és büntetett volt. A katonai temetők kimutatásait három példányban készítették el, egyet a hadtápparancsnokságnak, egyet a község lelkészének, egyet pedig a kerületi hadtápvezetésen keresztül a hadtápcsoport parancsnokának kellett beküldeni.³⁰⁵ A sírok készítéséhez a hadtápcsoportok (Etappentruppen) rendelkezésére álló legénysége is bevonható volt. A tisztek sírjait kitüntetett figyelemmel kezelték, fel kellett tüntetni a nevet, rendfokozatot, csapattestet, a halálozás napját és helyét.

A kórházak működése általában zavartalanul működött, hadműveleti okokból viszont decemberben az állomásokat evakuálták Debrecenbe és Nyíregyházára. A megfigyelések utáni vasúti betegszállítást a cs. és kir. debreceni Vasútvonal Parancsnokság végezte. Minden

³⁰⁴ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 915. Középületek háborús célokra való lefoglalása. 3.

³⁰⁵ KTÁL. F. 721. op. 1. od. zb. 1388. Katonai temetők tárgyában kért kimutatások elkészítésének menete.

állomáson a katonai parancsnok alá egy katonai osztag tartozott, amely nemcsak a rendért, de részben az ellátásért is felelt.³⁰⁶

3.4. A csendőrség és a rendőrség feladatai Bereg és Ung vármegye hadműveleti területein

Az első világháború alatt az Osztrák–Magyar Monarchia területén a rendvédelmi feladatok ellátásáért általában a csendőrség felelt. Bár 1914 augusztusában és az 1918-as év egészében feladataik végrehajtásához karhatalmat is rendeltek mellé előbb a népfölkelők, majd a hátszágba irányított ezredek alakulataiból. Az északkelet-magyarországi vármegyék helyzete a kezdeti időszakban nehéznek bizonyult a frontvonal közelsége és a többségben lévő nemzeti kisebbségekkel szemben táplált félelmek miatt. Ezt nehezítették a bevezetett kivételes intézkedések és a terület hadműveleti jellege. A belügyminisztérium kormánybiztost küldött ki a régióba, hogy központi irányítás alá helyezze a rendvédelmi szervek tevékenységét, ami csak részben valósult meg. Az alfejezetben a csendőrséghez beérkezett feljelentéseket és azok nyomán a foganatosított intézkedéseket vizsgálom.

Az északkeleti vármegyék császári és királyi, valamint honvéd gyaloghadosztályait a felvonulási tervnek megfelelően az orosz frontra irányították.³⁰⁷ A csapatok augusztus 22-ére elérték rendeltetési helyüket és azonnal belekerültek a találkozói vagy sok esetben határszélinek nevezett katonai összecsapásokba.³⁰⁸ A fő hadszíntér Galícia területére helyeződött. A néhány hétig tartó, saját részről kezdeményező és hatalmas veszteségeket elszenvedő csatákban az osztrák–magyar hadseregek visszavonulásra kényszerültek és a Magyar Királyság területére szorultak vissza. Ezeken a területeken a lakosság körében a pánik és a kétségbeesés kezdett úrrá lenni.³⁰⁹ Az eseménysorozat általános következménye lett a menekültek tömeges vándorlása a belső, békésebb régiók felé. Ezek ellátását minden esetben a polgári közigazgatás biztosította. A Belügyminisztérium a rendelkezésére álló szerveivel, köztük a rendőrséggel és a csendőrséggel karöltve végezte az ellenőrzést és az irányítást. A különböző lakossági feljelentések főleg felségértési, valamint katonai jellegűek voltak.

³⁰⁶ Kiss, 2004. 71-73.

³⁰⁷ Stromfeld Aurél: *Hadszervezés*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai RT, 1911.

³⁰⁸ Gerbert, 1929.

³⁰⁹ A lakosság körében a hadviseléssel kapcsolatban sokszor álhírek terjedtek, a legtöbb esetben a sebesült katonák vagy a mozgó háború időszakában hátraözönlő népfölkelők által. Ezért Sándor János belügyminiszter a 7271/1914. rendeletében, hivatkozva az 1879. évi XL. törvénycikkre, kihágásnak minősítette a rémhírterjesztést, mivel az a közrend és a köznyugalom megzavarására a legalkalmasabb. A büntetés mértéke 15 napi elzárás és 200 korona megfizetése volt. Az eljárást minden esetben a közigazgatási hatóságoknak kellett lefolytatni. A továbbiakban a hadviseléssel és a külpolitikai helyzet változásával kapcsolatos hírek terjesztése végett a különböző sajtóorgánumok számát és nevét a törvényhatóságoknak közölnie kellett. Azokat pedig, amelyek technikai okok miatt nem feleltek meg kizárták, az informatív munkából. KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 129.

Bűnvádi eljárás az utóbbi esetben ritkábban fordult elő. Az első felségsértési eljárás Csorely János nevéhez fűződik. Történt ugyanis, hogy 1914. augusztus 18-án reggel 7-8 óra között a beregpapfalvai község közelében lévő kaszálón az alábbi kijelentést tette: „*mit emelkedik olyan magasra I. Ferenc József király, hiszen ha itt volna úgy leszűrnám egy reszelővel, mint annak idején feleségét leszúrták*”, amiért öt hónap elzárást kapott a nyíregyházai fogházban. 1915. február 13-án kellett volna szabadulnia, de a kárpáti harcok és a front közelsége miatt a felvidéki járás főszolgabírója inkább internálását kérte.³¹⁰ Az internálás helyszínét pedig Tiszaörsben jelölték meg, az illető társával, bizonyos Chimenez Jánossal viszont nem érkezett meg a kijelölt településre. A nyomozás során kiderült, hogy maga a főszolgabíró tartotta vissza őket munkaerőhiányra hivatkozva. Véleménye szerint enyhítő körülmény, hogy a felségsértést ittas állapotban követték el. A főszolgabíró pálinkafüggő, ugyanakkor munkaszerető személyeknek nevezte őket, akiből a fogházi józanság tisztességes embert nevelt, így internálásukat önkényesen felfüggesztette. A főszolgabíró súlyos megrovásban részesült felettesével szembeni eljárás okán. Egy másik esetben Turjanicza Illés szolyvai 47 éves vagyonos földműves az állítólagos csapatmozgások figyelésével és furcsa viselkedésével keltette fel a hatóságok figyelmét, és mivel bírói úton nem tudtak bizonyítékot szerezni, bemondásra internálták.³¹¹ Az egyik legsúlyosabb rendőri eljárás is internálással végződött, amely egy csoportos szabotázsakció forgatókönyve volt. Három volóci illetőségű személy, bizonyos Magyar Fedor, Varga Gyula és Magyar Vaszyly Bucskó 1914. december 5-én éjjel a Szolyva-Volóci vasúti vonalon lévő 22. számú hídőrségre rálőtt és a III. kassai honvédkerület ügyésze szerint merényletet terveztek a létesítmények, műtárgyak ellen. Elfogásuk pillanatában rajtuk kívül még két személyt tartóztattak fel. Ketten katonai, hárman pedig civil ruhában voltak. A korábban már említett három személy rutén parasztnak vallotta magát, Schtschur György és Churiskin Simon pedig a 20. Landwehr gyalogezredbeli katona elvileg parancsot teljesített és egy meg nem nevezett tiszt parancsára szállította a ruténeket a volóci parancsnokságra. Utóbb kiderült, hogy a két katonai személy, a helyi bíró és Dubovics Mihály más katonák társaságában ivott, majd azok távozásával a bírótól szabálytalan igazolványt csikartak ki, mivel Schtschur katonaszökevény volt. A katonákat hadbíróóság elé állították és kivégezték, míg a rutén parasztokat előbb Pécsre a honvéd fogházba, majd onnan a Zala

³¹⁰ A kassai kormánybiztos mellé beosztott Mattyasovszky György m .kir. belügyminiszteri osztálytanácsos 1915. január 5-től kezdve a kassai rendőrkapitányságnak internálásokra vonatkozó és minisztériumhoz intézet kérelmeit nem olvasta és nem küldte tovább a kormánybiztosnak, mert elvileg azt előzetesen már egyeztettek a rendőrhatalommal. MNL OL. K 148. 1404/1915. 36. tétel. Alapszám nélkül. 515. doboz, korábban a 489 és 490. csomó. 1.

³¹¹ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 864. A Bereg vármegyei járási főszolgabírókhoz benyújtott feljelentések, rendőri jelentések, internálási ügyek. 1-4.

megyei Pacsa településre internálta a Belügyminisztérium az 1914: L. törvénycikk 10. paragrafusa szerint.³¹² De erre a sorsra jutottak a külföldi állampolgárok is. A munkácsi magyar királyi határszéli rendőrkapitányság 271/1915. res. évi jelentés pótlása alapján az ellenséges államok alattvalói közül a körzet 47 személyt internált 1914 év folyamán. A jelentés április 14-én készült el.³¹³

A parasztok, az egyházi személyek és a tanítók viszont különleges bánásmódban részesültek. A katonai törvényszékek aránylag nagyszámú büntetőeljárást folytattak le velük szemben kémkedés és hazaárulás tárgyában. A legtöbb esetben az ellenséges csapatok útbaigazításával és felvilágosításával felvilágosítás vádolták őket.

Nemzetiségi tekintetben a terület lakosságának nagy részét a magyarok mellett rutének, románok és szlovákok alkották. Az utóbbiak esetében Tisza 1914. augusztus 26-án utasította Molnár Viktort, hogy lépjen fel a felső magyarországi szlovák ellenes újságokkal szemben elkerülve a további problémákat.³¹⁴ A kormánybiztos már augusztus 29-én a lapok tudtára adta a következőket: *„Értésemre esett, hogy egyes felvidéki magyar lapok olyan provokáló, bántó és meggyanúsító hangon írnak általában a hazai tótságról, amely nyugtalanságot, idegességet támaszthat a közönségben, fokozhatja az úgy is beteges kémkedési hajlamot és az ország különböző nyelvű polgárai közötti jó viszony megzavarására alkalmas...”*³¹⁵

A hadműveleti területeken természetesen megnövekedett a különböző feljelentések száma, sőt a csendőrség feladati közé sorolták be a Galíciából érkező menekültek elhelyezését és átvizsgálását is. Vármegyei szinten az állomásparancsnokság, helyi szinteken pedig a csendőrség foglalkozott a különböző feljelentések átvételével és a kivizsgálás elrendelésével, a gyanúsítottak felkutatásával, a harcok idején felmerülő evakuálás is a feladatkörébe tartozott. A katonai állomásparancsnokság legfontosabb feladata az lett, hogy a polgári hatóságot minél előbbi értesítse a kialakult katonai veszélyről, az ellenség vélhető helyzetéről és a hadsereg távozási szándékáról. A polgári hatóság az információk birtokával saját maga határozhatta meg az evakuálás kezdetét, de ügyelnie kellett az erre vonatkozó rendeletek betartására.³¹⁶ Mindezt az első orosz betörés tapasztalatai alapján határozták meg 1914. október 7-én. Egyes állomásparancsnokságok, vasút- és határállomások nem várva be a

³¹² KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 864. 33, 37-38.

³¹³ MNL OL. K 148. Internálási ügyek. Munkácsi m. kir. határszéli rendőrkapitányság. Évi jelentés pótlása. 13288/1915. 36. tétel. 516. doboz.

³¹⁴ Vermes, 1994. 269.

³¹⁵ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 59.

³¹⁶ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 2. Katonai hatóságokkal való együttműködés lehetőségei, kolera járvány visszaszorítása és intézkedései. (1914. október 8.-november 10.) 4-6.

magasabb szintről érkező parancsot, elsőként rendelték el a területek kiürítését, sőt a polgári hatóságokat is erre utasították.³¹⁷ Jó példa erre Koródy Lajos munkácsi vezető járásbíró, katonai parancsnok 1914. december 15-én kelt felhívása, melyben magához rendelte a bíróságnál lévő iratokat és egyéb értékeket, amelyeket a posta már nem vett fel. A telekkönyveket, telekkönyvi betéteket és térképeket pedig becsomagoltatta és a polgármester 16/1914. számú értesítése szerint a hadi helyzet folytán beálló közveszélyre tekintettel a munkát beszüntette, és elrendelte az épület őrzését. Ugyanakkor polgármester nem volt jogosult ilyen intézkedés meghozatalára.³¹⁸ Az evakuálás időpontjáról szükséghelyzetben szabadon lehetett dönteni, viszont a felelősséget a katonai parancsnoknak és a kormánybiztosnak kellett vállalnia. Buttkay Ferenc Bereg vármegye főispánjának küldött 137.k.t.914. felhívás bizonyíthatja is ezt: *„Amennyiben a rendkívüli viszonyok miatt a közigazgatási hatóságok és a csendőrtiszti alosztályok között a mindennapi érintkezés állami magas érdekekből jelenleg különösen szükséges utasítottam az alárendelt szakaszparancsnokságokat, hogy a területükön levő főszolgabírókkal és rendőrkapitányságokkal az érintkezést nap nap mellett keressék, az állandó őrsparancsnokságokat pedig utasítottam, hogy ugyanezen érintkezést keressék elsősorban a községi előjáróságokkal s a járási főszolgabírókkal. IV. csendőrkerület parancsnoksága.”*³¹⁹

A kiürítések lehettek tervszerűek és váratlanok, előbbi esetben a területeket önként adták a hadvezetés céljaira. Az evakuálás legfőbb indoka a hadiesemények közben beállt frontáttörés volt.³²⁰ A hatósági feladatokat a belügyminiszter rendeletei szabályozták az ellentétes intézkedések elkerülése érdekében. Ki kell emelnünk, hogy két létfontosságú szabály elsőbbséget élvezett, mégpedig a 17 és 55 év közötti munkaképes korú férfi lakosság azonnali kimentése, valamint a haszonállatok eltávolítása. A férfiak esetében a cél az volt, hogy elkerüljék az ellenség kezére való jutásukat, illetve a hadimunka elvégzésére munkacsoportokat lehetett belőlük kialakítani.³²¹ Rendeletek érkezhettek a belügyminisztertől, a kormánybiztostól, a főispántól és a katonai parancsnokságoktól.

³¹⁷ „Az ilyen, kötelességről való megfélemlítésről szóló eljárás azt eredményezi, hogy azt a bizalmat, amelyet a lakosság méltán helyez, aláássa, sőt a lakosság körében nyugtalanságot és kiszámíthatatlan következményekkel járó pánikot is előidézhet. Ennek meglátása céljából tehát elrendelem, hogy az ellenség által fenyegetett vidékeken az említett parancsnokoknak és csapatoknak mindaddig, amíg a magasabb helyről a kiürítésre parancsot nem kapnak, a helyükön maradniuk és szükség esetén az ellenséggel szembeállniuk kell.” MNL OL. K 148. 1914/24 f. 454. csomó. 2.

³¹⁸ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. 1.

³¹⁹ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 42. A IV. csendőrkerület parancsnoka Bárány Gyula csendőr alezredes lett. Ung. 1914. augusztus 2. 52. évfolyam 32. szám. 4

³²⁰ Felszeghy Béla: *Az evakuálás problémája II.* Magyar Közigazgatás. 1917. szeptember 30. XXXV. évfolyam, 39. szám, 1917. 3–4.

³²¹ Uo.

Felszeghy a legnagyobb problémát abban látta, hogy az időben történő figyelmeztetés azért nem következett be, mert sokszor a katonai parancsnokságok nem is ismerték a kormányrendeleteket.³²² A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium 1914-ben kiadott egy tájékoztatót a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről.³²³ Azonban ez a tájékoztató korlátozott számban jelent meg és csak a főispán, valamint a kormánybiztos ismerhette. Erre jó példa az 1917. július 13-án kelt levél, miszerint Molnár Viktor kormánybiztossága megszűnt, de továbbra is belső titkos tanácsos maradt. A biztosság megszűnése után a hivatalos iratokat és a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó J.-25 b. számú „Tájékoztatót” a miniszterelnöknek vissza kellett szolgáltatnia.³²⁴

Ahogy Parádi József is megfogalmazta, a rendőrséggel ellentétben a csendőrség nem volt rendőrhatóság, csupán rendőri közeg, de mindenféleképpen katonailag szervezett közbiztonsági őrtestület.³²⁵ A jogköröket a vármegyei közigazgatás birtokolta. A csendőrség és a közigazgatás közötti kommunikáció formája lehetett felhívás, megkeresés vagy feljelentés. A feljelentés kivizsgálása nyomozati úton történt, amelyet egy 1903-as törvénnyel létrehozott járásőrmesteri intézmény folytatott le.³²⁶ A csendőr szolgálati ideje alatt mindig egyenruhát hordott, csak a nyomozó, vagy más néven detektív viselhetett civil ruhát. A csendőrség tekintetében megkülönböztetünk speciális feladatokat ellátó alakulatokat: tábori és határszéli csendőrséget, de ide sorolnám a nyomozásokat legtöbb esetben lefolytató detektíveket is, akiket ugyan a csendőrök mellé osztottak be, de önálló cselekvőképességgel rendelkeztek. A detektívek a belügyminisztérium V. alosztályából kerültek ki. A háborús helyzet folyamatos változása miatt a határszéli csendőrség írásai szerint a pánszláv izgatás fokozatosan terjedt, ezért Zsélyen kívül Ungvárra, Nagybereznára és Mezőlaborcra rutén vagy tót nyelven beszélő detektívekre volt szükség. Így kerültek Ungvárra Orosz Viktor és Hajdú Ferenc detektívek. 1914. augusztus 27-én az államrendészeti megfigyelések céljából Ugocsa vármegye területére Nagyszőlős célállomással Kis János detektívet helyezték ki, természetesen teljes inkognitóban. Fizetését és ellátását Újhelyi Vitkai Sándor főszolgabírónak kellett teljesítenie.³²⁷ A területen Izmányi néven már tevékenykedett egy detektív, akinek helyben tartózkodását 1914. november 7-ével további 8 napra

³²² Felszeghy Béla: *Az evakuálás problémája I.* Magyar Közigazgatás. 1917. szeptember 22. XXXV. évfolyam, 38. szám, 1917. 2–3.

³²³ *Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről.* Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter. Budapest, 1914.

³²⁴ MNL OL. K 26. 1918-VII. res.- 829. 1168. csomó. 151.

³²⁵ Parádi József: *A Magyar Királyi Csendőrség. Az első magyar polgári, központosított, közbiztonsági őrtestület 1881–1945.* Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2012. 111.

³²⁶ Uo. 111. Vö. Utasítás a Magyar Királyi Csendőrség járásőrmesterei számára. 12–18.

³²⁷ MNL OL. K 149. Belügyminisztérium. Reservált iratok. 1914. 3. tétel. 3498. 60. doboz. 2–4.

meghosszabbították a főszolgabíró kérésére. A kérelmet báró Perényi Zsigmond belügyminiszteri államtitkárnak küldték meg.³²⁸ Egy 1914. október 21-i jelentése szerint a lefolyt harcokat követően feladataik rohamosan megnövekedtek, összefüggésben azzal, hogy a határszéli rendőrség létszámhiányban szenvedett.³²⁹ Fő feladatuk a Sianki és Uzsok körüli harcokban meghalt katonák és elhullott állatok maradványainak felkutatása és eltemetése lett, így immár határszéli szolgálatot is teljesítettek.³³⁰ Az elmenekült, vagy evakuációra kényszerített lakosság házait havi 20 korona illetékkal a rendőrség és a csendőrség őriztette nappal a polgárőrség, éjszaka pedig fegyveres népfölkelők által, ha a tulajdonos úgy kívánta. Az utóbbival gond adódott, mivel a katonai helyzetre hivatkozva a kiképzett népfölkelőket október 5-ére Balassagyarmatra rendelték, azért ide, mert az első orosz betörés során a munkácsi 11. honvéd és népfölkelő gyalogezred katonai parancsnoksága oda lett áthelyezve.³³¹ Ezért már egy héttel korábban, szeptember 26-tól Bereg és Ung vármegye területén megkezdődött a népfölkelés szervezése. Az agitátorok településről településre jártak, buzdítva a lakosságot a belépésre. A toborzott egyéneket gyalogmenetben Munkácsra irányították, ahol lőszerral és fegyverrel szerelték fel őket, a téli ruházat biztosítása önerőből történt.³³² Ezzel egy időben megkezdődött a polgárőrség felállítása a rendőrség munkájának segítésére, valamint a közbiztonság biztosítására azokon a településeken, amelyek nem rendelkeztek rendőrhatósággal.

A vármegyék haditudósítói október végén megtekintették az uzsoki szoros környéki harcok nyomait. Az utak mentén trénsátrakat, eldobált konzerves dobozokat, az őrtüzek mellett fegyveres népfölkelőket találtak. A fedezékekben lövegek, azok előterében pedig lövészárkok álltak. A vonatokról Révhelyen leszállították őket, mert itt már a tényleges hadműveleti terület, azaz a harctér kezdődött. Az újságírók rutén parasztokkal üzleteltek, akik a hadsereg szolgálatában a harcterről szekerekkel összegyűjtötték a tölténytáskákat és a fegyvereket. Orosz fegyverekért cserébe fizetőeszközként nikkelt kértek, a megvásárolt tárgyakat a hadsereg viszont a határvonalon elkobozta.³³³

³²⁸ Uo. 8–9.

³²⁹ Erre jó példa a munkácsi rendőrkapitányság esete, ahol Zilahy felügyelőt a munkácsi határ-rendőrkapitányság ideiglenesen felmentette, Sebestyén felügyelőt pedig a katonai parancsnoksághoz osztották be, így további két tisztviselő nélkül, akik a galíciai menekültek kiválasztására Volócra és Alsóvereckére utaztak, összesen három személy maradt a kapitányságon. MNL OL. K 149. 1914. 4818. 64. doboz. 182–191.

³³⁰ Uo. 182–191.

³³¹ Ung. 1914. október 4. 52. évfolyam 44. szám. 1.

³³² KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 100.

³³³ Ung. 1914. október 25. 52. évfolyam. 47. szám. 3.

A hadsereg-főparancsnokság november 15-én közhírré tette, hogy a hadiszolgáltatásokról szóló törvény³³⁴ alapján sürgős esetekben a katonai parancsnokságok a hadiszolgáltatásra vonatkozó megkeresést közvetlenül a közigazgatási hatóságokhoz, sürgős esetekben a községekhez kell intézni, végszükségben pedig közvetlenül a szolgáltatásra kötelezettől kell követelni. Követelés csakis a katonai parancsnokság felhatalmazásával történhetett meg, ennek hiányában büntetőtörvényszék elé kellett kerülnie az adott személynek.³³⁵ A katonai parancsnokság november 29-én egy átíratot küldött az alispánoknak, amely a lefolyt harcok során hátra maradt katonai eszközökről rendelkezik. Annak alapján kiderült, hogy a civilek nemcsak fegyvereket és lőszer gyűjtöttek be, hanem olyan eszközöket is, amit fel tudtak használni (fehérmű, szerszám, lófelszerelés, takaró, kard, szurony, nyereg), ezért nem szolgáltatták be a hadsereg illetékes szerveinek, pedig azokra nagy szükség volt. Járásonként nyomozást kellett lefolytatni, hogy visszaszolgáltassák a tárgyakat.³³⁶ Még 1916 júniusában is találtak olyan helyiségeket, ahol nagyszámú hadianyagot tartott magánál a lakosság. Azok visszaszerzésére a katonai parancsnokságok a csendőrörsökre egy tisztet küldtek ki, aki készpénz ellenében visszavásárolta ezeket, vagy pedig detektívek segítségét kérték.³³⁷

A kiküldött detektívek az utasításokat egy bizonyos Usz tanácsostól kapták.³³⁸ Először álnévre gondoltam, de sikerült kideríteni, hogy ez igazából vezetéknev, méghozzá Usz Antalé, aki 1856-ban született Ungváron és a 32. cs. és kir. vadászászlóaljnál szolgált hadnagyi rangban, a háború kitörésétől kezdve pedig az ungvári rendőrkapitányság tanácsosa volt.³³⁹ A kis létszámú csendőrség tagjainak háborús szolgálat alóli felmentése nem ment zökkenőmentesen, hivatalos jegyzéket kellett készíteni az érintettekről.

1913. február 22-i kimutatás a népfölkelésre kötelezett személyekről³⁴⁰

Név	Illetőség	Megye	Hol szolgált?	Rang	Közszolgálat	Hol?
Pákh László	Ácsfalva	Ugocsa	cs. és kir. 85. gyalogezre	örvezető	rendőrsegéd tiszt	Hóllak

³³⁴ 1912: LXVIII. törvénycikk rendelkezik a hadiszolgáltatásokról.

³³⁵ Ung. 1914. november 15. 52. évfolyam. 50. szám. 3. vö. Rendeleti Közlöny. 1914. november 21. 67. szám. 488.

³³⁶ Ung. 194. november 29. 52. évfolyam. 52. szám. 1.

³³⁷ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2850.

³³⁸ MNL OL. K 149. 1914. 3. tétel. 2516. 60. doboz. 8.

³³⁹ MNL OL. K 149. 1913. 10. tétel. 710. 64. doboz. 25.

³⁴⁰ MNL OL. K 149. 1914. 10. tétel. 710. 64. doboz. 24–38.

			d			
Uisz Antal	Ungvár	Ung	cs. és kir. 32. vadászszász lólaj	hadnagy	rendőrtaná csos	Ungvár
Görgényi Gáspár	Kőrösmező	Máramaros	cs. és kir. 85. gyalozezre d	szakaszvez ető	őrségvezet ő	Kőrösmező
Szombathe lyi Béla	Németmoh ábolj	Baranya	m. kir. 19. honvéd gyalozezre d	hadnagy	határrendőr fogalmazó	Ungvár
Szirovica Lajos	Doszk	Torontál	m. kir. 3. honvéd huszárezre d	őrmester	határrendőr	Ökörmező
Bada Béla	Kóka	Nagykátai járás	cs. és kir. 68 gyalozezre d	őrmester	határrendőr	Ungvár
Dr. Ádám Gyula	Mezőtúr	Jász Nagykun Szolnok	cs. és kir 19. gyalozezre d	hadapród	kaptány	Munkács
Szabó János	Mezőterem	Szatmár	m. kir. 12. honvéd gyalozezre d	tizedes	hivatalzol ga	Kőrösmező
Erdősi Péter	Aknaszlati na	Máramaros	cs. és kir. 85. gyalozezre d	tizedes	határrendőr	Felsővisó
Károly Antal	Aknasuhat ag	Máramaros	cs. és kir. 85. gyalozezre d	szakaszvez ető	őrmester	Máramaros sziget
Hetzke Sándor	Aknasuhat ag	Máramaros	cs. és kir. 85. gyalozezre d	tizedes	díjnok	Máramaros sziget
Tamás Kálmán	Máramaros sziget	Máramaros	cs. és ki.r 85. gyalozezre d	őrmester	határrendőr	Máramaros sziget
Lénert József	Nyíregyhá za	Szabolcs	cs. és kir. 34. gyalozezre d	gyalogos	segédtszt	Nagyberez na
Matyola	Beregköve	Bereg	cs. és kir.	szakaszvez	határrendőr	Munkács

Péter	sd		32. vadászzászlóalj	ető		
Dr. László Ferenc	Kisgejőc	Ung	cs. és kir. 65. gyalogezred	póttartalékos	kapitány	Munkács
Bidnai Béla	Ungvár	Ung	cs. és kir. 5. gyalogezred	szakaszvezető	hivataliszt	Ungvár
Kassai Endre	Felsőróce	Ung	cs. és kir. 66. gyalogezred	szakaszvezető	hivataliszt	Mezőlaborc
ifj. Rónai Antal	Ungvár	Ung	cs. és kir. III. hadtest tüzérezede	szakaszvezető	fogalmazó	Nagyberezna
Godzsa István	Mikolapatak	Máramaros	m. kir. 12. honvéd gyalogezred	szakaszvezető	dínok	Orsova
Sutka György	Husztköz	Máramaros	cs. és kir. 6. vadászzászlóalj	vadász	őrségvezető	Ungvár
Nagy János	Nagybarát hegy	Győr	cs. és kir. 19. gyalogezred	gyalogos	hivatalszolgá	Mezőlaborc
Bödő Imre	Szentbenedek	Somogy	m. kir. 19. honvéd gyalogezred	tizedes	határrendőr	Mezőlaborc
Pozsonyi János	Pusztakovácsi	Somogy	cs. és kir. 44. gyalogezred	őrmester	határrendőr	Nagyberezna
Páll György	Bibarcfalva	Székelyudvarhely	cs. és kir. 82. gyalogezred	őrmester	határrendőr	Felsővisó

A tábori csendőr a hadműveleti területeken tevékenykedett leginkább, ellenőrizte a szabadságolt katonák személyazonosságát és őrizte a hadifoglyokat.³⁴¹ A határszéli csendőr

³⁴¹ Szakály Sándor: *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének tábori csendőrsége*. In: Magyar csendőrségtörténeti tanulmányok. Szerk. Parádi József, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 2015.

elsődleges feladata természetesen a határellenőrzés volt, de területén felelt a közbiztonságért is.³⁴² Az 1903. VIII. törvénycikk 2. paragrafusa szerint a határrendőrség a határ mentén felmerülő és államrendészeti szempontból fontos mozzanatokról és eseményekről tájékoztatást volt köteles adni az illetékes hatóságoknak.³⁴³ A két legfontosabb követelmény a megbízhatóság és a gyorsaság. A különböző észleléseket és értesítéseket, ha megbízható forrásból eredtek, azonnal be kellett jelenteni. Fő kritérium volt, hogy külön kellett választani a saját hírszerzést a másoktól vett információktól, ahol mindig meg kellett jelölni a pontos forrást és annak megbízhatóságát, valóságértékét, hiszen a késlekedés lemaradást, a cselekvőképesség megbénulását okozta.³⁴⁴ A Magyar Királyság területe a háború előtt nyolc csendőrkerületből állt, az északkeleti vármegyék a IV. kassai kerület fennhatósága alá tartoztak, természetesen Kassa központtal. A kerületeket a könnyebb irányíthatóság érdekében szárnyakra és szakaszokra osztották, ezek központjai: Ungvár, Beregszász, Máramarossziget Lőcse, Sátoraljaújhely, Eperjes és Rimaszombat. A határszéli rendőrség a hadművelési területre eső kapitányságai és kirendeltségei megtartották szervezeti integritásukat és a kassai hadtestparancsnokság közvetlen alárendeltségébe kerültek.³⁴⁵

A csendőrök nemzetiségi összetétele a IV. kassai kerületben, 1884³⁴⁶

IV. kassai kerület	Magyar	német	román	tót	szerb	egyéb	összesen
	734	66	32	68	2	13	915

A kerületben egy csendőrre átlagosan 27 km²-nyi terület, illetve 1127 ellenőrzött személy jutott. A nyolc kerület közül itt jutott egy főre a legnagyobb bejárando terület, viszont az ellenőrzött személyek számát tekintve az ötödik helyen állt, megelőzte Budapest, Pozsony, Székesfehérvár és Debrecen.³⁴⁷

³⁴² Parádi, 2012. 111. Vö. Utasítás a Magyar Királyi Csendőrség járásör mesterei számára. 96–103.

³⁴³ Parádi József: *Az Osztrák-magyar Monarchia hadseregének tábori csendőrsége*. In: Magyar csendőrség-történeti tanulmányok. Szerk. parádi József. Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 2015.

³⁴⁴ MNL OL. K 149. 1914. 9. tétel. 9091. 64. doboz. 234.

³⁴⁵ Parádi József: *A csendőrség teendői az Osztrák-Magyar Monarchia Magyar Királysága külső határainak őrzésében*. In: Rendvédelmi-történeti füzetek. Acta Historiae Preasidii Ordinis. XXI. évf. 2011. 24. szám. 107.

³⁴⁶ Csapó Csaba: *A Magyar királyi csendőrség története 1881–1914*. Pannónia Kiadó, Pécs, 1998, 156. (X. sz. melléklet.)

³⁴⁷ Preszly Lóránd: *A Magyar kir. csendőrség története. 1881–1918*. Honvédelem Sajtóvállalat Rt., Budapest, 1920. 1920. 123.

A csendőrség háborús körülmények között való alkalmazása 1888 óta napirenden volt. A csendőrség létszámát nem lehetett tartalékos és póttartalékos állományból kiegészíteni. Az 1881. évi II. törvénycikk szerint azonban a honvédségből 1200 fő azonnali karhatalmi szolgálatra volt kirendelhető. A népfölkelő különítményeket, amelyeket legtöbb esetben őrizetre (hidak, gyáarak, csomópontok) rendeltek ki, a csendőrőrs parancsnokának vezetése alá helyezték.³⁴⁸ A kivételes intézkedések folytán a belügyminiszter saját hatáskörében utasítást adhatott a csendőrség alkalmazására, sőt 1914. augusztus 1-jétől az összes város irányítását a csendőrségnek rendelte alá.³⁴⁹ A csendőrség városokban történő igénybevételét az 5469/1914. M. E. és az 5110/1914. B. M. rendeletek szabályozták.³⁵⁰

A terület kivételes helyzetével összefüggésben (a frontvonalhoz legközelebb eső vármegyékről és azok járásairól volt szó) a feljelentések tekintetében különleges eljárási rend volt érvényben. Az 1910-es népszámlálás a lakosság soknemzetiségű összetételét mutatja. A korábbi skizmaperek és egyéb ügyek a Belügyminisztérium alá tartozott szerveket fokozott óvatosságra készítettek. Feltehetjük a kérdést, vajon voltak-e nemzetiségi ügyek, vagy csak általános eljárásokról beszélhetünk nemzetiségi vonatkozás nélkül? Az internálások mennyisége és a perek típusai alapján sok esetben érdekes megállapításokra juthatunk.

A frontvonal közelsége miatt a legfontosabb ügyek a következők voltak: kémkedés, szabotázs, izgatások megelőzése, vagy azonnali kiszűrése. Az elsődleges elhárítás minden esetben a határszéli csendőrség intézményére hárult. Egy 1914. július 13-i törvényjavaslat szerint a katonai és egyéb államtitkok elárulása és a kémkedés egy hónaptól három évig terjedő fogházzal és 1000 korona pénzbüntetéssel lenne büntethető. Ha az egyén az információkat más államok polgári vagy katonai szerveinek közvetíti, a büntetés életfogytiglani fegyház és 2800 korona pénzbüntetés.³⁵¹ 1914. augusztus 2-án a Belügyminisztérium hajtóvadászatot indított egy bizonyos Batjuschim Mikolaus³⁵² nevű személy ellen, aki szerintük a varsói orosz hírszerző iroda főnöke volt ezredesi rangban, és az északkeleti vármegyék területén tartózkodott. A határszéli rendőrkapitányságoknak, a kassai csendőrkerületi parancsnokságnak és a főispánoknak azonnal elrendelték, hogy teljes erővel keressék a kémeket.³⁵³

³⁴⁸ Csapó, 1998. 49–51.

³⁴⁹ Uo. 65.

³⁵⁰ Magy. Rend. Tára 5735/1914. M. E. 1448.

³⁵¹ MNL OL. K 149. 1914. 3. tétel. 1313. 60. doboz. 20.

³⁵² A levéltári iratban szereplő névváltozat.

³⁵³ MNL OL. K 149. 1914. 3. tétel. 1880. 60. doboz. 2–3.

A kémelhárítás és a gyanús személyek összeírása már július első hetében megkezdődik, először az akkori északkeleti vármegyék területén lévő „macedón pékek”³⁵⁴ jegyzékét állították össze, majd pedig két nappal a háború kitörését megelőzően a Belügyminisztérium egy románul beszélő detektívet, bizonyos Kozma Györgyöt rendelte ki a máramarosszigeti határ menti rendőrkapitánysághoz, akinek a feladata Felsővisó megfigyelése lett.³⁵⁵ Ferenczy Béla felsővisói kapitány jelentése szerint a településen, vagy a környező községben a román származású egyének lőfegyvereket rejtegetnek. Kozma július 27-én délelőtt 10 órakor elhagyta Máramarosszigetet és a településre utazott, ahol a nyomozást megkezdte. Elsődleges célpontjai voltak Dr. Mester László, akinek sógora a román hadseregben szolgált századosként, valamint Dr. Szabó Aurél és egy Juga nevű román férfi, mindhárman ügyvédek. Az adott személyek minden nap a felsővisói Pákóczy vendéglőben találkoztak, de a detektív gyanús mozgásra nem lett figyelmes. Másnap Középvísóra, majd Alsóvisóra utazott, ahol a háborús hangulat után tudakozódott. A detektív biztosítási ügynöknek adta ki magát és informátorokat szervezett be, előbb egy Ulics György nevezetű lakost, később Krisztea Mihály szücsmestert, akiről utóbb kiderült, hogy nagy román agitátor. A beszélgetések során egy bizonyos Gottlieb Simon községi pénztárosnak gyanús lett a magát ügynöknek kiadó detektív, így feljelentette a csendőrségi szakaszparancsnoknál, ahol kénytelen volt felfedni kilétét. Ennek az lett a következménye, hogy az adott településeken végzett nyomozásokat fel kellett függesztenie.³⁵⁶ A nyomozó augusztus 2-áig tartózkodott az adott területen. A fő vizsgálati személy a már említett Dr. Mester László ügyvéd, tartalékos hadnagy lett. Attól félve, hogy a hadseregről információkat ad át sógorának, szigorú megfigyelés alá helyezték. Mester augusztus 2-án bevonult.³⁵⁷ Megfigyelés tekintetében nem képeztek kivételt az állami alkalmazottak sem. 1914. augusztus 18-án a munkácsi határszéli rendőrkapitányság vezetője, dr. Ádám Gyula kapitány délelőtt 12 órakor jelentette, hogy határrendőr beosztottja, dr. Balázs Lajos a volóczi segédjegyzőt, Csucska Gyulát kémkedés vádjával letartóztatta és a hadseregnek átadta.³⁵⁸

1914. szeptember 21-én a beszki alagútnál Ágh Béla alsóhidegpataki jegyzőt, volt csendőrtisztet és társait elfogatta egy ismeretlen hadtáparancsnok alezredes. Az adott személyeket Munkácsra szállította, ahol átadta Némethy csendőr alezredesnek, aki pedig tovább küldte őket az illavai börtönbe. Az eset október 6-án jutott el a

³⁵⁴ Suslik Ádám: *Pékek vagy kémek? Szerb állampolgárok Galícia szomszédságában az első világháború idején.*

<http://ujkor.hu/content/pekek-vagy-kemek>

³⁵⁵ MNL OL. K 149. 3. tétel. 1399. 60. doboz. 2.

³⁵⁶ Uo. 5.

³⁵⁷ Uo.

³⁵⁸ MNL OL. K 149. 1914. 3. tétel. 2895. 60. doboz. 2.

Belügyminisztériumhoz és Pál Alfréd polgári biztoshoz, a munkácsi katonai parancsnokság mellé beosztott személyhez. A letartóztatott egyéneket, név szerint Pukán Gyula lengyelszállási görögkatolikus lelkészt, Pál Cs. János alsóhidegpataki görögkatolikus tanítót, valamint Baltovics Béla felsőhidegpataki görögkatolikus tanítót felmentették és szabadlábra helyezték október 15-én, majd egy nappal később a miniszterelnökségen részt vettek egy meghallgatáson.

A jegyzőkönyv alapján az adott illetőket elfogásuk pillanatában kémkedéssel vádolták, ugyanis ebben az időben Volóc és Verecke között komoly harcok dúltak. Történt ugyanis, hogy Alsóhidegpataknál egy 89 főből álló csendőrjárőr osztag feltartóztatta az egyéneket, akiket azonnal a beszki alagúthoz vitettek. Ott egy népfölkelő alezredes (név nélkül) túszoznak minősítette őket, majd egy a katonaság által megszállt házban házi őrizetbe kerültek. Másnap a kolera miatt Volócon átadták őket a vasúti osztagnak, ahol a parancsnok nem volt hajlandó fogadni őket, hanem szeptember 22-30 között egy istállóba záratta a túszoikat. Egy hét leforgása alatt csupán háromszor kaptak ételmet. A volóci katonai visszavonulás okán az elfogott személyeket vonatra rakták és Munkácsra szállították. Ott jelentkeztek a csendőrőrsön, Némethy Ferenc alezredes négyüket másik 32 emberrel együtt Illavárba küldte tovább a fegyházba. Út közben megszálltak Budapesten és Galántán is, ahol állítólag inzultusoknak voltak kitéve: „mindenütt szidták, ócsárolták és leköpték őket”.³⁵⁹ A fegyházigazgató előbb egy dohos pincébe, majd magánzárkába helyezte a rabokat. Ruháikat előbb elszedték, majd visszaadták fehérnemű nélkül. Végül október 15-én szabadlábra helyezték őket. A kihallgatást Jeszenszky Sándor államtitkár vezette már Budapesten. A történetbe maga Tisza István is beavatkozott október 17-én, ugyanis tájékoztatást kérő levelet írt Nyegre László Máramaros vármegye főispánjának. Tisza megrovásban részesítette Némethy Ferenc alezredest, amiért nem tett azonnali jelentést a szállítmány elindításakor sem a belügyminiszternek, sem az igazságügyi miniszternek. A nyomozás során kiderült, hogy a 36 személyt Boros Pál és Hantó József VI. csendőrkerületbeli csendőrök és Fekete László, valamint Szvirida János munkácsi rendőrök kísérték, akik nem kaptak felsőbb rendeletet útjukra, amelyet az illavai fegyházigazgató kért tőlük.³⁶⁰ A népfölkelő hadtápparancsnok előállítására nem történt meg, mivel éppen csapataival Skole és Strij között harcolt. A megrovásban részesült csendőrparancsnok nem vette figyelembe az ottani törvényeket, viszonyokat, a magyar kormány és a hadvezetőség között létrejött megállapodásokat sem, sőt

³⁵⁹ MNL. OL. K 148. Máramaros vármegye főispánja Ágh Béla hidegpataki községi körjegyző és a községi eljáróság túszként való elfogatása tárgyában. 6443/1914.tétel nélkül. 2808. alapszám. 515. doboz. 328-334.

³⁶⁰ Uo. 340.

tény, hogy nem áthelyezett személyként teljesített szolgálatot a munkácsi katonai parancsnokságánál, hanem mint tényleges állományú.³⁶¹

A szabotázs-gyanús ügyeket szintén azonnal kivizsgálták, akkor is, ha az alapot névtelen bejelentés szolgáltatta. Ilyen bejelentések általában a hidakkal vagy a gyárakkal kapcsolatban érkeztek. Ugocsa vármegye alispánja 1914. augusztus 6-án arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy a tiszaujlaki vasúti híd őrzését rendelje el, mivel az Szatmárnémeti felé fontos forgalmi csomópont. Az államépítészeti hivatalnak viszont nem volt módjában őriztetni a hidat, de annak veszélyére, hogy felrobbanthatják, arra kérte a hadsereget, hogy ezt a feladatot lássa el.³⁶² 1914. november 29-én Jármay József százados a Királyháza környéki vasúti hidakat biztosító osztagok parancsnoka felhívta a belügyminiszter figyelmét arra, hogy a második orosz betörés alkalmával a terület fontos csapatelosztó központtá vált és a katonai veszélyhelyzet esélye megnövekedett. Mivel a hidakra (Tekeháza és Nagyszőlős között, a Verőce alatti és a huszti Nagy-Ág híd) kirendelt, főként osztrák népfőlkelők között rutének is vannak, így további 6–6 csendőrre lenne szüksége. Ezt a kérést létszámhiányra hivatkozva elutasították.³⁶³

A Nagybockó székhelyű KLOTILD vegyipari részvénytársaság 1914. szeptember 25-én arra kérte a hatóságokat, hogy mivel a 60 km-re lévő Kőrösmezőnél már harcok dúlnak, azonnal rendeljék el a gyár őrzését. Az indokok között szerepelt még, hogy a gyárban 1000 fő dolgozik, továbbá 1500-an, többségében rutének erdőmunkát végeznek. A gyár az államkincstári lőporgyárak egyik legnagyobb beszállítója, a füstnélküli lőporgyártáshoz szükséges aceton nyersanyagot szolgáltatja.³⁶⁴ A főispán még aznap helyt adott a kérelemnek. A hadüzenetek folytán a különböző ellenséges államok polgárait szintén ellenőrizték, sok esetben a katonaköteles korúakat ab ovo hadifogolyként kezelték. Az 1914. november 10-én kelt 138805.15/a.-1914. helyesbítés a hadifoglyokkal szembeni eljárás módosítását tartalmazta. A dokumentum előzménye az 1914. augusztus 10-i 14004/el. H.M. rendelet. Ennek értelmében az összes hadtestparancsnokság és hadsereg-parancsnokság területén letartóztatott személyt a legközelebbi katonai parancsnokságnak kellett átadni. Ha saját állampolgárról, vagy helyi illetőségűről volt szó, aki katonai büntetőbíráskodás alá került, akkor valamelyik honvéd táborig haditörvényszék – általában a kassai dandár hadosztálybírósa – ítélkezett, amely után az elítéltet a legközelebbi honvéd fogháznak adták át. Fő oka, hogy 1914. július 1-től a területeken a csendőrbírósnál lévő katonai iratokat a

³⁶¹ Uo. 346.

³⁶² MNL OL. K 149. 1914. 7. tétel. 2445. 62. doboz. 598.

³⁶³ Uo. 7. tétel. 8578. 62. doboz. 850.

³⁶⁴ Uo. 7. tétel. 5687. 62. doboz. 796.

hadosztálybíróságoknak adták át. Ahol ilyenek nem álltak fenn, azokat az iratokat egyenesen a kerületi parancsnokság hadosztálybíróságára szállították.³⁶⁵ Azok a dandárbíróságok, amelyek nem a katonai kerület parancsnokságán működtek a mozgósítás alkalmával megszűntek.³⁶⁶ Északkelet-Magyarország négy vármegyéjét tekintve ilyen működött a Bereg vármegyéhez tartozó Mezőkaszony településen. A közigazgatási hatóságokkal egyetértésben őrizetbe vett politikailag gyanús személyek internálásáról az előjáró központi hatóságokkal (Belügyminisztériummal) közösen döntöttek. A kíséretet az illető katonai parancsnokságnak kellett biztosítani.³⁶⁷

A csendőrség vagy katonai hatóság által elfogott és úgynevezett biztonsági elbánás alá vont személyek között megkülönböztethetünk hadifoglyokat, hadiállapotban lévő államok polgárait, és állampolgárságukra való tekintet nélkül mindazokat, akiket a hadviselés érdekében el kellett távolítani.³⁶⁸ Közölni kellett a személyek számát, azt, hogy hadköteles korban vannak-e, hányat kellett felügyelet alatt tartani, és hogy hányan képesek magukat eltartani. Az elhelyezéssel kapcsolatban általános elv volt, hogy kedvező fekvésű nagy épületeket kell kijelölni, illetve, hogy a helyi lakosságot ne terheljék. A családtagokat, ha erre nem volt külön indok, nem választották szét. Őrizetüket a helyi rendőrségnek kellett biztosítani a lakosság támogatásával. A vagyonosabbak megfelelő életmódot folytathattak, a többi személy esetében városi vagy községi munkát kellett biztosítani, vagy ellátásukról gondoskodni. *„Kötelességüké teszem ezuttal is a hatóságoknak, gondoskodjanak arról, hogy a felügyelet (őrizet) alatt álló idegen alattvalókkal mindenkor emberséges bánásmódban részesüljenek.”*³⁶⁹

Az internált személyeket három kategóriába sorolták. Az első a K. Ü. A. „Konfinieren” azzal járt, hogy az illető a rendes lakhelyét el nem hagyhatta, útlevelétől, járművétől megfosztották és kötelezték, hogy meghatározott időközönként jelenjen meg a rendőrhatalosnál, egyébként szabad és foglalkozását folytathatta. Akik számára lakhelyet utaltak ki az internálása során, azokat „Zwangdomizil” megnevezés illette. Azok a személyek, akiknek a személyi igazolványába „Internieren” állt, felügyelet alá kerültek egy középületben vagy egy magánépületben, esetleg bekerített területen, azaz különböző táborokban. Internáltak minden gyanús egyént, valamint akiknek nem volt pénze és arra szorultak, hogy az állam tartsa el őket. A megbízható és jövedelemmel rendelkező egyéneknél az egyszerűsített

³⁶⁵ Rendeleti Közlöny. 1914. június 27. 28. szám. 277.

³⁶⁶ Rendeleti Közlöny. 1914. augusztus 8. szám. 352.

³⁶⁷ MNL OL. K 149. 1914. 10. tétel. 8269. 64. doboz. 97.

³⁶⁸ Uo. 10. tétel. 3009. 64. doboz. 98.

³⁶⁹ Uo. 10. tétel. 3009. 64. doboz. 99–101.

ellenőrzést alkalmazták.³⁷⁰ Ilyen egyszerűsített ellenőrzés várt a menekülőkre is. Ungvárról és a környező vidékről a menekülő lakosság naponta 700–800 egyéni igazolvány kiállítását kérvényezte a csendőrségnél. A galíciaiak egy részét kezdetben a helyi városokban helyezték el, míg a szegényebb néprétegek képviselőit Kassa, Zsolna, Hólak és Szatmárnémeti felé irányították.³⁷¹ A 6236/914. számú rendelet értelmében megállapították a menekültekre vonatkozó napi ételmezési költséget: felnőttek után 78 fillér, 8 éven aluliak számára 39 fillér.³⁷²

A különböző feljelentések közül ki kell emelni a papok, főként a görögkatolikus és rutén származású egyházi személyek elleni pereket, amelyek sok esetben kémkedés és izgatás tárgyában folytak. Ungvárra a „külföldiek” megfigyelésére a határrendőrségi tanácsos javaslatára egy detektívet rendeltek ki 1914. augusztus 11-től.³⁷³ Az első nyomozás egy nagylázai lakos, Bakasai Péter görögkatolikus kántortanító ellen folyt, aki több ember jelenlétében azt állította, hogy „*ha Ferencz Ferdinánd trónörökös nem lett volna gazember, nem lőtték volna agyon*”.³⁷⁴ A vizsgálat augusztus 24–26. között zajlott, amelynek eredményeképpen az adott személyt letartóztatták és a beregszászi ügyészségre vitték.³⁷⁵ A papok és tanítók elleni feljelentésekkel egy bizonyos Hajdú foglalkozott. Munkájának köszönhetően eljárás alá vonták az ungvári tanítóképző hittantanárát, Hrabár Bazilt és igazgatóját, Kamenszky Gézát az orosz nyelv tanítása, valamint a magyar állam elleni izgatás vádjával.³⁷⁶

Az egyik legkomolyabb nyomozást egy lelkésznő, bizonyos Legeza Irén³⁷⁷ ellen folytatták le Ugar községben. A nyomozás és a kihallgatás során megjelent báró Fischer Lajos a szinnai járás főszolgabírója, Dr. Marton Sándor, valamint Müller Ferenc keleni körjegyző is.³⁷⁸ A szinnai főszolgabíró azt állította, hogy Legezát nemcsak, hogy nem tartóztatták le, de át sem adták a sátoraljaújhelyi ügyészségnek. A főispán Jencs Árpád csendőr századosra és Liszi Viktor királyi ügyészre hivatkozva kijelentette, hogy Legezát az őrs ugyan letartóztatta, de egyszerű jelentés elkészítése miatt az ügyészség nem vette át, hanem átadta a rendőrségnek, ahol 48 óra után szabadlábra helyezték.³⁷⁹ 1914. szeptember 10-én Bereg

³⁷⁰ Uo. 10. tétel. 4484., de a 3009-hez csatolva. 64. doboz. 128.

³⁷¹ MNL OL. K 149. 1914. 3. tétel. 2516. 60. doboz. 37.

³⁷² MNL OL. K 149. 9. tétel. 64. doboz. 199.

³⁷³ Uo. 3. tétel. 2516. 60. doboz. 3.

³⁷⁴ Uo. 13.

³⁷⁵ Uo. 15.

³⁷⁶ Uo. 25.

³⁷⁷ Legeza Irén lelkésznőt kémkedéssel gyanúsították meg.

³⁷⁸ Uo. 45.

³⁷⁹ Uo. 70–71.

vármegye főispánja felhívta a kassai kerület kormánybiztosának a figyelmét arra, hogy a területén két pánszláv görögkatolikus pap tartózkodik, Bacsinszky Dániel beregkisfaludi és Jaczkovics Panfil tőkésfalvai papok.³⁸⁰

Máramarosszigeten 1914. szeptember 12-én a katonai parancsnokság izgatás vádjával letartóztatta Panczner Kálmán úrmezői és Mikita Elek tiszabogdányi rutén papokat, de megfelelő bizonyíték hiányában szabadon bocsátották őket.³⁸¹ Boksay Péter ungdaróczi 51 éves görögkatolikus kántortanító pedig a határrendőrség szerint Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolását helyeselte és a rutén nép anyagi helyzetének kedvezőbbre fordulásáról beszélt abban az esetben, ha az orosz cári csapatok átlépik a határt. Ezért letartóztatták és a beregszászi királyi ügyészségre szállították.³⁸² Egy 1914. szeptember 13-án kelt jelentés alapján összesen öt görögkatolikus papot, név szerint Bacsinszki Szilárd fenyvesvölgyi, Petrasovics laborczfői, Chanát Irén nagycsertészi, Molcsányi Elek csabaházi és Brinszki Artur nagymonostori lelkészt tartóztattak le bizonyosan, akiket azután átszállítottak Kassára.³⁸³

A rendőri nyomozásokat és megfigyeléseket idővel kiterjesztették a sorozásokra is. Ennek egyik érdekes példája Berényi Gyula esete. Berényi Gyulát az 1914. szeptember 1-jei sorozás alkalmával a 66. cs. és kir. gyalogezredhez akarták bevonultatni, de a bizottság előtt nem ő, hanem bátyja, József jelent meg. Erről tudott Sziráky 66. gyalogezredbeli számvevő és a fekésházai jegyző is, ahonnan a testvérek származtak. A vizsgálat során Józsefet az újoncok közé állították, s mikor a fekésházaiakat szólították, elhangzott Berényi Gyula neve is, de mint ötödik személyt alkalmatlannak vezették be.³⁸⁴ Orosz Viktor detektív jelen volt az esetnél, így azonnal elrendelték Gyula besorozását és József pótsorozását, a másik két személy ellen pedig hatósági vizsgálat indult.³⁸⁵ 1914. november 27-én Ungváron népfölkelői szemlét tartottak a koncházai lakosság katonaköteles egyéneinek. A sorozás alkalmával három Kis Imre is a sorozó bizottság elé került. Az első Kis Imre, apja neve Kis György, alkalmas lett a katonai szolgálatra, letette az esküt, majd Mezőkövesdre bevonult. A második Kis Imre, apja neve Vince, szintén alkalmas lett, az eskütétel után viszont megszökött, így elővették a harmadik Kis Imrét, akinek az apja id. Kis György, alkalmatlan volt ugyan, de az előző személy helyett berukkoltatták.³⁸⁶

³⁸⁰ Uo. 6.

³⁸¹ Uo. 61.

³⁸² MNL OL. K 149. 1914. 7. tétel. 3438. 62. doboz. 700.

³⁸³ Uo. 3. tétel. 2516. 60. doboz. 63.

³⁸⁴ Kezdetben a Munkácson történő sorozások alkalmával minden ötödik személyt, aki a névsorban szerepelt, ideiglenesen felmentésben részesítették a katonai szolgálat alól, vagy egyszerűen alkalmatlannak minősítették.

³⁸⁵ Uo. 51.

³⁸⁶ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2753. Kis Imre koncházai lakos kérelme sorozása körülményeinek a vizsgálata tárgyában. 2.

A kivételes intézkedések az első világháború éveiben különleges jogokkal ruházták fel a csendőrséget, azt a szervet, amelytől a nyugalom és a rend fenntartását várták. Tevékeny szerepet vállalt a menekülők elhelyezésében, szállításában vagy a kémkedéssel vádolt civil lakosság internálásában, valamint feljelentések kivizsgálásában. A katonai igazgatás polgári képviselője a kormánybiztos lett, aki rendeleteivel és közvetlen utasításai által irányíthatta a csendőrséget. A háborús helyzet természetesen mindenkor szigorúbb ellenőrzéseket eredményezett. Előfordult, hogy banális esetekben történtek intézkedések, mert létszámihiány miatt nem volt idő a tüzetes kivizsgálásra. A legszembetűnőbbek a görögkatolikus papokkal szembeni eljárások voltak, őket már a legkisebb gyanúra azonnal letartóztatták. A nyomozásokat nagyban segítették a detektívek, akiket főleg különleges esetekben alkalmaztak, mint például a felsővisói románok, vagy a macedón pékek esete. A katonai peres ügyeknél szintén szembetűnő a szegény, nem magyar nemzetiségű személyek túlsúlya. A kassai csendőrkerület parancsnokságának asztalán tömegesen heverték a kémkedéssel, szabotázzsal, a behívások megakadályozásával kapcsolatos iratok. Az alkalmazott kivételes intézkedések – gyülekezés korlátozása, fegyverek beszolgáltatása stb. – szinte kivétel nélkül a kisebbségeket érintették leginkább. A besorozott rutén regrutákat kivétel nélkül Boszniába vagy a szerb harctérre szállították.

4. Gazdasági változások a hadműveleti területeken

4.1. A háborús időszak nehézségei a termelésben és a szállításban 1914-1915

A levéltári források alapján a gazdasági nehézségek már 1914 augusztusában megjelentek, ennek fő kiváltó oka, az 1912: LXIII. törvénycikk bevezetése, amely a háború esetére szolgáló kivételes intézkedéseket tartalmazta.³⁸⁷ A kivételes intézkedések területi hatálya szempontjából háromféle hatályosságot különböztettek meg: az ország egészére, egyes területekre (hadműveleti), valamint a törvényhatósági városokra kiterjedőt. Ezek lehetnek belügyi-, igazságügyi- és kereskedelemügyi intézkedések. Kezdetben (1914. július 26.) a belügyi igazgatás szabályait csak déli és az északkeleti vármegyék területein érvényesítették.³⁸⁸ A kereskedelemügyi intézkedések egyik fontos következménye volt, hogy a vármegyék egymás közötti áruforgalmát korlátozták, tehát egy rövid időre önellátásra (augusztus-október) vagy próbáltak az irányba tevékenykedni. Az intézkedések gazdasági jellegű szabályai három részre vonatkoztak: meghatározott áruk kiviteli, átvételi és behozatali ellenőrzésére, szabályozására.³⁸⁹ A behozatalnál tiltás vonatkozott a lőfegyverekre, robbanóanyagokra, galambokra, kivétel tekintetében pedig főleg az élelmiszerekre (leginkább a gabonára). A gazdasági jelentések szerint Bereg és Ung vármegyében évek óta az import meghaladta az exportot. Ez különböző szabályozásokat eredményezett, mint amelyet az Ungvári Közlöny egyik októberi számában olvasható: *„A kormány háborús rendelkezései közül kétségtelenül egyike a legörvendetesebbeknek az intézkedése, amellyel e napokban eltiltotta a búzából és rozsból való szeszfőzést, valamint a kukorica és a krumpli felhasználását korlátozza.”*³⁹⁰ A járványos megbetegedések terjedése ellenére a szeszes italok terjesztését és forgalmazását kellő szigorral ellenőrizték vagy adott esetben szabályozták. *„Az adományok közt ugyanis nem kis szerepe van a szeszes italok minden fajának, amelyet a közönség bőségesen juttat átvonuló harcosainknak, és amelyet azok részint a nyári hőség okozta szomjúságukban, részint önfeledt lelkesültségükben kellő mértéken túl fogyasztanak is. A szeszes italok sokfélesége és azok túlságos élvezete aztán nemcsak múló kábultságot, [...] gyakran azonban makacs gyomorhajoknak, sőt már több esetben végzetes baleseteknek vált*

³⁸⁷ Útlevel kiadásának a korlátozása, sajtócenzúra, közlekedési korlátozás, bejelentkezési kötelezettség, fegyverek beszolgáltatása, egyesületi korlátozás, rögtönítélő bíróság bevezetése, gyülekezés korlátozása. Polner, 1914. vö. uo. Edvi Illés Károly: *Kivételes sajtó- és büntetőjog háború idején*. In: Közigazgatási Szemle. 1914. XXXVIII. évfolyam. 52. kötet.

³⁸⁸ Polner, 1914. 490.

³⁸⁹ Uo. 509.

³⁹⁰ Ungvári Közlöny. 1914. október 29. 44. szám. XXXVI. évfolyam. 143.

okozójává. [...] *Katonáink egészségének és harcképességének érdekében azonban szigorúan megtiltom, hogy hadba vonuló katonáinkat a közönség köréből bárki a vasúti állomásokon szeszes italokkal ajándékozza meg, és a rendőrhatóságoknak, illetőleg közegeknek teszem kötelességüké, hogy e tilalmamnak érvényt szerezzenek [...].*³⁹¹ A kórházakban a sebesült katonák részére napi 4 cent tömény italt viszont engedélyeztek. Az Ung szerkesztősége a magyarországi konyak gyárosoktól a kórházakban lévő sebesültek számára egy kis alkoholos „segítség” kért, amelynek köszönhetően a Zwack gyár 4 üveg konyakot és 2 üveg unicumot ajándékozott az ungvári kórházaknak, emellett gróf Keglevich István utódai 3 liter konyakot Budafokról.³⁹²

A létszükségleti cikkek árait 1914 szeptemberében maximalizálták. Már szeptember 27-én az újságok a lakosság felé jelezték, hogy a hadsereg által nagy számban fogyasztott kenyérliszt helyett a lakosságnak inkább a tengeri liszt és a burgonya fokozottabb használatára kellene áttérni. A termelésben pedig a rozs és búza vetésterületét kell növelni, amit szuperfoszfáttal kellene trágyázni. A rendőr- és csendőrkapitányságok már október 4-én betiltották az élelmiszercikkek elszállítását a veszélyeztetett vármegyékből, amelyre amúgy nem is lett volna lehetőség, mivel a vasúti teherszállításokat beszüntették. A helyi pékek és mészárosok munkabeszüntetését pedig börtönnel fenyegették. Október 25-től pedig fokozott takarékoskodást vezettek be. Közben a gyárak és nőegyesületek figyelmébe ajánlották a zöldség- és gyümölcskonzervek készítését és azonnali frontra szállítását.

Kimutatás az élelmezésre szánt termények piaci áráról Bereg vármegyében 1914. október 15.

– 1914. november 15. között³⁹³

Járás	Termény ára (osztrák-magyar koronában)			
	Búza	Rosz	Árpa	Kukorica
alsóvereczkei	40,00	30,50	24,00	20,00
szolyvai	39,50	30,00	23,50	19,50
munkácsi	39,00	29,50	23,00	19,00
felvidéki	39,50	30,00	23,50	19,00
latorczai	39,00	29,50	23,00	19,00
tiszaháti	39,00	29,50	23,00	19,00

³⁹¹ Szabó Dániel: *Az első világháború*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 109.

³⁹² Ung. 1914. szeptember 20. 52. évfolyam 42. szám. 3.

³⁹³ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 839. Az élelmezésre szánt élelmiszerek piaci árai, ármaximálás. 1.

mezőkaszonyi	38,50	29,00	22,50	19,00
---------------------	-------	-------	-------	-------

Érdekes, hogy a tényleges katonai igazgatás alá kerülő alsóvereczeki és szolyvai járás területein a termények árai vagy megegyeztek a többi járás áraival, vagy meg is haladták azt. Ennek okát a beszerzés nehézségében látom.³⁹⁴

Az őszi mezőgazdasági munkálatoknál figyelembe véve az árakat és a front közelségét, elsődleges célként szerepelt a termény betakarítása. Ennek ellenére a tényleges harcokat megelőzően a gazdasági előkészítés nem történt meg. Az intézkedések kizárólag a rögtönzés és a beállt állapotok megkönnyítését célozták meg. Lange Emil szerint a foglalkozási ágak tekintetében hatalmas aránytalanságokat lehetett megkülönböztetni. A hiányzó munkaerőt nőkkal és fiatalokkal, majd hadifoglyokkal próbálták meg pótolni. A folyamatos termelést első ízben, a békében is a hadiipart szolgáló gyárakban tudták biztosítani. A haderő lisztszükségletének az ellátása csak egy hónapra volt megoldva, hiszen a felvonulási körletbe magukkal vitt 14 napi lisztkészletet további 14 napi tartalék lisztkészlettel biztosították. Ez körülbelül 1000 vagon készletet jelentett.³⁹⁵

A gazdák az aratási munkálatok elvégzéséhez szükséges munkaerőért a hadtápparancsnoksághoz fordultak, mivel a hadműveleti terület jogából adódóan ő volt az illetékes hatóság, ez az igény általában a népfölkelő személyeket érintette. A kiutalt népfölkelők viszont nem mehettek csoportosan a mezőgazdasági munkálatokra, hanem csakis egyenként, elkerülve ezzel azt a veszélyt, hogy orosz betörés esetén csoportosan jussanak hadifogságba. A népfölkelők elsősorban saját földjükre, rokonokhoz vagy más falubelihez kerültek. A munka végeztével pedig előbb a járási, majd a városi hivatalnál jelentkeztek. Súlyos problémát jelentett viszont az, hogy a helyi népfölkelők egy részét még 1914. augusztus 10-én Przemyszlbe szállították.³⁹⁶ A munkálatok elvégzésére így általában közmunkásokat alkalmaztak, amely kezdetben a lakosság részéről ellenállásba ütközött. 1915-ben, a különböző ezredkekhez bevonuló újabb és újabb mezőgazdasági-, és városi szakmunkások növelték a fokozódó munkaerőhiányt.

³⁹⁴ Az árak maximalizálásánál jelen volt Buttykay Ferenc főispán, mint a gyűlés elnöke, továbbá Dr. Gulácsy István alispán, Morvay Zoltán a tiszaháti járás, Péchy Szabolcs a mezőkaszonyi járás főszolgabírója, Buzinkay Sándor a felvidéki járás hivatalvezető szolgabírója, Papp Imre a munkácsi járás főszolgabírója, Dr. Hunyady István szolgabíró, mint a latorczai járás főszolgabírójának helyettese, Nagy Ernő az alóvereczeki járás főszolgabírói teendőivel helyettesként megbízott vármegyei másod főjegyző, Gáthy Zsigmond Beregszász városi, Bay Gábor Munkács város polgármestere, Roóz Sándor a debreceni kereskedelmi és iparkamara megbízottja, Fischer Ödön magyar királyi gazdasági felügyelő, mint előadó és Kilb Gyula főispáni titkár, aki a jegyzőkönyvet vezette. KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 839. 33.

³⁹⁵ HL. VII. Tgy. 119/19. Lange Emil. Béke és hadigazdálkodás. A világháborús gazdálkodás lényege. 203-211.

³⁹⁶ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 838. A hadbavonult lakosság által fellépő mezőgazdasági munkák leírása. 115.

A probléma kezelésére az igazságügyi miniszter ígéretet tett arra, hogy a mezőgazdasági munkálatokra alkalmas foglyokat átadják, emellett a hadügyminiszter is áldását adta arra, hogy a gépészeket, a kiképzés alatt álló hadköteleseket, a le nem kötött helyőrségi csapatokat (az adott vármegye főispánjával egyeztetve), a felesleges kórházi személyzetet és a nélkülözhető munkásokat szabadságoltatják a munkálatok idejére. Ezek végrehajtására a különböző katonai alakulatokat már csoportosan polgári ruhában rendelték ki, hogy egy esetleges kémkedés esetén az ott lévő csapatokat eltitkolják.³⁹⁷ Az igazságügyi miniszter hivatkozva az 1914: L. törvénycikk 8. paragrafusára a fogházban és egyéb büntetőintézetben lévő rabokat, akik mezei munkára alkalmasok voltak, kellő őrizet alatt a gazdáknak már 1915. április 17-én átadta. Egyeztetve a kassai katonai kerületi parancsnoksággal, valamint a 3. osztrák-magyar hadtáp hadsereg-parancsnokság illetékes szerveivel arra a döntésre jutottak, hogy annak ellenére, hogy hadműveleti területté volt nyilvánítva a két vármegye, közvetlen katonai veszély azonban nem állt fenn. Természetesen az őrzésre katonai vagy félkatonai szerveket nem lehetett elkülöníteni, ezért a rabokat 20 fős csoportokban adták át a 2–3 gazdát tömörítő gazdaegyesületeknek. A rabok munkabérezése hetenként történt a minisztérium által. Azok a gazdák, akik egy egész idényre alkalmazták a foglyokat kedvezményben részesültek. A királyi ügyésznek kimutatást kellett készíteni arról, hogy mekkora a területén lévő rabok száma, és mennyi az igényelt rabmunka mennyisége. Elsősorban azokat volt ajánlatos házi vagy ipari munkára alkalmazni, akiknek büntetése még nem jogerős vagy még nem kezdte meg annak letöltését, ezekbe a listákban számolták bele a beteg vagy teljesen munkaképtelen egyéneket. Magánvállalkozásoknál, értsd a házi üzemeket, csak akkor lehetett rabokat alkalmazni, ha az katonai érdekeket szolgált. Az ügyész a kért és kapott létszámot a főispánnal, a kormánybiztossal és a terület gazdasági egyesület vezetőjével közölte. A rabmunkás napi balesetbiztosítása 4 fillér volt. A munkaadónak a rabok felé irányuló élelmiszerbiztosítása csakis a munkanapokon volt kötelező érvényű. Bereg vármegye külső hadműveleti területén egyetlen egy ilyen fogház működött Beregszász városában a királyi törvényszék épülete mellett. Az ügyész jelentése szerint összesen csak 27 rabot tudtak kiutalni, de nem a kisgazdáknak, hanem magának a városnak, ahol a város ingatlanjait kezelték napi 1 korona 20 fillér bérezésért. A csekély számú rabmunka miatt, Munkács városa hadifoglyokat kért, de igényléséért nem a kassai kerületi parancsnoksághoz fordult, hanem a pozsonyi I. cs. és kir. katonai parancsnoksághoz.³⁹⁸ A kért hadifoglyokat fakitermelésre, a

³⁹⁷ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 838. 114.

³⁹⁸ A hadifoglyok kíséretére népfőlkelöket rendeltek ki, de őrzésüket már a munkaadónak kellett megoldani. Egyedül a 200 főt meghaladó csoportok őrzése tartozott a katonai hatóságokhoz. A fegyveres személyzet létszám

város tűzifával való ellátására kérték, amelyet október 18-án meg is kaptak. Egyes források alapján a hadseregek faszükségei, a nyári hónapokban 17 000, télen pedig 39 000 vagonra³⁹⁹ tehetők. Ebből a legénység fűtősüksége évente „mindössze” 1500 vagon.⁴⁰⁰ De növekedtek az ércsükségek is, például Ung vármegye alispánjának a 4174/1915. számú intézkedése kimondta, hogy a lakosság által gyűjtött ércműanyagot a kassai tűzérési szertárba kellett továbbítani, ott a hatóságok átvételkor térítést kötelesek fizetni.⁴⁰¹

A különböző kihágások (hadifoglyok és a büntetés végrehajtás alatt álló személyek által elkövetett bűncselekmények) és a szabályok be nem tartása folytán Hartwich altábornagy,⁴⁰² a kassai császári és királyi katonai parancsnokság vezetője december 18-án utasítást adott ki a hadifoglyoknak a polgári lakossággal való közvetlen érintkezésével kapcsolatban. Eszerint a már említett 10 vagy 20 fős csoportokat, ha egy kirendeltségben több is van, csak egy helyen lehet elszállásolni, egyenkénti elhelyezésük tilos, beszállásolásukat pedig az illető katonai parancsnokság és a csendőrség szabályozza.⁴⁰³

A kassai katonai parancsnokság 1915. november 11-én elrendelte, hogy a fogházakban, valamint az internáló táborokban elhelyezett személyeket a hadsereg számára szalma cipőfelsőrész gyártására kell kötelezni, de kellő felügyelettel és ellenőrzéssel. Nemcsak a tényleges harcoló csapatok részére, hanem a vasútbiztosító és egyéb őrszemeknek is, mivel nemezcsizmák beszerzése körül hiányosságokat tapasztaltak. A cipőket spárgával kellett befűzni.⁴⁰⁴ A járások főszolgabírói viszont jelezték, hogy ilyen jellegű tömeggyártásra sem hely, sem kellő emberanyag nem áll rendelkezésre, ezért a kassai parancsnokság munkapótdíj ígérete mellett a háziipart célozta meg ajánlatával. A hadsereg részéről annyi történt, hogy egyes pótzászlóaljaktól kevésbé alkalmas egyéneket különítettek el a munkára, például a munkácsi 65. gyalogezred, a máramarosi 85. gyalogezred és az Ungváron lévő 67. gyalogezred pótzászlóaljától is. A civil lakosság egy szalmacipőért páronként 4 korona összeget igényelhetett, amelyekhez viszont számos levonás tartozott: a drótbetétes

nagyban függött a helyi körülményektől, de minimum a hadifoglyok létszámának a 15 %-át kellett, hogy elérjék. 21220. eln./1915. B. M. rendelet a hadifoglyoknak mezőgazdasági munkára való alkalmazásáról. Magy. Rend. Tára. 1915. 49. évf. 1206-1207.

³⁹⁹ 1 vagon/100 tonna.

⁴⁰⁰ Szojka Ödön: *Az erdőgazdaság*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 10. füzet. október. 185-192.

⁴⁰¹ Ung vármegye Hivatalos Lapja. 1915. június 25. XIII. évfolyam. 25. szám. 18.

⁴⁰² Hartwich, Emil Franz Johann (1862.07.22. Olmütz - 1947.01.31. Bécs). 1880-83 között a Katonai Műszaki Akadémiát, 1889-91 között a magasabb műszaki tanfolyamot végezte. 1910-1914 erődépítési igazgató Lemberg, 1914.08.04. katonai parancsnok Przemysl, 1915.03.11. a katonai parancsnok helyettese Budapest, 1915.04.19.-1918.07.07-ig katonai parancsnok Kassa, 1917.12.01. várakozási illetékkal szabadságolva, de meghagyva beosztásában, 1918.09.01. visszahelyezve a várakozási illetékkal szabadságolt állományba Ragusa. Az életrajzi adatokat Dr. Balla Tibor alezredeknek köszönhetem.

⁴⁰³ KTÁL. F.10. op. 5. od. zb. 896. Bírósági fogházban lévők kiadása mezőgazdasági munkára, hadifoglyok kiadás és velük való bánásmód. (1915. április 17. – december 20.). 1-2, 10-13, 17, 26.

⁴⁰⁴ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2756. A kassai katonai parancsnokság utasítása cipőgyártás tárgyában. 1-2.

papírspárgáért kilogrammonként 5 korona 20 fillér, kenderzsinegért 9,50, varrótűért darabonként 8 fillér, talpdeszkaért pedig garnitúránként 20 fillér.⁴⁰⁵ A szalmacipő gyártást a Hadügyminisztérium 1917. január 5-én szüntette be. Még előtte 1916. december 28-án a Honvédelmi Minisztérium felhívására ún. cipőbevásárló bizottságokat is létrehozta, akiknek a katonai szolgálatra alkalmas cipőket kellett beszerezni. Előbb, ahogy fogalmazták, barátságos és megegyezéssel, ellenkező esetben az 1912: LXVIII. törvénycikk 24. paragrafusát alkalmazták.⁴⁰⁶

A földművelésügyi miniszter nem elégedett meg a kért és kapott ígéretekkel, további igényét fejezte ki a tekintetben, hogy használatba venné a hadsereg által lefoglalt vagy rekvirált fogatokat,⁴⁰⁷ igavonó állatokat, de szüksége van a vasúti szállítás biztosítására is.⁴⁰⁸ A hadsereg, a fellépő lóhiányt a nyíregyházai hadi lókorházakban tartott selejtezésekkel akarta pótolni, ahol megszabott átlagáron (120 korona) kínálta a megsebesült, de tenyészkancainak még alkalmas lovakat.⁴⁰⁹ Azt azért leszögezték, hogy a lovak „szavatosságát” nem vállalják, a kifizetés után történt károkért csakis az átvevő vonható felelősségre. A lovak eladása önkényesen nem történhetett meg. 1916 februárjától a lovak osztályozásánál a korábban elfogadott értékeket már nem lehetett tartani. Az 1912: LXIX. törvénycikk a lovak becsülésénél az árváltozást még nem engedélyezte, de a fokozatos állománycsökkenés a háború második évére szükségessé tette a napi árfolyam bevezetését. A járművek és lovak osztályozási kimutatásait a kassai katonai parancsnokság kérésére ezen túl már nem a körjegyző készítette, hanem járasonként a főszolgabíró.⁴¹⁰ A hadsereg által visszahagyott lovakat a kassai katonai parancsnokság megpróbálta a Hadügyminisztériumtól megszerezni, hogy a mezőgazdasági munkálatok előmozdítása érdekében a polgári lakosságnak eladja. A parancsnokság arra kérte a minisztériumot, hogy az itt maradt lovakat bocsássák szemlére és adják el, de erről hallani sem akartak, sőt harctér átkutatási hirdetés keretében a lovakat egyenesen Kassára szállították be.⁴¹¹

⁴⁰⁵ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2756. 20.

⁴⁰⁶ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2987. Szalmacipő gyártás szabályozása és a cipőbevásárló bizottságok felállítása tárgyában. 2.

⁴⁰⁷ Munkácson és Ungváron a fogatok száma nem haladta meg a néhány tucatot, sőt a kétszeri lóosztályozás tovább növelte az áruszállításban fellépő nehézségeket. Várhidy, 1915. 183.

⁴⁰⁸ MNL OL. K 26. 1030/1915. III. res. tétel. 1779. alapszám. 3.

⁴⁰⁹ Az első selejtezés során (1914. december 20.) Bereg vármegye külső hadművelési területére eladott lovak száma nem haladta meg a tizet összesen 6-ról beszélünk, ebből kettőt áron alul 92 és 101 koronáért, kettőt az átlagár szintjén, kettőt pedig jóval fölül 366 és 395 koronáért adtak el. KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 846. Katonai pecséttel el nem látott ló utalványok tárgya, ló beszolgáltatási ügyek. (1914. január 5.- december 21.) 16, 18, 20.

⁴¹⁰ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2838. Lovak osztályozása. 63.

⁴¹¹ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2838. 23.

Puskás Julianna szerint 1914-ben még nem, de 1915-től nyilvánvalóvá vált, hogy a vármegyék főispánjainak a legfontosabb feladata a háborús gazdaságpolitika kiszolgálása lett. Ezt mutatják azok az intézkedések is, amelyek a termékek értékesítésének korlátozásáról, a felesleges árucikk rekvirálásáról, a fogyasztás korlátozásáról, vagy éppenséggel a vármegyei lakosság élelmezéséről szólnak.⁴¹² Bihari Péter állítása szerint az osztrák városokban a jegyrendszer bevezetése 1915 áprilisában következett be, ezzel szemben Vermes Gábor ezt jóval korábbra tette, pontosan 1915. február 21-re, amelyen még szigorítottak is március 26-án. Magyarországon ezzel szemben előbb csak az áruk bejelentési kötelezettsége és a maximális árumennyiség szabályozása következett be. 1915 közepétől az életszükségleti és közszükségleti cikkek bejelentési kötelezettsége már a tulajdonosok teljes készletére vonatkozott, míg az 1914: L. törvény cikk 2. paragrafusa még kivette a bejelentési kötelezettség alól a saját házi és gazdasági szükségleteket, sőt a 3. paragrafus a rekvirálást is korlátozta.⁴¹³ A jegyrendszer sokkal később 1916. január 10-én lépett életbe.⁴¹⁴

A lakosság menekülése, vagy a terület tervszerű katonai kiürítése a belső hadművelleti terület gazdasági fejlődését megakasztotta. A katonaság által kivezényelt munkaerő eredményessége elenyésző volt. A fellépő hiányokat csak később, a harctéri gazdaságok megszervezésével próbálták megoldani úgy, hogy egyes helyeken még katonai építkezések voltak. Néhány nappal Przemysl eleste után, pontosan 1915. március 26-án a polgári közigazgatás részéről egy felmérést készítettek a járási főszolgabírók segítségével, hogy a hadművelleti területen történtek-e katonai jellegű építkezések, mint például kórházak, üdülők, barakkok vagy más jellegű munkák. A külső hadművelleti területeken Ungvár, Munkács és Beregszász város kivételével nem történt katonai építkezés. Ezekben a városokban pedig kivétel nélkül barakk-kórházak épültek. Egy esetben tudjuk a kivitelezőt a beregszászi barakk-kórház esetében, ahol a Kesztenbaum Testvérek voltak az építők. Más a helyzet a belső, tényleges hadművelleti területen, ahol az alsóverecsei járási főszolgabíró Cserszky Péter jelentése szerint maga a hadsereg építkezett, mégpedig fából lakóépületeket, raktárakat és kórházakat. Ugyanez volt a helyzet a szolyvai járásban is, ahol viszont több településen egyszerre folyt az építkezés (Szolyva, Aklos, Kisanna).⁴¹⁵ A kassai katonai parancsnokság csak 1917. július 14-én engedélyezte, hogy Bereg és Ung vármegye területén lévő

⁴¹² Puskás Julianna: *Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején*. Különlenyomat a Történelmi Szemle 1958/1-2. számából. 137.

⁴¹³ Corpus Juris. 1915: XIII. törvény cikk. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről. 29.

⁴¹⁴ Bihari Péter: *Lövészárok a hátországban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 97. vö. Vermes, 1994. 279-280.

⁴¹⁵ KTÁL. F. 10. op., 5. od. zb. 890. Hadseregszállítási ügyek és a járások területén történt katonai jellegű építkezések. (1915. március 26. – augusztus 12.) 1-11.

lövészárkokat be lehet temetni, de arra sem katonai, sem egyéb polgári személy nem használható, mert az csak a telektulajdonos dolga, kártalanításul viszont megkapja az árkok faanyagát.⁴¹⁶ A talált vasrudakat, szögesdrótokat vagy magát a hadianyagot a helyi csendőrőrsnek kellett átadnia, amely ellenőrizte is a munkálatokat.

Molnár Zoltán szerint legtöbbször a hadigazdasági munkákra a fogatolt utánszállítókat alkalmazták, akik kivették a részüket az utak építésében, karbantartásában vagy az állások kiépítésében, természetesen a megmerevedett frontvonal időszakában. Ennek ellenére a termelésben részt vett munkaerő teljesítménye nem hozta meg a kívánt eredményt, mivel a vezetőség inkább a legénység pihentetésére használta fel a szabadidőt.⁴¹⁷ Ezért a területi parancsnokságnál egyre többen jelentkeztek, mint beszállítók. A katonai hatóságok viszont a minisztériumtól azt az utasítást kapták, hogy a parancsnokság teremtsen kapcsolatokat közvetlenül a gyáripárosokkal, szállítókkal, nem pedig megbízással egy harmadik fél útján. Tájékoztatást szállításról csak a szállítók kaptak, akik ajánlásaikat postán küldhették el. A parancsnokság minden esetben iktatta ezeket, aki ezt elmulasztotta vagy nem önerőből szállított, szerződését megszüntették.⁴¹⁸ Aki szándékosan nem vagy nem megfelelően teljesítette a szerződésben vállalt kötelezettségeit a hadsereg felé, bűncselekményt követett el, így 5000 korona pénzbírság mellett 6 hónaptól 5 évig terjedő fogházzal is büntethették.⁴¹⁹ Ha a bűncselekmény a fegyveres erők kötelékében lévő személy esetében súlyos sérüléshez, vagy halálhoz vezetett, életfogytig tartó fegyházzal büntették az adott illetőt. Ha a tettes büntetését előre megfontoltan végezte halálbüntetéssel lehetett súlytani.⁴²⁰

Az aratási munkálatok fontossága mellett biztosítani kellett a köztes időszakok élelmiszerellátási szükségleteit, akár külföldi beszerzés útján is, amit azonban a különböző vámok megnehezítettek. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1915. május 19-i 11267. számú levele szerint a behozatali vámok azonnali felfüggesztésére azért nem került sor a háború első néhány hónapjában, mert úgy gondolták, hogy az árdifferencia a belföldi ár és például a romániai ár között olyan nagy volt, hogy a behozatal vámlefizetés mellett is megoldható volt. A háborús időszakban a nagyobb városok az átvonuló katonaság ellátását már úgy próbálták növelni, hogy a hadvezetőség felhívására a városok rendőrkapitányai bevezették a szombati és a vasárnapi munkanapot a boltoknak és kávéházaknak, mivel a

⁴¹⁶ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2850.

⁴¹⁷ Molnár Zoltán: *Fogatolt vonatok felhasználása gazdasági célokra a hadrakelt seregnél*. In: Magyar Katonai Szemle (1931), I. évfolyam. 12. füzet. december. 197-202.

⁴¹⁸ Határszéli Újság. 1914. december 7. VII. évfolyam. 49. szám. 2-3.

⁴¹⁹ Corpus Juris. 1915: XIX. törvénycikk. A hadviselés érdekei ellen elkövetett bűncselekmények, különösen a hadi szállítások körül elkövetett visszaélések megtorlásáról. 71.

⁴²⁰ Uo. 72.

hadsereg kiszolgálása nem szünetelhetett. A polgári hatóságok viszont erre reagálva kijelentették, hogy a boltok már így is kora reggeltől este 10-ig nyitva vannak, amely már a tulajdonosok és segédek kimerüléséhez vezethet.⁴²¹

1915. január 8-án a minisztertanácsi ülésen döntés született arról, hogy a fellépő éhínség miatt, amely főleg a hegyvidéki területeket érintette, a földművelésügyi miniszter javaslatára a kiosztandó élelmiszerek vételára fejében a pótkelzési évnegyed végéig, vagyis 1915. szeptember 30-ig a meg nem térülő összegek a belügyi tárcánál maradnak.⁴²² Ennek ellenére 1915 tavaszán a háborús károk és a bevonult mezőgazdasági munkások hiánya miatt a termelés továbbra is akadozott.⁴²³ Sőt Buttykay főispán jelentése szerint a vármegye alsó, termelésre alkalmas vidéke vetőmaggal sem rendelkezett. Hadműveleti területté válása alatt fontos kérdés lett, hogy a hadsereg számára átalakuló gazdaság miként oldja meg feladatait, hogyan tud megfelelni a hadigazdaság szükségleteinek. 1915 májusában az aratási munkálatok megkezdése előtt annak tervszerű és zökkenőmentes lebonyolításához a földművelésügyi miniszter, a miniszterelnök és a hadügyminiszter közös tárgyalást folytatott.

A legnagyobb probléma a terület hadműveleti jellege okán a vetőmag megléte, amelyet szinte lehetetlen volt beszerezni. Ennek kiküszöbölésére a Földművelésügyi Minisztérium egy kirendeltséget hozott létre, amelynek feladata a lakosság vetőmaggal való ellátása volt úgy, hogy a károkat elszenvedett területeken az árakat újra maximálják.⁴²⁴ A Magyar Gazdasági Egyesület nem tartotta kívánatosnak az ármaximálást (első néhány hónapban nem is került sor erre), mivel az a gabonaforgalom megszűnéséhez vezethet, ezért azt még az aratás előtt el kellett volna törölni és a gabonaforgalmat szabaddá tenni.⁴²⁵ Az Iparkamara viszont nem volt híve a szabad kereskedelemnek, mivel akkor, a keverési előírások végrehajtása és ellenőrzése megoldhatatlan lenne, továbbá a fogyasztás szabályozása a hadviselés érdekében szintén lehetetlen.

Az Iparkamara (1915. június 2.) írásában az élelmiszerárak drasztikus emelkedéseinek okai között szerepelt a magas gabonavám, amely miatt a háború kezdetén nem lehetett megegyezni Romániával, később pedig annak kiviteli tilalma is gátat szabott a külkereskedelemnek. Az Iparkamara úgy gondolta, hogy az árakat minél hamarabb maximálni kellett volna. A drágaság másik oka, a szarvasmarha és sertésállomány szűk lehetőségei

⁴²¹ Ung. 1914. december 11. 52. évfolyam 54. szám. 1.

⁴²² MNL OL. K 26. 1037/1915. XVI. res. tétel. 1509res. szám. 2.

⁴²³ Az 1907. évi XVL. törvénycikk 49. paragrafusa kimondta, hogy a hadbavonult gazdasági személyzet és a gazda között kárpótlási igény nincs, viszont 1914. augusztus 3-tól a cselédek családtagjait (idősek és asszonyok fokozottabb igénybevételre) alkalmazni kell, vagy ha még nincs munkaképes korban, akkor a gazdának gondoskodni kell azok eltartásáról.

⁴²⁴ Bihari, 2008.

⁴²⁵ MNL OL. K 26. 1030. csomó/1915. III. res. tétel. 2424. alapszám. 4.

lehetek. A katonák napi húsporciója, szerintük a biológiai szükségletnél jóval magasabb, amely elérte a napi fogyasztás terén a kb. 5000 szarvasmarhát.⁴²⁶ A képviselőház 1915. évi május 18-i ülésének jegyzőkönyvi kivonat szerint Ung vármegye Zala, Tolna, Komárom, Fejér és Szepes vármegyékkel egyetemben felirattal fordult a magyar kormányhoz a drágaság enyhítés végett.⁴²⁷

A vetőmagokat készpénzfizetés mellett azonnal biztosítani kellett, hitelezés csakis a tényleges hadművelési területek határán vagy azok mellett volt lehetséges, mivel a községi hitelszövetkezetek megszűntek, vagy nem rendelkeztek kellő mennyiségű készpénzzel.⁴²⁸

A Magyar Általános Hitelbank kölcsöne 1915 márciusában⁴²⁹

A pénzüintézet neve	Kiutalt összeg
Nagyszöllősi ⁴³⁰ Általános Takarékpénztár Részvénytársaság	15 000 korona
Ugoccai Takarékpénztár Egyesület	50 000 korona
Nagyszöllősi Hitelintézet Részvénytársaság	26 000 korona

A létszükségleti cikkek biztosítása a közellátás számára elsődlegessé vált.⁴³¹ 1915. június 11-i állapotok szerint a Földművelésügyi Minisztérium a vármegyék és városok lisztszükségleteit a Belügyminisztériummal egyeztetve állapította meg. A malmok saját lisztszükségleteit csak akkor vehették igénybe, ha a katonai közigazgatás vagy valamely törvényhatóság abba beleegyezett, de csak is az adott vármegye szükségletéhez és a megszabott árához mérten.⁴³² A belügyminiszter a vármegyék lakosságának a szükségleteit összesen 13284 vagon gabonában, 13284 vagon kukoricában, a városok szükségleteit 5882 vagon kukoricában és ugyanennyi gabonában állapította meg. A Földművelésügyi

⁴²⁶ MNL OL. K 26. 1030. csomó/1915. III. res. tétel. 3016/1915. 2424. alapszám. 29-30.

⁴²⁷ MNL OL. K 26. 1030. csomó/1915. III. res. tétel. 2651. alapszám. 4-5.

⁴²⁸ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 838. A Bereg vármegye gazdaközönségének évi aratási szerződés leírása, közigazgatási bizottságok gazdasági albizottságainak megalakulása, az esőzések folytán nyújtott hitelek, vetőmagszükségletek, védekezések a különböző kártékony állatokkal szemben, valamint a hadbavonult lakosság által fellépő mezőgazdasági munkák leírása. (1914. január 1-december 31.) 7-9.

⁴²⁹ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 838. 33.

⁴³⁰ A korabeli megnevezésében Nagyszöllőst két l betűvel írták.

⁴³¹ 4.207/1915. M. E. szerint: „az ember elsőrendű életszükségleteinek kielégítésére közvetlenül rendelt ingó dolgokat, valamint az ezek előállításához közvetlenül, vagy közvetve szükséges ingó dolgokat kell érteni.” Országos Közélelmezési Hivatal. *Az érvényben lévő háborús közélelmezési rendelkezések rendszeres összefoglalás.* Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1917. 7.

⁴³² KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 883. A népfelkelői felmentések körüli visszaélések, valamint a mezőgazdasági termények zár alá vételének és ármeghatározásának tárgya. 6.

Minisztérium szerint ennél jóval kevesebbre volt szükség, vármegyénél 8307 vagon, városoknál 5151 vagon gabonára.⁴³³

Kimutatás a vármegyék és városok szükségleteiről⁴³⁴

Vármegyék	Lakosság szám	Belügyminiszter szerint az ellátandók száma	Földművelésügyi miniszter szerint ellátandó száma	Belügyminiszter szerint a szükségletek vagonban	Földművelésügyi miniszter szerint a szükségletek vagonban
Bereg	236 000	86 000	21 000	335	42
Máramaros	350 000	315 000	100 000	1 215	300
Ugocsa	92 000	52 000	40 000	150	64
Ung	162000	20 000	20 000	40	40
Ungvár (város)	17 000	15 000	12 000	60	30

Egy 1914. augusztus 30-i a Bereg Hetilapban megjelent figyelmeztetés szerint a korábban betiltott vasúti forgalom szeptember 3-tól helyreállt, ezért a szőlősgazdák csemegeszőlőiket szállítsák Galíciába, s ne pazarolják el, mivel a nagyszámú katonaság növeli a keresletet számukra.⁴³⁵

Az utazási igazolványokat magánszemélyek részére az elsőfokú rendőrhatóság (főszolgabíró, városi rendőrkapitány, a határrendőrségi állomásokon pedig a határrendőrség, hatósági személy számára az igazolványt a felettes) állította ki. A kiállított menetlevelek csak egyszeri utazásra jogosítottak fel, ha az adott személy oda-vissza akart utazni, akkor meg kellett határozni az időpontot. Az utazás okai lehettek közérdekből, gazdasági okokból (gazdasági és ipari termelés céljából) vagy nagy fontosságú családi okok miatt. Ezek kizárólag hadtápterületen voltak megvalósíthatóak, hadművelési területre polgári személy nem utazhatott. Aki katonai vagy közérdekből utazott a katonai vonatokra is felszállhatott.⁴³⁶ A miskolci vonalon ez kiterjedt a hadi menetrendszerinti közlekedő postai vonatokra és az összes közlekedő személyvonatokra is.⁴³⁷ Az igazolványkényszert 1915. augusztus 15-én

⁴³³) K 26. 1030. csomó/1915. III. res. tétel. A háborúval összefüggő gazdasági jellegű ügyek. 2923. alapszám. 8.

⁴³⁴ Uo. 2-8.

⁴³⁵ Bereg. 1914. augusztus 30. 35. szám. XL. évfolyam. 160.

⁴³⁶ MNL OL. K 148. 486. csomó/1915. 27. tétel. 5542. alapszám. 3-4.

⁴³⁷ Uo. 8.

1185 B.-19. szám alatt kelt rendelkezés folytán felfüggesztették, a Bátyú-Csap-Lawoczne, Csap-Sianki, Királyháza-Körösmező vonalon viszont megmaradt.⁴³⁸

A vasúti, gazdasági jellegű szállítások és magánszemélyi utazások korlátozása mellett egyéb, a kereskedelem számára fontos gépjárművek rekvirálása szintén hatalmas problémát okozott (például Bereg vármegyében a fogatokon kívül alig volt ilyen jellegű jármű, de az a meglévő kevés is pótolhatatlannak számított).⁴³⁹ 1915. június 3-án a hadügyminiszter a belügyminiszterhez fordult (Abt. 5/8223), olyan rendelet kiadása végett, amely kimondja, hogy a magáncélokot szolgáló gépjárműveket ki kellene vonni a forgalomból, mégpedig abból a célból, hogy az üzemanyag, gumi, kenőolaj a hadsereg szükségleteire fennmaradjon. Ezt a belügyminiszter aggályosnak nevezte, sőt véleményében kifejtette, hogy annak megvalósítására törvényes alapot nem is lehet találni.⁴⁴⁰ Javaslat szerint célszerűbb lenne inkább lefoglalni a kívánt nyersanyagokat vagy azt megváltani, ezzel szemben az igazságügyi miniszter a 1915: XIII. törvénycikk 3. paragrafusára hivatkozva azt megoldhatónak vélte. A minisztertanácsi értekezés 1915. augusztus 13-i ülésének végeredményeként megszületett ugyan a tervezet, de abban először feltételnek szabták a katonaság által használt autók célzottabb használatát és ellenőrzését.⁴⁴¹ A gépjárművek korlátozására szóló rendelet kimondta, hogy közlekedési engedély csak azokra a járművekre vonatkozna, amelyeknek forgalomban tartása közérdekből indokolt.⁴⁴²

4.2. A galíciai és bukovinai menekültek elhelyezése, ellenőrzése a hadműveleti területen

A 3. lemergi csatát követően már az első menekültek elhelyezése is gondot okozott, mivel a debreceni vonalparancsnokság és a Belügyminisztérium jóváhagyásával kiadott 1013/914. főispáni rendelet nem rendelkezett a vagyonos menekültek kérdéséről. Az utóbbi ugyanis szabad lakhelyválasztást írt elő szeptember 15-ig bezárólag.⁴⁴³ Buttykay Ferenc Bereg vármegye főispánja az első orosz betörésre és a menekültek minél hamarabbi visszatérésére reagálva október 7-én, egy az egész vármegye területére szóló jelentést közölt,

⁴³⁸ Uo. 17.

⁴³⁹ 1914. augusztus 8-án Ung vármegye főispánja Guttmann Izidor karcsavai személyszállító kocsival rendelkező személy gépjárművét a hadtestparancsnokság hadi szolgálatra nem vette át, így igényt tartott arra, mivel hivatkozása szerint csak egy vasútvonal volt, telefon, de még fogatok sem kaphatóak a hadsereg alakulatainak szállításai miatt. MNL OL. K 148. 459. csomó/1914. 27. tétel. 5723/1914. 70.

⁴⁴⁰ MNL OL. K 148. 534. csomó/1916. 27. tétel. Kereskedelmi, ipari és közlekedési ügyek. 40828/1915/el. 18908. alapszám. 15.

⁴⁴¹ Uo. 15-16.

⁴⁴² Uo. 135.

⁴⁴³ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 87.

miszerint: „Hozzám érkezett hivatalos jelentések szerint az alsóvereczkei és szolyvai járásba a múlt hónap 26-án betört oroszokat kiknek portyázó csapatai Polena és Zányka telep közelében is feltűntek, katonáink a mai napon a vármegye területéről teljesen kiverték. Az alsóvereczkei főszolgabíró, járásbíró és pénzügyőrség, volóczi csendőrőrs állomásukat már tegnap elfoglalták, a többi hivatalok szintén berendezkedtek. Mindezen körülmények folytán felhívom Bereg vármegye lakosait, hogy a rémhírek hatása alatt lakhelyükről elmenekült hozzátartozóikat, ismerőseiket értesítsék, miszerint veszélyről most már szó sem lehet, hassanak oda, hogy a menekültek mielőbb visszatérjenek és rendes foglalkozásukhoz lássanak [...]”⁴⁴⁴ Október 11-én az első orosz betörés elhárítását követően a nagybereznai és ungvári járásbírók, amelyek korábban elmenekültek, újból megkezdték a munkát és a menekültek befogadását és továbbszállítását.

Perényi Zsigmond belügyi államtitkár csak október 31-én reagált a menekülthelyzetre, olyan módon, hogy a közigazgatási szerveknek megjegyezte, hogy hassanak oda a felszabadított területre való mielőbbi visszatérésre. Az elsődleges orvosi vizsgálatokat követően az illetékes rendőrhatalóság úti okmányt biztosíthat számukra, főleg az utazás ingyenességét igazolva. Tömeges utazás esetén a névjegyzéket és az igazolványokat az állomásparancsnoknak át kell adni az utazási díj hitelezése végett. Szórványosan utazók esetében pedig a névjegyzéket a vonatkísérőnek is át kellett adni.⁴⁴⁵

1914. november 1-én a munkácsi polgármester felhívást intézett a határszéli rendőrkapitányságnak tájékoztatást kérve a menekültek 5 napra történő fogházi megfigyelése tárgyában. Történt ugyanis, hogy az egyik kémkedéssel gyanúsított személy kolerában megbetegedett és az egész épületet megfertőzte, amely nemcsak túlzásfolt volt, de az egészségügyi előírásokat sem tartotta be. A polgármester nem értette az elkülönítés okát, mivel ha kolera megfigyelés volt érvényben, akkor két rendelet vonatkozott az esetek megoldására. Az első, az 1911. évi 110000. számú belügyminiszteri szabályrendelet 41. paragrafusa, amely esetében az 5 napi elzárás csak olyan egyénekre vonatkozott, akik kolerás betegekkel egy helyiségben életvitelszerűen éltek, fertőző gyanúsak. A másik, az 1914. évi 159332. számú belügyminiszteri rendelet 7. paragrafusa, amely kimondta, hogy ha a beteggel egy szobában több utas is el volt különítve és megfigyelés alatt állt már korábban, akkor tovább utazhat, de egészségügyi felügyeletük céljából a személyükre és utazásukra vonatkozólag pontos adatokat útjuk végállomásával táviratban kellett közölni.

⁴⁴⁴ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 825. Hirdetmény az 1914. szeptember végén betört oroszok kiveréséről. (1914. október 8.). 1.

⁴⁴⁵ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. 142.

Munkács város mellett ugyan létezett már egy koleratelep, de annak költségét a város fizette, nem pedig a Belügyminisztérium. Ádám Gyula kapitány válaszában az 5159/1914. rendeletre hivatkozott, amely kimondta, hogy a pénz nélkül érkező menekülteket válogatás nélkül 5 napig megfigyelés alatt kell tartani, utána pedig Ungarisch Hradischba kell szállítani.⁴⁴⁶ Ennek tisztázása azért is volt fontos, mivel szeptember 24-én hivatalosan is megállapították a kolera jelenlétét Munkácson, így a szekérrel vagy kocsival továbbításra szánt menekülteket más rendőrkapitányságok már nem vették át, mint például a szatmári sem.

A helyi csendőrség állandó ügyeletet tartott fenn a vasútállomáson, hogy az ellenőrzést és a közbiztonságot még szigorúbban betartsa. 1914. november 23-tól pedig a helyi csendőrőrs az összes személyszállító vonatokon állandó mozgó vonatellenőrzést végzett. Az idegenek ellenőrzése a helyi szállodákban maximálisan megtörtént, de tegyük hozzá, ennek megvolt a pontos oka is, miszerint a Munkácson lévő 5 szálloda közül hármát a hadsereg részére tartottak fenn, míg a maradék kettő közül egy nem működött, a másikban pedig csak két szoba volt a vendégek számára fenntartva, de oda is csak galíciai menekülteket helyeztek el. A nyomozati irat alapján ugyan előfordultak be nem jelentések, de ezeket időben szankcionálták. Egy esetben viszont nem történt érdemleges intézkedés három orosz-lengyel származású személy miatt. Indoklást nem tudtak adni, pedig állítólag 1914. október 22-e és november 7-e között Tadeusz Klopovszky, Vladiszlav Zdanovicz és Julius Frankovszki Zakopane osztrák fürdőből már másodszor tartózkodtak a városban, pontosan a Hungaria szállóban. A személyzet egy orosz könyvet is talált náluk, de letartóztatásuk nem történt meg, mivel az illetők már korábban elhagyták a szállót. Ez az eset különösen érdekes annak a ténynek az ismeretében, hogy a trónörökös november 29-én Munkácson tartózkodott. Az adott személyeket merénylet előkészítésével vádolták, ha ez igaz, akkor súlyos mulasztás terhelte a rendőri közegeket. A kassai hadtestparancsnokság maga rendelte el a vizsgálatot. Időközben Ungvárról 23 macedón származású péket Munkácsra internáltak az 1899/1914. távirati rendelet alapján a kassai cs. és kir. hadtestparancsnokság 1027/1914. átirata szerint. Ez később módosításra került és az adott illetőket a kivándorlási biztosi hivatal által kijelölt helyre (Szabadszállásra) internálták. Szabadszállásra kerültek azok a munkácsi, szám szerint 11 fő pék is, akiket először internáltak, majd a kassai parancsnokság 14/1024. átirata szerint szegény sorsukra hivatkozva munkára bocsátottak, de később mégis érvényesítették a rendelkezést. Az internáltak hetente egyszer kötelesek voltak megjelenni a kapitányságon, de a csendőrség is állandó felügyelet alatt tartotta őket. Kihágás nem történt. 22 személyt

⁴⁴⁶ MNL OL. K 148. Munkácsi m. kir. határszéli rendőrkapitányság: Menekülők orvosi megfigyelése és elkülönítése tárgyában. 8149/1914. 37. tétel. 485. doboz. 8488. alapszám. 228-231.

szabadelvű helyezett közülük 1914. december 12-től az alispán hozzájárulásával, mivel kiderült róluk, hogy bolgár állampolgárok. Egy személy Zlatanov Stavja viszont őrizetben maradt útlevél hiányában. A kapitányság megbeszélést folytatott a Kivándorlási Központi Hivatal megbízottaival és azokkal a csendőrörsökkel, amelyekre az 58320/1912. B.M. rendelet vonatkozott, miszerint a tulajdonképpeni határrendőri külső végrehajtó feladatokat nekik kell ellátni.

További feladatokhoz tartozott a bűncselekmények kivizsgálása, a galíciai menekültek irányítása és a konkrét megfigyelések is. Ezek összessége súlyos terheket jelentett a szerveknek, így csak 1914. november 23-ig helyi külszolgálatot tudtak végezni. November 23-tól az újabb orosz betörés folytán Munkács és Bátyú között állandó mozgó vonatellenőrzést tartottak, később ez kiterjedt a Munkács Lavocznei és a Munkács Nagyberezna vonalra is. A legfontosabb cél az adott katonai helyzetben az idegenforgalom minimumra való korlátozása lett. Az idegenrendészeti eljárás szigorítását különösen a postai összeköttetéssel rendelkező csendőrörsökön vezették be. A menekültek száma ismét növekedett, de a különböző állomásokon megjelentek azok is, akik haza akartak térni, de a hadvezetőség a terület hadműveleti jellege folytán ezt megtiltotta. Molnár Viktor november 25-én vett értesítése szerint azok ellátását az illető községeknek meg kellett előlegezni a katonai átvonulási illeték erejéig.⁴⁴⁷

A kapitányság alapos jelentéseket kezdett el készíteni a Belügyminisztériumnak, ugyanis hanyagsággal és felületességgel vádolták meg őket. Először a Belügyminisztérium 10866/el. szám alatta Bereg vármegye alispánját (Gulácsy Istvánt) kereste meg Perényi Zsigmond államtitkáron keresztül 1914. december 21-én és vont a felelősségre. A felelősségre vonás legfőbb oka az volt, hogy három esetben november 20-án, november 23-án és december 10-én szigorított ellenőrzést rendeltek el, de állítólag ezt a munkácsi határszéli rendőrhatalóság nem végezte el.⁴⁴⁸ A császári és királyi 3. hadsereg-parancsnokság kérésére megemelték a városok csendőri személyzetét a vasútállomásokon. A katonai helyzet rosszabbra fordulása folytán féltendő volt, hogy a Kárpátok innenső része újra hadszíntérré válik, amely megnövelheti a menekültek számát és az országba velük érkező kémek mennyiségét is. Ungvárra az állomás ellenőrzésére egy detektívet és 10 főből álló csendőrkülönítményt rendeltek ki, Munkácsra 80 osztrák csendőr mellett 18 fő a helyi őrsöt

⁴⁴⁷ MNL OL. K 148. Molnár Viktor kormánybiztos a menekülők továbbításáról telefonon jelentést tesz. 9235/1914. 37. tétel. Alapszám nélkül. 1-2.

⁴⁴⁸ MNL OL. Munkácsi határrendőr kapitányság az idegenek ellenőrzése tárgyában. 5644/1915. 36. tétel. 579. alapszám. 515. doboz. 15.

erősítette meg.⁴⁴⁹ A hivatalvezető kapitány (Erdőhegyi Miklós) gyanúja szerint ez a feljelentés Sebestyén Adolf rendőrfelügyelőnek köszönhető, akit 191560/1914. rendelet alapján fegyelmi vizsgálat alá vontak. A kapitánynak személyes ellentéte is volt az illetővel, aki a szolgálati út mellőzésével, névtelenül tette meg a feljelentést korábbi fenyegetőzésére hivatkozva. A konfliktus a fent említett három orosz-lengyel letartóztatására érkezett császári és királyi kassai hadtestparancsnokság parancsa kézhezvételekor bontakozott ki. A rendőrfelügyelő Krivoss határrendőr előtt megkérdőjelezte a kapitány vezetői képességét.⁴⁵⁰

A Munkács város nem megfelelő ellenőrzése tárgyában tett feljelentés mellett a csapi és ungvári csendőr és rendőrhatóságot is vizsgálat alá helyezték. Az Ung vármegyei alispán Lőrinczy Jenő az utóbbi esetében elismerte a hiányosságokat, a nagyszámú katonaságra hivatkozva, amelyet a nagykaposi járási főszolgabíró is igazolt. A főszolgabíró részletes jelentést téve állította, hogy ez nem az ő vagy a hivatala hibája, mert a külföldi, ez alatt az osztrák galíciai menekülteket érti, teljes ellenőrzés alatt álltak, de a katonai egyének esetében ez már nem mondható el. Ennek oka, hogy a hadi helyzet folytán Csap fontos csomópont lett, ahová naponként 4–5 irányba átutazó tisztek érkeztek. A településen több katonai parancsnokság is működött, de nincs állomásparancsnokság vagy egy magasabb főtiszt sem, amely az intézkedéseket kieszközölné. Ezek a tisztek női egyének társaságában érkeztek vagy tartózkodtak a településen. A tisztek nagy része tartalékos volt, akik a női egyének bejelentési kötelezettségét elutasították, vagy a hivatalos megkeresést ignorálták, így hemzsegett a kéjnéktől a település. A főszolgabíró igyekezett, ahogy ő állította „kellő tapintattal” ezeket a hölgyeket eltávolítani.⁴⁵¹ Ungvár város vonatkozásában a vádakat viszont elutasították. A városi vasútállomást állítólag a legszigorúbban ellenőrizték, sőt katonailag teljesen megszállták, de egy állandó rendőrközeg is éjjel-nappal szolgálatot teljesített ott. Továbbá a határszéli csendőrkapitányság, a csendőrség, az ungvári járás főszolgabírói hivatal I. fokú rendőrhatósága együttesen állandó razziát tartott.⁴⁵² Tudjuk ennek okát is, hiszen a Kárpátok vonalán január 23-ra általános offenzívát rendeltek el. Ez volt a Monarchia utolsó önállóan indított támadólagos hadmozdulata az északi harctéren, így a felkészülést a lehető legnagyobb titoktartás és ellenőrzés kísérte. 1915. február 8-án kelt munkácsi m. kir. határszéli rendőrkapitányság jelentése szerint az alsóvereckeai járás kivételével a hatóság területén az

⁴⁴⁹ MNL OL. K 148. Munkácsi IV. csendőrkerületi parancsnokság. Idegenek ellenőrzése tárgyában tett intézkedések. 1512/1915. 36. tétel. 579. alapszám. 515. doboz. 21-22.

⁴⁵⁰ MNL OL. Munkácsi határrendőr kapitányság az idegenek ellenőrzése tárgyában. 5644/1915. 36. tétel. 579. alapszám. 515. doboz. 3-7.

⁴⁵¹ MNL OL. K 148. Munkácsi határrendőr kapitányság az idegenek ellenőrzése tárgyában. 5644/1915. 36. tétel. 579. alapszám. 515. doboz. Korábban 489 és 490. csomó volt. 11.

⁴⁵² MNL OL. K 148. 5644/1915. 36. tétel. 579. alapszám. 515. doboz. 9.

útvonalak, pályaudvarok és szállodák az idegenrendészet szempontjából rendszeresen és szigorúan ellenőrizve volt. A feladatok sikeres elvégzése érdekében Beregszászból már 1915. január 15-én a csendőrszárny parancsnokságtól 6 főből álló különítményt rendeltek ki az alispán (Gulácsy István) jóváhagyásával. Pár nappal korábban pedig Munkács rendezett tanácsú várost zárták le teljesen. A lakosság nem hagyhatta el lakását és a város határát sem. Gözerővel folyt az idegenek felkutatása, a kémelhárítás, a vasútvonalak ellenőrzése. A Belügyminisztérium 8393/1914. rendeletében szabályozta azoknak a vonalaknak a szigorított ellenőrzését, amelyek oda-vissza az északkeleti vármegyék területére érkeztek, különösen Szatmárnémetiből, Nyíregyházáról, Mátészalkáról Szerencsről, Miskolcra és Rutkáról.⁴⁵³

A menekültek számát megpróbálták pontosan meghatározni, de a Belügyminisztérium 1916. szeptember 23-án kelt távirata szerint ezt lehetetlen vállalkozás volt, mivel az ide-oda utaztatásuk azt abszurdá tette. Sokszor a menekültek lakhelyváltogatása nem az állami szervek által történt meg, hanem önkényesen. A rendőri vagy csendőri szervek így a hozzátartozók felkutatását, megfigyelését, vagy ellátását nagy nehézségek árán tudták csak megvalósítani.

4.3. A menekültek szállítása

Az északkeleti vármegyékbe menekült galíciaiak 24 óra alatti elszállítását a hadvezetőség a vonalparancsnokságokra bízta. Ennek az akadálytalan lebonyolítását a miskolci tábori szállítmányozási vezetőség (Feldtransportleitung) századosa, bizonyos Czibulka⁴⁵⁴ vezérkari százados meg is ígérte. A vonatokat le kellett zárni és minden esetben kíséretet biztosítani számukra. Ha esetleg magyar menekültek is érkeztek velük, akkor azokat Szatmár vármegyébe továbbították.⁴⁵⁵ A galíciai osztrák állampolgárok gyermekeit, akik valamilyen rokkantságot szenvedtek el a hadmozdulatok során, Magyarország területére kórházvonatok segítségével szállították. Őket, mint a harctéren sebesült gyermekeknek minősítették és felépülésükig általában egy császári és királyi tartalékkórházban helyezték el. Felépülésüket követően, ha nem voltak hozzátartozóik, akkor az adott város szegényházába kerültek. Ellátásuk fejeként 2 korona 20 fillér összeget igényelt.⁴⁵⁶

⁴⁵³ MNL OL. K 148. Munkácsi határrendőr kapitányság az idegenek ellenőrzése tárgyában. 5644/1915. 36. tétel. 579. alapszám. 515. doboz. 17.

⁴⁵⁴ Keresztneve nem ismeretes számomra.

⁴⁵⁵ MNL OL. K 148. Molnár Viktor kormánybiztos a határszéli vármegyéknek kiűrésének tárgyában. 8572/1914. 37. tétel. 485. doboz. 8488. alapszám. 217.

⁴⁵⁶ MNL OL. K 149. Bukovinai és Galíciai menekültek. 8842/1916. 10. res. tétel 2946. alapszám. 97. doboz. 2.

Az ungvári m. kir. határszéli rendőrkapitányság már 1914. november 20-án azt jelentette, hogy a menekültek kíséretét nem tudja megoldani, mivel a rendőrség legénységi létszáma a bevonulások folytán harmadára csökkent, ezt az oda beosztott határrendőrségi altisztek száma sem növelte túlságosan, így ha kíséretül határrendőrségi altiszteket nem lehet kivevényelni, akkor kénytelen a csendőrséget bevetni. A kapitányság egy olyan ötlettel is előállt, hogy a 100 fő alatti menekülteket egyszerűen át kellene adni a vonatvezetőknek a pontos jegyzék mellett. A belügyminiszter határozottan elutasította ezt a tervet, hivatkozva az 2952./1914 sz. rendeletre, amely kimondta az őrzés feltétlen szükségességét, tehát ha nem volt határszéli rendőrközeg, akkor vasúti rendőrközeget kellett igénybe venni.⁴⁵⁷

Egyedül csak a kivételesen megbízható személyek maradhattak a hadműveleti területen, de 1914. november 21-ét követően bejelentési kötelezettségükön tovább szigorítottak. Ezek az újabb rendelkezések először Ungváron, majd pedig az északkeleti vármegyék más területein is érvénybe léptek. A rendelet kihirdetése a kassai hadtápparancsnokság útján történt meg.⁴⁵⁸

A vagyontalanok utazása a határrendőrség által kiadott igazolvány segítségével ingyenessé vált. Az ellenséges betörés esetén, ha családi menekülés történt, ott a felmerülő napidíjakról és útiköltségekről a 10424./1914. eln. számú rendelet értelmében a határszéli rendőrkapitányságnak kellett gondoskodni saját pénztárából. Az ingyenességet természetesen mindig meg kellett indokolni.⁴⁵⁹ A legfőbb cél, hogy Ungvár városának a területét elkerüljék a menekültek, a jelentések szerint csak november 13-án 437, 14-én 308, 17-én 386 menekült hagyta el a várost.⁴⁶⁰

1915. január 12-től a Császári és Királyi Hadügyminisztérium a Kereskedelemügyi Minisztérium javaslatára mindennemű katonai hatóságnak és személynek megtiltotta, hogy a menekülők részére a vasúton ingyenes utazásra feljogosító igazolványokat adjanak ki. A korábban kiadott utalványokon általában az alábbi felirat volt olvasható: „*Gültig für freie Fahrt auf Eisenbahnen über Budapest nach Wien*”, amely így megtévesztő volt a menekülők és a vasúti személyzet számára is. A katonai hatóságok és személyek elvileg nem rendelkeztek ilyen jellegű jogkörrel, így nagy számban „nem kívánatos személyek” is érkezhettek a Magyar Királyság területére. Ennek kiküszöbölésére a közigazgatási hatóságok jegyzékeket készítettek, a névjegyzékben szereplő személyek menetdíját rendeltetési helyükig

⁴⁵⁷ MNL OL. K 148. Galíciai menekülők kísérete. 9254/1914. 37. tétel. 485. doboz. 8488. alapszám. 93-95.

⁴⁵⁸ MNL OL. K 148. Legmagasabb Etappenkommando Kassa: A hadműveleti területen tartózkodó idegenekkel szemben követendő eljárás tárgyában. 9011/1914. 485. doboz. 37. tétel. 8488. alapszám. 170-171, 272.

⁴⁵⁹ MNL OL. K 148. Menekültek visszaszállítása. 524. doboz/1915. 37. tétel. 303/II.

⁴⁶⁰ MNL OL: K 148. Galíciai menekültek továbbítása. 8663/1914. 37. tétel. 485. doboz. 8488. alapszám. 199, 201, 203.

hitelezte az osztrák Belügyminisztérium.⁴⁶¹ 1915 márciusára Ausztria biztosítani tudta a galíciai és bukovinai menekültek elhelyezését, legalábbis papíron, így elszállításuk előtt akadály már nem lépett fel. A 10006. eln/1914. rendelet értelmében a segély részükre beszüntetésre került április 7-ig. Csak azok maradhattak, akiknek egészségügyi oka nem engedte meg a hosszú utazást, vagy mint cselédek vagy napszámosok munkát vállaltak. Az utazást minden esetben a vonalparancsnokságoknak kellett megoldani. A menekültek elindításakor értesíteni kellett a brünni cs. és kir. kormányzati hivatalt.⁴⁶²

1916. június 12-től azok a galíciai vagy bukovinai menekültek, akik az osztrák állam alkalmazottai voltak, utaztatásukat az osztrák belügyi tárca hitelezés útján finanszírozta, a magyar királyi államvasutak pedig a menekülésre tett felsőbb utasítás bemutatására kérték őket.⁴⁶³ A szállítás lebonyolítása során sokszor egymásnak ellentmondó intézkedések születtek. Ezt főleg a Központi Szállítás-vezetőségnek tulajdonították, mivel nem adott engedélyt annak véghezvitelére a vasúti állomásfőnökségnek, még úgy sem, hogy a kellő vasúti kocsik rendelkezésre álltak. Így a kitűzött időpontokat és előkészületeket hatálytalanítani kellett, amely magas többletköltséget okozott és a menekültek zaklatásához vezetett.⁴⁶⁴ Már 1916. június 26-án a királyházi vonalparancsnokság a Belügyminisztériumhoz fordult azzal a kérvénnyel, hogy a munkácsi határszéli kapitányság is Ungarisch Hradischba⁴⁶⁵ irányítsa a menekülteket, mert így Bányúig kétszer ki kell szállítani a menekülőket a vonatokból, ami időt és katonai személyzetet köt le, ugyanis a Bukovinából érkező menekülteket a Bruszilov-offenzíva kezdete után határátlépéskor a katonaság feltartóztatta és fogatait elkobozta. A menekültek nagy részét Felsővisón vonatra tették és Ungarisch Hradischba irányították.

1916. június 28-án Perényi Zsigmond államtitkár és Sándor János belügyminiszter 12 óra 45 perckor távbeszélgetést bonyolított le. A belügyminiszter felhívta a figyelmet arra, hogy a menekültekkel szembeni irányítási intézkedések, esetleges határon való feltartóztatásuk és az így keletkezett panaszok csakis a hadsereget terhelik. Magyar részről a határátlépés megakadályozását ellenezték, sőt az állataikkal érkező menekülteknek kincstári erdei legelőt biztosítottak.⁴⁶⁶ A telefonbeszélgetés előtt Perényi Galíciába utazott, hogy

⁴⁶¹ MNL OL. K 148. Újvidéki határrendőrség: galíciai menekültek ellátása tárgyában. 2293/1915. 37. tétel. 55. alapszám. 517. doboz. 219.

⁴⁶² Statthaltereii-Präsidium

⁴⁶³ MNL OL. K 149. Bukovinai és Galíciai menekültek. 3889/1916. 10. res. tétel. 2946. alapszám. 97. doboz. 1.

⁴⁶⁴ MNL OL. K 149. Trencsén vármegyében elhelyezett galíciai menekültek elszállítási ügye. 6172/1916. 10. res. tétel. 2946. alapszám. 97. doboz. 72.

⁴⁶⁵ Magyarhradis.

⁴⁶⁶ MNL OL. K 149. Az északkeleti hadszíntérrel határos néhány vármegyében a lakosság eltávolítása tárgyában. 3216/1916. 10. res. tétel. 2946. alapszám. 97. doboz. 3.

Pflanzer-Baltin hadsereg parancsnokkal tárgyaljon az esetleges evakuációs lehetőségekről. A megbeszélésre Stanislauban⁴⁶⁷ került sor. Ennek alapján egy esetleges evakuáció Máramarosszigettől északra lévő területeken történhet meg a hadifoglyok és katonaköteles egyének esetében. Pflanzer-Baltin Dés és Szászújfalutól északra lévő területeket, valamint Szatmár vármegye egészét hadtápterületté akarta nyilvánítani, hogy jogában legyen a polgári hatóságok megkérdezésével kórházak, lovak, anyagok elhelyezéséről gondoskodni.⁴⁶⁸ A Honvédelmi Minisztérium egy esetleges evakuációnál azonnal az AOK⁴⁶⁹-al lépett érintkezésbe, majd annak elrendelése a minisztertanács felhatalmazásával és a Belügyminisztérium továbbításával megtörténhetett, pedig két nappal korábban június 26-án egy egyesség született arról, hogy az evakuálás csakis a Pflanzer 7. hadsereg parancsnoksága által kívánt, illetve szükségesnek jelzett mértékben valósulhat meg. 1916. június 27-én 13:00 órakor Clar osztálytanácsos a Honvédelmi Minisztériumból Némethy Károly⁴⁷⁰ államtitkárhoz ment az AOK evakuálás elrendeléséről szóló távirattal. Az osztálytanácsos kérdése a 17 éves fiúk eltávolításának mikéntjéről szólt. A beszélgetésbe Ladik Gusztáv⁴⁷¹ miniszteri tanácsost is bevonták, aki az adott kérdésre az 1914: L. törvénycikk 10. paragrafusával válaszolt, amely a még kiskorú, de lassan katonaköteles egyéneket a többi kiürített lakossággal együtt a belső régióba helyezte át. „Ez ifjúságnak külön eltávolítása már azért sem kívánatos, mert ezzel nyíltan bevallanók azt, hogy erre a legfiatalabb emberanyagra is szüksége van a hadvezetőségnek, minek híre okvetlenül nemcsak a semleges külföldre, hanem csakhamar az ellenséghez is eljutna.”⁴⁷² Perényi Pflanzer hadseregparancsnokkal folytatott beszélgetésből kiderült, hogy az evakuációt a nagyszzebeni parancsnokság rendelte el, amely nem tartozott a 7. hadseregparancsnokság (Armeekommando) alá, így a pánik elkerülése végett a parancsnok ellenintézkedést nem tudott hozni.⁴⁷³

1916. július 18-tól a menekültek száma csökkent, a máramarosszigeti határrendőr tanácsos szerint már csak a szétszórta lévő összeszedése maradt hátra.⁴⁷⁴ Augusztusban a

⁴⁶⁷ Ma Ivano-Frankivszk. Ukrajnához tartozó város.

⁴⁶⁸ MNL OL. K 149. Az északkeleti hadszíntérrel határos néhány vármegyében a lakosság eltávolítása tárgyában. 3216/1916. 10. res. tétel. 2946. alapszám. 97. doboz. 4.

⁴⁶⁹ Armeekommando.

⁴⁷⁰ Némethy Károly (1862-1914). államtitkár, miniszteri tanácsos. 1900-tól a Belügyminisztériumban a törvényelőkészítő főosztály vezetője.

⁴⁷¹ Ladik Gusztáv (1860–1959): közigazgatási jogász, jogi író. 1882-ben már a Belügyminisztériumban dolgozott, 1883-ban az ügyvédi pályára tért át. 1895-től az Országos Törvénytár szerkesztője 1908-tól ismét a Belügyminisztérium alkalmazásában állt, 1919-től, mint adminisztratív államtitkár tevékenykedett.

⁴⁷² MNL. OL. K 149. 97. doboz/1916. 10. res. tétel. Máramaros vármegye főispánjának jelentése a tervezett evakuálásokról tárgyában. 3198/1916. 3171. alapszám. 7-8.

⁴⁷³ MNL. OL. K 149. 97. doboz/1916. 10. res. tétel. Máramaros vármegye főispánjának jelentése a tervezett evakuálásokról tárgyában. 3198/1916. 9.

⁴⁷⁴ MNL OL. K 149. Táviratok. 3155/1916. és 3706/1916. 10. res tétel. 2946. alapszám. 97. doboz.

román betörés idején számuk újra hatalmas mértéket öltött. Csak 1916 szeptemberében a MÁV 21 szállítást bonyolított le menekültek esetében, amit a magyar királyi határrendőrség felügyelt. A felmerülő költségek megtérítését, amely a szállításból és fuvardíjból eredt, a szamosvölgyi vasút igazgatóság kérvényezte. Az összeg elérte a 40041 korona 93 fillért, amelyet a dési m. kir. adóhivatalnak kellett kifizetnie.

4.4. A kártalanítás lehetőségei

Bereg vármegye alispánja 1914. december 8-án Beregszász városába érkezett 106, a galíciai Kriwka községből elmenekült személy összeírását végezte el azok bemondásai alapján, amire még november 21-én kapott utasítást.⁴⁷⁵ Perényi Zsigmond Gulácsy István alispánnak küldött utasításában hozzátette azt, hogy ezeket a személyeket Szatmárnémetibe kell továbbítani, az ügyben a szatmári alispánt is értesítették. Az utazáshoz a debreceni vonalparancsnokság segítségét kellett kérni a vonatok biztosítása végett. A községet hadműveleti érdekből a saját csapatok pusztították el, ezért a kért kártalanítást a katonai kincstárhoz irányozták. A jegyzőkönyv felvétele Pál Alfréd polgári biztos hatáskörébe került. A menekültek ellátási és élelmezési költségét is jegyzőkönyvbe vették. Kriwka mellett egy másik település is a föld színével lett egyenlő (neve ismeretlen). A két település lakossága a beregi alispán szerint 700 fő, akik november 21-e óta, vagyis már két hete Alsóverecskén állataikkal együtt a szabad ég alatt tartózkodtak. Az alispán erre az egyik ott lévő századost felkérte arra, hogy a szarvasmarháikat és lovaikat vegye meg, aki az utóbbit elutasította.⁴⁷⁶ 1914. december 20-án kelt beadvány szerint a Bialában lévő galíciai császári és királyi helytartóság azoknak a menekülteknek, akiknek a mozgósítás és a hadműveletek miatt pénzkövetelése volt az igénybe vett hadiszolgáltatásaik után, előbb az eljárási szabályokat kellett, hogy megismerjék, amely főleg a vágómarha megtérítésére vonatkozott. A feladatokat azért a helytartóság vette át, mert a kiürítések során a kerületi kapitányságok megszűntek. Az igénylést, az eredeti elismervény bevonásával, valamint a lakcímük megadásával levél formájában a Bialában lévő helytartóság vágómarhaár megtérítési osztályához kellett eljuttatni. Pozitív elbírálás esetén, postai úton történhetett meg a kártalanítás.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ MNL OL. K 148. Menekültek ügyei. Bereg vármegye alispánja a hadműveleti területekről kitelepített Kriwka galíciai község lakosai kárának meghatározása tárgyában. 10988/1914. 37. tétel. 8488. alapszám. 485. doboz. 271.

⁴⁷⁶ MNL OL. K 148. Bereg vármegye két galíciai határszéli községnek kiürítése és pusztítása tárgyában. 8918/1914. 37. tétel. 8488. alapszám. 176-177.

⁴⁷⁷ MNL OL. K 148. A Bialában székelő cs. kir. galíciai helytartóság: a Galíciából menekült egyének által teljesített hadiszolgáltatások kárpótlása tárgyában. 12053/1914. 37. tétel. 8488. alapszám. 485. doboz. 284, 290.

A következő év hadműveleti sikereinek köszönhetően a katonai helyzet megváltozott és az újabb orosz betörések veszélye egy rövid időre, de elmúlt. Megkezdődhetett tehát a kártalanítás az újjáépítés és az igények elbírálása, kezelése. Először egy héttel a gorlicei áttörést követően 1915. május 11-én a kassai Kereskedelmi- és Iparkamara az orosz betörés által sújtott területek gazdasági helyzetére hivatkozva a segélyeszközökön kívül természetbeni támogatást igényelt. A szállítások megoldásánál katonai teherautók igénybevételét, valamint közös konyhák felállítását szorgalmazták.⁴⁷⁸ A falvak pusztulása mellett a hadműveleti területeken százával heverték az osztrák-magyar és orosz el nem temetett katonai holttestek. Június 23-án a Belügyminisztérium a 20520./1915 eln. rendeletet bocsátotta ki, amely kimondta, hogy a temetés a hadsereg kötelessége. Ennek ellenére egyes közigazgatási hatóságok nem várva be a hadsereg illetékeseit, saját maguk hajtották végre a műveletet közmunka igénybevételével. A felmerülő költségekről kimutatást készítettek és a hadügyi tárcának átadták. A táblázatban külön kategóriát képezett az emberi és állati tetem.⁴⁷⁹

Az orosz betörés tárgyában a Belügyminisztérium júniusban egy tanácskozást tartott, amelyen jelen volt a földművelésügyi miniszter is. A tanácskozáson elhangzott és megtárgyalt kérdéseket 1915. június 7-én továbbították Tisza István miniszterelnöknek. Az elsődleges cél között szerepelt a legprimitívebb megélhetési és higiénikus viszonyok biztosítása, amely segítségével elkezdődhet a lakosság visszatérése. A kártérítés lehetőségét ekkortájt még kizártnak tartották, egyedülként a segélyakciókat gondolták célravezetőnek. Figyelembe kellett venni, hogy egyes községek csak részben pusztultak el. A menekültek megkülönböztetése is megtörtént. Két csoportot állítottak fel aszerint, hogy a menekült már kapott munkát vagy még mindig az adott terület közelében segélyből élt. Visszatérésre kényszeríteni azokat, akik Bereg, Máramaros, Zemplén, Sáros vagy Ung vármegyék területéről menekültek el, nem lehetett. Bizalmi emberek segítségével a munkásokat arról győzködték, hogy ne térjenek vissza a felmerülő nehézségek okán. További szigorítások lehetőségei is felmerültek, miszerint, ha a fizetéssel rendelkező munkás mégis visszatérne, segélyt nem fog kapni, ha régi otthonukat akarják rendbe hozni, akkor pedig minimális segélyben részesülne, sőt ez által közmunkára is lehetne kötelezni. A közelben tartózkodó menekülteket, akik nem voltak valahová elszerződve, azoknak helyükön kellett maradnia vagy megpróbálni elszerződni valahová. Természetesen a menekültek között megtalálhatóak voltak öregek, kisgyermegyes asszonyok és munkaképtelen férfiak is. Eltartásuk, ha nem is

⁴⁷⁸ MNL OL. K 26. Kassai kereskedelmi- és iparkamara az orosz megszállás sújtotta vidék felsegítésének eszközei tárgyában. 1915-IX. res. tétel-2621. 53.

⁴⁷⁹ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 880. Az orosz betörések folytán hátra maradt temetetlen hullák tárgya, valamint sírhelydíjak kérdése (1915. július 9.- október 10.). 1.

véglegesen, de az állam feladatának minősült. A 15 év alatti gyermekeket, akik munkára alkalmatlanok voltak és hozzátartozói sem tudták eltartani, állami gyermekvédelem alá helyezték, sőt akinek hozzátartozója katonai szolgálatot teljesített a hadisegélyt is meg kellett kapnia. A községek közigazgatásának helyreállítása viszont súlyosabb problémát jelentett. Meg kellett határozni a települések bevételeit, kiadásait. Egy minimális költségvetés szükségessége az államra hárult, legalábbis kezdetben. A közegészségügy számára pedig a kutak, állóvizek átkutatása és a szükséges intézkedések meghozatala vált fontossá, mégpedig a temetetlen hullák vagy állatok elhantolása vagy a már eltemetett, de nem megfelelően végrehajtott temetések kivizsgálása esetleges újrahantolásával. Az állami tulajdonban lévő épületek, hidak és utak helyreállítását közmunkások által tartották kivitelezhetőnek, cserébe természetbeni vagy pénzügyi segítséget kaptak. Az utak helyreállítása pedig a Kereskedelemügyi Minisztériumra hárult. A magánépületek helyreállítása és a gazdasági élet beindításának feladata szintén a minisztérium feladatát növelte. A magyar kormány a kártérítési igény maximális összegét fejenként 20.000 koronában szabta meg, de azokat a hadiszolgáltatásokat, amelyek nem estek az 1912: LXIII. törvénycikk alá, nem sorolták ide, pl: hadiszolgáltatások közvetlen kárait, az ellenségnek teljesített szolgáltatásokat vagy a véletlen, baleset és egyes személyek által önhatalmúlag elkövetett károkat. A jogos követeléseket csakis a lakóingatlan használatáért, magántulajdonban lévő műtárgyakért és átkelési eszközökért lehetett benyújtani.⁴⁸⁰ Esetleges helyreállítási munkálatoknál szóba került az orosz hadifogoly munkaerő alkalmazása is, de azok elszállásolása, őrzése és élelmezése hatalmas költségeket emésztett fel, nagyobb, mint a közmunka igénybevétele. Felhasználásukat a hullák eltemetésénél valósították meg. A belügyminisztérium a munkálatok megkezdésére 1.000.000 koronát el is különített.⁴⁸¹ Még az év elején, 1915. január 22-én a földművelésügyi miniszter felkérte az alispánokat, hogy vármegyéjük területén hozzanak létre gazdasági intézőbizottságokat, amelyek feladata a mezőgazdasági munka biztosítása lenne. A vármegye képviselői az aratási munkálatokhoz összesen 9917 hadifoglyot igényeltek, ezt 180 község tette meg.⁴⁸²

⁴⁸⁰ Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei*. MTA kiadása, Budapest, 1927. 91-92.

⁴⁸¹ K 26. Miniszterelnökség. 1033/1915. IX. res. tétel. Háborús károkkal és kártérítéssel kapcsolatos ügyek. 3384. alapszám. 1-8.

⁴⁸² MNL OL. K 26. 1030/1915. III. res. tétel. 1779. alapszám. 3.

4.5. Rekvirálás a hadműveleti területen

A hadtáp-főparancsnokság saját rendelkezéseit a hadsereg-parancsnokságnak vagy hadsereg-hadtápparancsnokságainak adta ki. A hadtápparancsnokság a hadsereg számára szükséges dologi szükségleteiért felelt, de a forgalom és szolgálatkezelés is a feladatkörébe tartozott. A parancsnokságok részére katonai alakulatokat utaltak, felhasználásuk szabályozás útján történt. A hadtápparancsnokságok parancsnokait saját területén ugyanazok a jogok illeték meg, mint a hadseregpáncsnokot. A 3. osztrák-magyar hadsereg hadtápparancsnoka Julius Melion vezérőrnagy volt ebben az időben.

A seregtestek parancsnokságai a körleteikben lévő és az alárendelt alakulatokat a helyszínről és a rendelkezésre álló forrásokból tartották fenn.⁴⁸³ Minden katonai területen békében hadtápállomás-parancsnokságok létesültek. A katonák ételmezését az ételmezési raktárokon keresztül végezték. Kassán volt a nyilvántartó ételmezési raktár, Miskolcon és Nyíregyházán egy ételmezési tisztviselő által vezetett fiókraktár, míg Munkácson és Várpalánkon egy altiszt által vezetett fiókraktár helyezkedett el.⁴⁸⁴ A honvéd kerületi parancsnokság a mozgósításkor Kassán maradt, míg a hadtestparancsnokság, mint helyi területi katonai parancsnokság, a működését a kassai cs. és kir. katonai parancsnokságnak adták át.⁴⁸⁵

Ha egyes területeken, mint a mi esetünkben több hadsereg osztozott, már az AOK szabályozott. A hadtápállomásokat legtöbbször a katonai helyi hatóságok alkották, vezetőjük a honvéd állomásparancsnok volt, de egyéb esetekben egy vezérkari törzstiszt, vagy egy százados parancsnokolt. A felvonulás vagy beszállásolás során a vezetést átvehette egy a parancsnoknál magasabb rangú tiszt is. Maguk az állomásparancsnokságok közvetlenül egy hadsereg hadtápparancsnokságának vagy közvetve hadtáp kerületi parancsnokságnak voltak alárendelve. Visszavonuláskor a hadtestvonatok irányítása a hadsereg hadtápparancsnokságainak a feladata volt. Ilyenkor a parancsnokságnak arra kellett törekednie, hogy minden hadosztály négy ételmezési lépcsőt alakítson ki, de a vasutak melletti felhalmozást elutasították az anyagi veszteségekre hivatkozva. A 2. osztrák-magyar hadsereg visszavonulásakor hadtápállomások alakítását rendelték el,⁴⁸⁶ a fölösleges

⁴⁸³ *Hadtápuhasználat*. Kizárólag szolgálati használatra. Tervezet. Pallas Kiadó, Budapest, 1914. 2-5.

⁴⁸⁴ A háború végéig további vasúti ételmezési raktárakat létesítettek Csapon, Munkácson, Ungváron, Bányában és Szolyván. HL. VII. Tgy. 659. Steiner Vilmos: A volt kassai katonai parancsnokság ételmezési szolgálata a világháború alatt. 26.

⁴⁸⁵ HL. VII. Tgy. 659. 6.

⁴⁸⁶ Gottlék szerint: „A hadsereg hadtápparancsnokság ételmezési tervében már számolt a Kárpátokon át való visszavonulás lehetőségével”. Gottl – Mojzer, 1921. 136.

élelmiszermennyiséget Sátoraljaújhelyre irányították. Ilyen hadtáppállomásokat létesítettek először: Ungváron, Zemplénorosziban, Sztropkón, Felsővízközön, Bártfán és Eperjesen. A vasúti vég és elágazó állomásokon pedig pályaudvar parancsnokságot állítottak fel.⁴⁸⁷ Egy állomás határa a legközelebbi állomásparancsnokság feléig terjedt, ennek hiányában pedig addig, míg a feladat ellátására képes volt. Felállításukkor biztosították számukra a megfelelő nyomtatványokat és pénzüsszegeket. Fő feladatuk a rend fenntartása, a forgalom megfelelő biztosítása és a rendelkezésre álló tárgyi és egyéb dolgok felhasználása.⁴⁸⁸ Az átvonuló csapatok ételmezéséről elvileg a csapatoknak maguknak kellett gondoskodni, a hadtáppállomások a terményeket és a kenyeret biztosították. A lakosság útján szállásélelmezést is elrendelhettek. A területtől távolabbra eső helységeket terménybeszolgáltatásra kötelezhettek.

Ha az adott személy személyes szolgálatra volt kötelezve⁴⁸⁹ az említett fuvarozást magának kellett lebonyolítania, teherszállításnál pedig járművét megfelelően felszerelni, de ezért jogilag térítést kérhetett. A háztartással rendelkező tulajdonosok a hadsereget követő személyeknek, vagy hadifoglyoknak kötelesek voltak ételmet nyújtani. A csapatok ételmezésének beszerzése tehát legtöbb esetben önhatalmúlag történt, külön parancs nélkül. Ételmezésnél fontos volt megkülönböztetni a napi és nagybani beszerzést. Az ellátó hivatalok beszerző osztagokkal kellett, hogy rendelkezzenek. Ez arra volt jó, hogy üldözés, mozgás és egyenlőtlen segélyforrás esetén az ellátó hivatalok a szükségleteket biztosítani tudják. A nagybani beszerzés már tudatosabb, szervezettebb volt, mint a csapatbeszerzések. A világháború folyamán a kedvezőtlen útviszonyok miatt a pótélelmezés utánszállítás útján történt meg, erre 12 napot adtak, míg a mozgókészlet 4 napra volt elegendő egy hadosztály esetében. Átvonulás esetén, ha a rekvirálás és a terület kihasználása maximális volt az alakulatok könnyen tudták magukat étellemezni.⁴⁹⁰

A hadműveleti terület katonai jellegű beszerzései attól függtek, hogy a lakosság elhagyta-e lakóterületét vagy sem. A hadtápterületet fokozatosan szélesítették, mivel az állóháború időszakában erre az alapos és viszonylag nyugodt körülmények lehetőséget

⁴⁸⁷ Gottl – Mojzer, 1921. 130-133.

⁴⁸⁸ *Hadtápputasítás*, 1914. 7-8. vö. Szolgálati Szabályzat a magyar királyi honvédség számára. Harctéri szolgálat, I. és II. rész. Pallas Kiadó, Budapest, 1914. 1915.

⁴⁸⁹ Hadi célokra szükséges szolgáltatásokra lehet kötelezni minden polgári férfi személyt, ha a munkát az önkéntes munkaerő, a népfelkelésre kötelezettek vagy a hadkötelesek által sem lehet fedezni, de az illető nem töltötte be az 50. életévét. 1916: VI. törvénycikk ezt a korhatárt 55 évre emelte. Tóth Árpád: *A hadiszolgáltatások jogi szabályozása a dualizmus korában*. Acta Juridica et Politica. Tomus LIV. Fasciculus 19. Szeged, 1998. 19-24.

⁴⁹⁰ Putz Mátyás: *Ételmezés a helyszínről hadműveletek alatt*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 1. füzet. január. 1. füzet. 145-154.

teremtettek. Tehát a rekvirálásért felelős alakulatok először a hadtest körzetét vették alapul. Az arcvonal és a külső hadműveleti terület határa között sokszor üres tér keletkezett. Itt a lakosságot evakuálták, akik legtöbb esetben az élelmiszert is magukkal vitték, így a területen mozgó csapatok, hadosztályok nehéz helyzetbe kerültek. A csapatoknak elvileg a napi szükségleten kívül tartalékot képezni nem lehetett, mivel a szabályzatok⁴⁹¹ kimondták, hogy az élelmiszertartalék elhelyezését a folyamatosan kiszélesedő hadtápterületen lépcsőzetesen kell kialakítani.⁴⁹²

Már 1914. augusztus 18-án a tényleges harcok megkezdése előtt hiányosságok léptek fel a rekvirált lovak elszámolásánál, történt ugyanis, hogy az elismervények a hadsereg részéről a megfelelő pecséttel nem lettek ellátva, így a királyi adóhivatalok azokat nem fogadták el. A lakosság körében természetesen hatalmas felháborodást keltett a kártalanítás kudarca, így tájékoztatás végett írásban a belügyi tárcához fordultak. A minisztérium ez után arra kérte a hadsereget, hogy a továbbiakban ezeket a pecséteket rendeltetésszerűen használja, a már meglévő igazolások esetében pedig felhatalmazták a járási főszolgabírókat és a polgármestereket, hogy ezeket pótolják saját pecsétjeikkel.⁴⁹³ A hatóságok menekülése vagy evakuációja során a hadsereg személyesen rekvirált, de Ungváron, ahol a hatóság a helyén maradt, a katonai parancsnokság mégis önállóan rekvirált.⁴⁹⁴

A katonai rekvirálásokkal kapcsolatban a helyi lapok 1914. október 5-én egy tájékoztatást adtak ki, amely a rekvirált termékek árszabásait adta meg. Ezek alapján pl.: a búza 31 korona, a rozs 21 korona, árpa 18 korona, zab 18 korona, tengeri 17 korona, búza kenyérliszt 46 korona értéket képviselt métermázsában.⁴⁹⁵ A katonai rekvirálásról szóló belügyminiszteri rendeletet csak október 26-án közölték a lakossággal.⁴⁹⁶ Az 1912: LXIII. törvénycikk 7. paragrafusára hivatkozva pedig, amely a háborús időbeli árszabást írta elő, a törvényhatóságokat a polgári rekvirálás előkészítésére készítette a közgyűléseken keresztül. Ez a közszükségleti cikkek számbavételét jelentette, amely fölöslegét középárfolyamon piacra lehetett bocsátani.

A hadsereg élelmezése mellett súlyos gondokat okozott a katonaság beszállásolása is. Az 1879: XXXVI. törvénycikk egyes részeit 1895-ben (XXXIX. tc.) ugyan módosították, de a beszállásolás költségei továbbra is az adott törvényhatóságot terhelte. Tartalma szerint lehetett

⁴⁹¹ *Hadtáputasítás*, 1914. 1915.

⁴⁹² Horváth Géza: *Az élelem beszerzésének szervezése egy hadseregnél*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 3. füzet. március. 161-168.

⁴⁹³ KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 846. 4., valamint Ung. 1914. augusztus 30. 52. évfolyam. 39. szám. 3.

⁴⁹⁴ Várhidy, 1915. 189.

⁴⁹⁵ Határszéli Újság. 1914. október 5. VII. évfolyam. 40. szám. 2.

⁴⁹⁶ Határszéli Újság. 1914. október 26. VII. évfolyam. 43. szám. 1.

állandó és ideiglenes: állandó volt a békeelhelyezés, ideiglenes a hadgyakorlat és háború esetén. Módja szerint is megkülönböztetettek két típust: a közöst és az egyenkéntit. Minden olyan beszállásolás közösnek számított, ha az adott helyre legalább fél század katonai alakulatot helyeztek el.⁴⁹⁷ Munkácson a beérkező katonai alakulatok beszállásolását a háború alatt a parancsnokság a városi hatóság megkerülésével végezte, elismervényt a tulajdonosoknak nem adott át, így kártérítésért hiába fordultak az állomásparancsnokhoz az a Hadügyminisztériumhoz továbbította őket.⁴⁹⁸ Ungváron a helyzet még rosszabb volt, mert itt a katonai alakulatok egyáltalán nem fizettek átvonulási illetéket. Pedig a 37199/20b/1914 szabályrendelet kimondta, hogy a szállásadóknak a katonaság által fizetett pénzösszeg szállásra és étkezésre az 1879: XXXVI. törvénycikk 51. paragrafusa alapján 62 fillér naponta.⁴⁹⁹ A főtisztek után 70 fillér, a törzstisztek után pedig 1 korona 40 fillér. 1914. november 1-től a mögöttes országrészekben lévő seregtettek számára a hadi élelmezést megszüntették. A hátsó régióban és a megerősített helyeken a mozgósítás során megállapított közétkeztetési adag maradt érvényben, azaz a napi 300 g húsadag. A hadi élelmezést viszont megtartották a vasútbiztosító alakulásoknál és a határvédelmet ellátó egységeknél, ezeket október 11-től ital illetékkel is kiegészítették. A hadi élelmezés bevezetését minden esetben a Hadügyminisztériumnak kellett meghatároznia.⁵⁰⁰

1916-ban a hadsereg egyes csapatai, intézetei, parancsnokságai nagy mennyiségű hüvelyes élelmiszert vásároltak, amit katonai fuvarlevéllel szállítottak el. A hadsereg az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke szerint egyszerűen hatályon kívül helyezte a 2864/1916. M. E. rendeletet. Ennek a rendeletnek a 3. paragrafusa ugyanis kimondta, hogy a zár alá vett terménynek a saját házi és gazdasági szükségleteket meghaladó részét adásvétel útján a Hadi Termény r.t.-nek vagy a szövetkezeteknek lehet csak elidegeníteni.⁵⁰¹ 1916. december 15-ig viszont városi fogyasztóknak és nyílt piacokon is lehetett értékesíteni az adott árut.

1916. november 8-án a nagykaposi csendőrorsre feljelentés érkezett egy bizonyos Mittelman Béla katonai szolgálatban álló személy ellen.⁵⁰² A jegyzőkönyv szerint a felettes hatóság élelmezése érdekében árdrágítást követett el a házi tej és a baromfik beszerzése terén. A nyomozás során kiderült, hogy az árdrágításra a tisztí étkezde kényszerítette. Azzal is szabálysértést követettek el, hogy igazolványát nem az állomásparancsnokság, hanem maga a

⁴⁹⁷ Benke József: *A magyar hadügyi közigazgatás alapelemei*. Atheneum, Budapest, 1925. 19.

⁴⁹⁸ Várhidy, 1915. 185.

⁴⁹⁹ Rendeleti Közlöny. 1914. április 11. 15. szám. 116.

⁵⁰⁰ Rendeleti Közlöny. 1914. október 31. 60. szám. 463.

⁵⁰¹ KTÁL. F. 7. op. 7. od. zb. 2959. Ung vármegye területén történt katonai visszaélések tárgyában. 13.

⁵⁰² Mittelman Béla az ungvári II. számú tartalékkórház beszerző tisztje volt.

kórház állította ki.⁵⁰³ Az ungvári cs. és kir. állomásparancsnokság ezzel szemben azt nyilatkozta, hogy az igazolványt ő bocsátotta ki, sőt annak szövegét közölték is az alispáni hivattal. Ennek ellenére a nagykaposi csendőrőrs már második ízben kobozta el ezeket az igazolványokat a megvásárolt árukkal együtt. Arra hivatkoztak, hogy minden olyan személy, aki magasabb árat fizet, mint a megállapított összeg, fel kell tartóztatni és kihallgatásra a főszolgabíróhoz kísérni. A parancsnokság ezt szükségszerűtlennek tartotta, javaslata szerint ilyen esetekben egyszerűen csak fel kell jelenteni az adott illetőt, majd továbbengedni.

1916. november 22-én újabb feljelentés érkezett a csendőrőrsre (897/1916. számú ügyirat). Történt ugyanis, hogy Mokcsakerész községben a főszolgabíró⁵⁰⁴ a helyi bíróval, Balog Jánossal és Gyüre József esküdttel tetten ért egy hét főből álló, bevásárlásra kiküldött különítményt. A katonák a cs. és kir. 67. gyalogezred pótzászlóaljában szolgáltak. Vezetőjük, Horovitz Hermann⁵⁰⁵ a helyszíni kihallgatás során megfenyegette a főszolgabírót, amiért az elvette és visszatartotta igazolványát. Letartóztatása viszont nem történt meg, mivel a főszolgabíró nem rendelkezett karhatalommal. Állítása szerint a hét személy izraelita kereskedőnek öltözött és egy bizonyos Szobota András káplár nevére kiállított igazolvánnyal a helyieket az áruk átadására kényszerítette. 34 db tojást, 0,5 kg vaját és 1 kg tehéntúrót sikerült szerezniük, amit bizonyítékként lefoglaltak. Horovitz esete azért volt különleges, mert az igazolványt maga Humenyánszky Rudolf ezredes,⁵⁰⁶ a cs. és kir. ungvári állomásparancsnokság parancsnoka írta alá. A népfölkelő állítása szerint személyesen az ezredes utasította a beszerzésre bármilyen ár megadásával, sőt váltig állította, hogy rajtuk kívül a beszerzést a tisztek feleségei is végezték privát megbízottként. Humenyánszky ezredes reflektált az esetre, mivel a tisztikar becsületének a megsértése és katonai fegyelmi vétség állt fent. Az ezredes ígéretet tett arra, hogy beszünteti az egyes katonák élelmiszerfelvásárlását és csak a tiszti étkezdék és a kórházak kapnak majd az állomásparancsnokság által kiállított igazolványokat. A hölgyek esetében elutasította a vádakát, mivel a szóban forgó ezred pótzászlóaljánál három nőstiszt volt, de egyiknek a felesége sem vezetett háztartást. A főszolgabíró az elkobzott igazolványokat átadta a parancsnoknak, aki ezeket a bizonyítékokat azonnal megsemmisítette. A főszolgabíró vádját, mely szerint a felvásárlásról a parancsnokság is tudott, határozottan elutasította, sőt ezt az egész eljárást jelentéktelennek minősítette. Úgy vélte, hogy a járási főszolgabíró a vádakát a teljes tudatlanság állapotában

⁵⁰³ KTÁL. F. 7. op. 7. od. zb. 2959. 16.

⁵⁰⁴ somlyói Szilágyi Sándor volt a nagykaposi járás főszolgabírója.

⁵⁰⁵ Horovitz Herman ungvári illetőségű.

⁵⁰⁶ *Schematismus für das K.u.K. Heer und für die K. u.K. Kriegsmarine für 1914.* Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1914.

határozta meg. Emellett követeléssel is fellépet, mivel a szolgálati szabályzat szerint a tiszti káptalan nem magánszemély, hanem katonai intézmény, amit az ezred tart fenn, így vissza kell szolgáltatni a 74 koronát, amit kifizettek, vagy magát az árut, mivel az közvagyon. A nyomozás 1917. február 9-én zárult le. Horovitzot kihágásért és a fősolgabíró megfenyegetéséért, valamint az őt kiküldő tisztet hiányos kioktatásért frontszolgálatra kötelezték.⁵⁰⁷

A hadsereg-főparancsnokság a tudomására jutott katonai visszaélések orvoslására azonnali intézkedések meghozatalára utasította a kassai katonai kerületi parancsnokságot és más egyéb parancsnokságokat, hogy a visszaélőkkel szemben katonai döntőbírószágot, rögtönítélő bíróságot alkalmazzanak, melynek eredménye akár a kivégzés is lehetett. Elsősorban azokat a kisebb csapatokat érintette ez a rendelkezés, amelyek a hadműveleti területen a harcok folyamán elszakadtak a csapattestüktől. A lakosságot felszólították arra, hogy figyeljék meg a katonák melyik fegyvernemhez, ezredhez tartoznak, milyen egyenruhát, gallért viselnek, és milyen nyelven beszélnek.⁵⁰⁸ A belügyminisztérium november eleji (november 3.) bizalmas levele szerint Ung vármegye polgári hatóságainak a katonai alakulatokkal és parancsnokságokkal a harmonikus együttműködést kell keresni, hogy a korábbi visszaéléseket elkerüljék, akár rekvirálásról, akár harácsolásról is legyen szó. A legfontosabb, hogy a hadműveleti jelleg folytán a katonaság jogos kívánságait teljesítsék a hadiérdekre hivatkozva. Viszont leszögezték, hogy a lakosságot kellőképpen tájékoztatni kell a katonai közeg sérelmes eljárása esetére, a polgári közeget pedig a megfelelő intézkedések meghozatalára. Külön szót ejtettek a túszok szedéséről a belső hadműveleti területen, ahol elvileg a polgári hatóságnak is rá kellett bízni a névjegyzékre, de mint tudjuk menekülés során ezek a hatóságok elhagyták rendeltetési helyüket, így igazgatási kötelezettségük katonailag megszűnt.⁵⁰⁹

A megszállt területeken a hadseregek által rekvirált tárgyakért kártérítési igényt a hadtápparancsnokság részére kellett beküldeni, ami ezeket az igényeket a Honvédelmi Minisztériumhoz és a Pénzügyminisztériumhoz is eljuttatta. A Hadtápparancsnokság az 1915. július 9-én kelt 61.375/1915 átirata rendelkezett ezekről az intézkedésekről.⁵¹⁰ Az államtitkár javaslata szerint ilyen jellegű eljárás során a Monarchia mindkét államában igényelt

⁵⁰⁷ KTÁL. F. 7. op. 7. od. zb. 2959. 23-24.

⁵⁰⁸ Ung. 1914. november 1. 52. évfolyam. 48. szám. 1.

⁵⁰⁹ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 7-8.

⁵¹⁰ MNL OL. K 26. Hadtápparancsnokság a megszállott ellenséges területen foganatosított requisitóriókból eredő kártérítési igények elintézése tárgyában. 1915-IX. res. tétel.-3528. 61.

hadiszolgáltatások után járó térítések, a császári és királyi Hadügyminisztériumban megállapított összeget tekintették.⁵¹¹

Az AOK 1915. június 15-én az Op. 54846. számú rendelete a hadsereg részére igénybevett személyes és dologi szolgáltatásokért fizetendő kártérítésről rendelkezett, míg a július 9-én kelt átirata a megszállt területek kártalanítására felállítandó hivatal tervét tartalmazta. Ez hasonló intézmény lett volna, mint a német fél részéről tervezett hivatal, amelyet Kártalanítási Hivatalnak (Reichsentschädigungskommission) neveztek el. Fő feladata a Német Császárság nevében, ellenséges területen lefoglalt javakért járó kártalanítása lett. A tárgyban született felirat a lakosság bizalmát hivatott elnyerni: „dass die ihnen widerfahrenen Schädigungen nicht unberücksichtigt bleiben.”⁵¹² A pénzügyminisztérium szerint a hadi állapot, valamint a hadműveletek során bekövetkezett károk térítéséről a Monarchia mindkét államában, az 1912: LXIII. törvénycikk gondoskodott, az ott megállapított hadiszolgáltatás által okozott kártípusokkal együtt, így ezeket a rendelkezéseket a megszállt területekre semmi esetre sem lehet kiterjeszteni, hiszen a terület hovatartozása még nem volt meghatározva. Maximum a hadsereg munkaerő- és anyagszükségletének kielégítésére a magánszemélyektől ténylegesen igénybevett javakért kérhetett kártalanítást az 1907. évi hágai egyezmény folytán.⁵¹³

A beváltási eljárást az AOK a lengyelországi katonai főkormányzóság útján valósította meg, előbb 1916 augusztusától, majd októberétől, miután teljes felhatalmazást adott neki. A hadsereg számára szükséges javak, szolgáltatások által bekövetkezett kártalanítást 500 koronáig teljes egészében, a fölött annak 75%-ban szabta meg. A kártalanításból kizártnak tekintették azokat a károkat, amelyek a hadműveleti célokra lettek igénybe véve, ezek a hágai egyezményben szereplő 53. paragrafusában szereplő állami és katonai érdekből lefoglalt javak, valamint a hadműveletekből bekövetkezett károk.⁵¹⁴

⁵¹¹ MNL OL. K 26. 1915 IX. res. tétel.-3528. 68.

⁵¹² MNL OL. K 26. Pénzügyminiszter az ellenséges területen foganatosított requisitiokból eredő kártérítési igények tárgyában. 4765/1915. IX. res. tétel. 3528. alapszám. 79.

⁵¹³ MNL OL. K 26. 4765/1915. IX. res. tétel. 3528. alapszám. 80.

⁵¹⁴ MNL OL. K 26. Miniszterelnökség. 1070/1916. IX. res tétel. Háborús károk és kártalanítások ügyei. Hadügyminiszter a megszállott területeken igénybevett szolgáltatásokért járó megtérítések körül követendő eljárás tárgyában. 7351/1916. IX. res. tétel. 3440. alapszám 29.

4.6. Kolera a belső és külső hadműveleti területen

A kolera a tényleges harctéren, azaz az északi járásokban gyorsabban terjedt, mint a külső hadműveleti területen, mivel itt a nagyobb csapatmozgások, az orvoshiány és a tényleges harcok csak korlátozott óvintézkedéseket tettek lehetővé. A kassai császári és királyi katonai parancsnokság területén a beérkező járványjelentések alapján nagyszámú települést zár alá kellett helyezni Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung vármegyében. A járvány Bereg vármegyében Árdánháza, Órhegyalja, Ung vármegyében pedig Havasköz, Felsőőröcze, Bunkós és Pálócz, településen tetőzött.⁵¹⁵ A belügyminiszter szerint 1914. szeptember 15-én jelentették be az első megbetegedést a békéscsabai kórházban, az északi harctérről hazatért sebesült katonáknál, majd a hadifoglyok és polgári személyek között is fokozatosan terjedt az északkeleti régió Zemplén, Ung, Bereg vármegyéiben. December 31-ig összesen 3566 koleraesetről számoltak be.⁵¹⁶ Ezek közül 1186 volt polgári személy. A kolera időbeli eloszlása: szeptember 15-től október 15-ig 698, október 16-tól -31-ig 706, november 1-től-15-ig 1024, november 16-tól-30-ig 664, december 1-től-14-ig 193. Bereg vármegyében 28, Ung vármegyében 45 községet érintett a kolera. A betegek számánál meg kell jegyeznünk, hogy a katonai kórházakban fekvő kolerabetegeket nem számolták bele a fertőzöttek közé.⁵¹⁷ A járvány fokozódó terjedésére reagálva a kormánybiztos 1914. október 13-tól a katonai vagy sebesültszállító vonatok tekintetében a legnagyobb szigorral élt. Megállítani, csomagokat átadni a vonatok kísérőszemélyzetének nem lehetett, aki mégis megpróbálta a legszigorúbban büntették és hadbíróóság elé állították. A sebesült és beteg katonák szállítása mellett a járványos betegszállítás is együttesen történt, főleg a kezdeti időszakban. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy az itteni vasúthálózat túlnyomó részben egyvágányú volt, így az ellentétes irányba haladó vonatok bevárásai ideje megnövekedett. A járványos betegektől sokszor megszabadultak a következő állomáson, amely ilyen ellátásokra be sem volt rendezve, vagy a karantén elrendelése a vasúti személyzettől való elzárás, az élelmiszer- és vízutánpótlás megvonását jelentette. Így a szállítható, de súlyos betegek a legyengüléstől és fáradalmaktól a kolera célpontjaivá váltak. Az elsődlegesen megfogalmazott cél az élelmiszer utánpótlása lett saját felelősségre vagy közvetlenül a helyi katonai hatóság bevonásával.⁵¹⁸

⁵¹⁵ KTÁL. Fond 7. op. 1. od. zb. 2714.

⁵¹⁶ MNL OL. K27 (1914. 12. 18) 22R/65. valamint Magyarország közegészségügye az 1914. évben. Különlenyomat. A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1917. 9.

⁵¹⁷ MNL OL. K27 25R/65.

⁵¹⁸ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 4-6.

Idővel csökkent a vasútállomásokon jogosan tartózkodhatók száma. Csakis a hivatalból kirendelt vagy a hivatali főnöke által kiadott igazolvánnyal rendelkező személyek maradtak egy kijelölt helyiségben. A vasútállomások előtt és azok közelében gyülekezni tilos volt.⁵¹⁹ A koleraveszély a menekültek érkezésével csak fokozódott, mindennemű megbetegedést azonnal a tiszti főorvosnál és a rendőrségen vagy a csendőrségen kellett jelenteni. A kutak mellett tilos volt mosni. Nagy mennyiségű folyadék (értsd víz) fogyasztása csakis forralva volt lehetséges, alkoholmérés során a lerészegedést kerülni kellett. A csatornákat, illemhelyeket, szeméttartályokat oltatlan mésszel vagy mésztejjel fertőtlenítették.⁵²⁰

A hadtestparancsnokoknál egy-egy bakteriológus orvost osztottak be egy erre a célra felszerelt laboratóriummal. A csapatoknak, intézeteknek minden gyanús beteget azonnal be kellett jelenteni. Preventív rendszabályként pedig minden járványszerű betegség ellen a hadtest minden embere oltást kapott a vezénylő tábornoktól kezdve a legutolsó sebesültvivőig vagy honvédig. Minden hónapban felváltva történt a beoltás, más-más baj ellen. Szurmay Sándor emlékiratában a leggyakoribb fertőző és járványos megbetegedésekről írt. Ilyen volt a kiütéses tífusz, főleg a katonaság és szórványos esetben a lakosság körében. Ebben az esetben mivel a házat, melyben a beteg lakott, nem lehetett fertőtleníteni felgyújtották. A vérhas esetei is gyakoriak voltak. A koleragyanús honvédszászlóaljokat elkülönítették, a kútból vagy patakból megtiltották az ivást. A kutat betömték, a patakba pedig petróleumot öntöttek.⁵²¹ A levéltári források mellett az ezredtörténeti visszaemlékezésekben és naplókban szintén olvasható kolerával kapcsolatos esetekről. Például Kozma Miklós októberben 17-én kolerás megbetegedésekről írt, főleg a 34. kassai és 25. losonci szakasz megbetegedéseiről. Szerinte „[...] a kolera a visszavonuló orosz seregek ajándéka [...]”.⁵²² Solth Imrénél is azt olvasni, hogy az oroszok kolera bacilusokkal fertőzték meg a hadseregeket.⁵²³ Maga József Ágost főherceg is kolera megbetegedéseket jelentett saját alakulatai között.⁵²⁴ A VII. hadtestnél szeptember 24-én 700-an, szeptember 29-én a XII. hadtestnél 171-en, a 103. népfőlkelő dandárnál 400-an betegedtek meg. A járványkórházban kb. 122 kolerabeteg feküdt.⁵²⁵ „A bakteriológiai vizsgálat positive megállapította az ázsiai kolerát. Hadosztályomat

⁵¹⁹ Ung. 1914. október 18. 52. évfolyam 46. szám. 1.

⁵²⁰ Ung. 1914. szeptember 27. 52. évfolyam 43. szám. 2.

⁵²¹ Szurmay, 1940. 26-39.

⁵²² Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914-1918*. Révai Nyomda, Budapest, 1931. 68.

⁵²³ Solth Imre: *Egy tüzértiszt naplója az 1914-1918. évi világháborúból*. Országos tiszti tudományos és Kaszinó Egyesület, Budapest, 1942. 22.

⁵²⁴ József főherceg: *Kivonatos részletek háborús naplóból*. In: *Hadtörténelmi Szemelvények a világháborúból*. Stephaneum Kiadó, Budapest, 1925. 14.

⁵²⁵ József főherceg, 1926. 119.

Ruszlavivzáról vasúton visszaszállították Homonnára, ami szeptember 28-ig tartott. A vonaton hét embere halt meg kolerában, akiket a megrémült társaik egyszerűen kidobtak a kocsiból”
 “Ott a kastélynál egy tüzérszázados és Horváth főorvos jelentkeznek nálam és kétségbeesetten kéri, hogy ne hozzanak oda csapatokat, mert a helység kolerával teljesen meg van fertőzve, az összes kutak megmételvezve”.⁵²⁶

A kolerában megbetegedett katonák ellátására a felvidéki járásokban 14 barakk-kórházat kezdtek el építeni. Bereg és Ung vármegyében két ilyen telep működött kizárólag a katonák ellátására: egy Ungvár város szélén, amelyet gróf Czebrian Istvánné, Roskovits Emanuelné és Szoták Margit üzemeltetett. Munkácson pedig a téglagyárban Weinberger ezredorvos vezette a kórházat. A betegellátást igyekeztek már a frontvonalhoz legközelebb eső településen megoldani. Különös gondot kellett fordítani a betegek és sebesültek fertőtlenítésére és szállításuk megszervezésére, amely természetesen a forgalmas úthálózat miatt nem volt egyszerű. Ezt vonatok biztosításával próbálták megoldani.⁵²⁷

Kolerás megbetegedések Bereg és Ung vármegyében 1915 márciusától- májusig⁵²⁸

Település	Férfi	Nő	Gyermek	Összesen
Alsóverecke	1	-	-	1
Barkaszó	-	1	-	1
Bátyu	1	-	-	1
Beregszász	1 (katonai fuvaros)	-	-	1
Hársfalva	1	-	-	1
Kígyós	1	2	-	3
Kisberezna	1	-	-	1
Klastromalja	1	3	-	4
Makkosjánosi	5	-	1	6
Munkács	9	18	9	36
Nagyberezna	3	-	-	3
Nagydobrony	1-	-	-	1
Nagymuzsaly	1	3	-	4

⁵²⁶ U.o. 118. 124.

⁵²⁷ Ung. 1914. november 8. 52. évfolyam. 49. szám. 1.

⁵²⁸ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2768. Kolerajelentések Szabolcs és Ung vármegye főispánjai által.

Oroszvég	2	2	-	4
Órhegyalja	3	2	2	7
Radvánca	2	-	-	2
Szélestó	2	-	1	3
Volóc	1	1	-	2
Zajgó	1	-	-	1

Ószemerén és Újszemerén az orosz hadifogolytáborokban már 1915. május 9-én kolerajárvány tört ki, amelyet a perecsenyi főszolgabíró⁵²⁹ jelentett is. Július 10-ig összesen 41 hadifogoly betegedett meg. Az ószemerei hadifogolytábort és kórházat a katonai hatóságok július 25-én felszámolták és a betegeket az ungvári kolerakórházba szállították.⁵³⁰

Az 1915 tavaszán kialakult kolerajárvány intenzitása július végétől csökkent, az általam vizsgált vármegyékben május és szeptember között tetőzött. Egész Magyarország területén összesen 9109 kolera megbetegedést regisztráltak, ebből 3905 a polgári lakosság köréből. Városi szinten, Munkácson volt a legnagyobb kolerajárvány, ahol 236-an betegedtek meg.⁵³¹

Főbb halálok 1915-ben⁵³²

Vármegyék	Halottak száma/fő	Kanyaró	Vörheny/ Skarlát	Gümőkór/ tuberkulózis	Szamárhurut/ szamárköhögés	Nem természetes halál
Bereg	7214	206	302	877	130	116
Ung	4584	29	190	667	119	95

A járványok elmúltával megkezdődött a sírok számbavétele és a hozzátartozók segítségével egyes halottak exhumálása és hazaszállítása.⁵³³ Minden egyes katonai temető

⁵²⁹ Kovássy Elemér volt a perecsenyi járás főszolgabírója.

⁵³⁰ KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2768. 31.

⁵³¹ *Magyarország közegészségügye az 1915-1918. években.* Különlenyomat. A m. kir. kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1924. 7.

⁵³² Uo. 40.

⁵³³ A katonák exhumálásáról és hazaszállításáról szóló 1915-ös rendeletek kimondták, hogy az csak is külön sírokból történhetett meg, tömegsírok esetében tiltás volt érvényben. A katonai parancsnokságokhoz eljuttatott kérvényeket továbbították az illető hadsereg hadtáparancsnokságához vagy a hadtápkörlet ismeretének

felmérését 1916-ban rendelték el a 2393/1916 H. M. eln. sz. értelmében. Bereg vármegyében ezt Gulácsy István alispán végezte. A települések hadisírjaiban általában a környéken lévő katonai kórházak elhunyt sebesültjei feküdtek. Ezért is volt lehetséges, hogy az 1916. február 21-i beregszászi alispáni jelentésben, a harctéri sebesülés vagy betegség miatt máshol elhalt katonák temetése itt nem fordult elő, egyetlen egy kivétellel. Ez a személy pedig Csulei János tartalékos honvéd főhadnagy, aki az újvidéki sírkertben lett eltemetve. A kórház és a Vöröskereszt 1917. január 5-i jelentése alapján a világháború kitörése óta a helyi kórházban 36 katona halt meg, melyek közül egy orosz és egy német származású volt. A 36 személy közül 7 a görög katolikus, 17 a római katolikus, 7 református és 3 az evangélikus temetőben nyugszik. Vékony Károly közlegény a magyar királyi honvédség katonája Majosházára lett átszállítva, Szirogyi Iván⁵³⁴ pedig, aki a 6. orosz hadsereg 12. gyalogezredének volt a katonája szintén hazájában lett eltemetve, mely település neve ismeretlen számomra.⁵³⁵

hiányában a hadtápfőparancsnoksághoz. 3969. eln./1915. B. M. és az 53902/VII. a./1915. B. M. körrendeletek. Magy. Rend. Tára. 1915. 49. évf. 207., 820.

⁵³⁴ A levéltári forrásban írt neve.

⁵³⁵ KTÁL. F. 721. op. 1. od. zb. 1431. A beregszászi kórházban elhunyt sebesültek névjegyzéke.

5. A hadműveleti terület hatása az egyházak mindenapjaira

5.1. Az egyházak gyűjtése a katonák megsegítésére

Az Osztrák-Magyar Monarchia háborúba lépése új gazdasági és politikai fordulatot hozott. Ebben a változásban a magyar és az osztrák kormányok, valamint az AOK részéről fontos szerepet szántak az egyházaknak, amelynek elsődleges feladata az agitáció mellett az anyagi források gyűjtése és adományok útján való előteremtése, valamint a hadsegélyezés lett. A papok a különböző sajtóorgánokban a háború igazolását és a katonák buzdítását tűzték ki célul.

1914 augusztusának végére nyilvánvalóvá vált, hogy a háborús felvonulási tervek kudarcot vallottak. Az orosz cári csapatok a vártnál gyorsabban mozgósítottak a frontvonalakon, így a kezdeti támadó hadmozdulatokat hamar a visszavonulás váltotta fel. Bukovinából és Galíciából az osztrák-magyar csapatok fokozatosan hátráltak, ami következtében 1914. szeptember 14-én a kaukázusi lovas hadtestek átlépték a történelmi Magyar Királyság területét és betörték az északkeleti vármegyék nagy részére. Ezen a szűk területen egyszerre több katonai parancsnokság és hadsereg zsúfolódott össze. Az északra visszavonuló lemergi katonai parancsnokságot és a hátráló 2. osztrák-magyar hadsereget Ungváron helyezték el, eközben Munkácson tovább működött a helyi állomásparancsnokság. Katonai joghatóság szerint a terület a kassai III. és a cs. és kir. VI. kerülethez tartozott. Ennek és a térség hadműveleti területté válásának köszönhetően, hogy bevezették a katonai igazgatást.

Feltehetjük a kérdést, hogy az új igazgatási rendszer okozott-e változásokat a különböző egyházi intézmények és régiók életében? Hogyan tudtak alkalmazkodni a fennálló viszonyokhoz akár gazdasági, akár politikai viszonylatban? Volt-e egyházi ellenállás, vagy tisztán kollaborációról beszélhetünk? A különböző világi és egyházi szakirodalmak erről a témáról kevesebbet írnak, mint a tábori lelkészetről, közülük is Borovi József, Varga A. József, Balogh Margit és Stencinger Norbert⁵³⁶ munkásságát emelném ki. A korabeli egyházi személyek a háború és a vallás viszonyát valláserkölcsei szempontból közelítik meg és a háború jogosságát tárgyalják.⁵³⁷ Jelen fejezet alapjául azok az elsődleges források szolgálnak,

⁵³⁶ Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.

Varga A. József: *Katonák-lelkészek, Tábori lelkészek*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2010.

Gergely Jenő (szerk.): *Vallások és a katonai szolgálat*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1989.

⁵³⁷ Geduly Henrik: *Háború és vallás*. Jóba Elek Könyvnyomda, Nyíregyháza, 1915.

Baltazár Dezső: *A háború az evangélium világításában*. Csathy Ferencz Könyvkiadó, Debrecen, 1918.

amelyekre a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban, az Esztergomi Prímási Levéltárban, a Hadtörténelmi Levéltárban és a Magyar Nemzeti Levéltárban bukkantam.⁵³⁸ Ezek alapján a fent említett kapcsolatok és kérdések részben követhetőek, elemezhetőek.

A közigazgatási rendszer változásának jogi alapja a már említett 1912. évi LXIII. törvénycikk, amely Galántai József szavaival élve „tökéletesítette a hátországi mechanizmust.”⁵³⁹ Így a katonai szervek ezeket a feladatokat fokozatosan átvették a polgári közigazgatástól. A lakosságnak a gazdasági nehézségek mellett egy új, a polgári közigazgatással párhuzamosan bevezetett katonai igazgatással is meg kellett ismerkednie. Az egyház ügyeinek és vagyonainak rendelkezésében a kivételes törvények miatt a magyar kormány joghatósága kiterjedt az ingatlanok kezelésére is.⁵⁴⁰ A kormány az intézkedéseit rendeletileg tette közzé. A mozgósítási munkálatok összeállításánál pedig közreműködő tiszteket⁵⁴¹ alkalmazott, akik számára körleteket utaltak ki.⁵⁴² A későbbiekben az egyházi körrendeleteket is csak naptári formában szándékoztak csoportosítani, mivel az évenként cserélődő új rendeletek sok esetben hatályon kívül helyezték a korábbiakat, így azokat könyv formájában újra meg kellett újítani, ami igen költségessé vált.⁵⁴³ Ezért ezeket a rendeleteket nem keltezési sorrendjükben csoportosították, hanem tematikusan: I. egyházi, II. templomi, III. hitéleti, IV. esperesi, V. lelkeszi, VI. alkotmányjogi, VII. tanügyi, VIII. iskolai, IX. tanítói, X. fegyelmi, XI. szociális, XII. ajánlott művek.⁵⁴⁴

A régió egyházi intézményeinek viszonyait a katonai igazgatási szervekkel az eljárások végrehajtása során az együttműködés jellemezte. Jó példával szolgál erre az 1914. október 2-án kelt rendelet, miszerint a kormánybiztosnak és a katonai

Pröhle Károly: *Háború és vallás*. Piri és Székely Könyvnyomda. 1915.

⁵³⁸ KTÁL. 4. és 7. fond az Ung megyei főispáni és alispáni iratok, valamint a Görög Katolikus Egyház 151. fondja. Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: Eszt. PL) első világháborúra vonatkozó kartotékok. Magyar Nemzeti Levéltár: K 148. Belügyminisztériumi iratok, egyházi iratok, valamint a különböző felekezetű papok vizsgálatára a Hadtörténelmi Levéltár halotti anyakönyvei a térség honvéd és császári és királyi gyalogezredeinek tekintetében (munkácsi 11. honvéd, cs. és kir. 65 munkácsi, 66. ungvári, 85. máramarosi gyalogezred). HL. III. VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei 1743-1952.

⁵³⁹ Galántai, 2001. 113.

⁵⁴⁰ 1916-ban a monarchiában lévő orosz egyházak és segélyegyletek vagyonát megpróbálták megállapítani a rendőri szervek. Ennek céljából Markovich főkapitány helyettest bízta meg az ügy kivizsgálásában. A jelentés 1916. április 22-én el is készült, mely szerint az nem meghatározható, mivel korábban azzal az orosz főkonzulátus foglalkozott, de a vagyon kezelését a háború idején átvette az amerikai főkonzulátus. Viszont egyetlen orosz egyházi köteléket felfedezett, még pedig a pest vármegyei Üröm községben, ahol egy orosz kápolna állt, amelyen István nádor építtetett feleségének az orosz cár leányának síremlékeként. Dologi kiadásait a templomnak később József főherceg uradalmának piliscsabai intézősége intézte, személyi kiadásait pedig a helyi lelkész. Ezt viszont az orosz cár fizette a bécsi spanyol nagykövetségen keresztül. MNL OL. K 148. 1916/22 f. 523. csomó. 1., 15.

⁵⁴¹ Ezek a tisztek végezték a járások és századjárasok hadköteles egyéneinek az összeírást, valamint kezelték a felmentési kérelmek továbbítását a Belügyminisztérium illetékes osztályához.

⁵⁴² MNL OL. K 148. 1914/24 f. 454. csomó.

⁵⁴³ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2217. 1. Körlevelek kiadási rendelkezési sorrendje. (1914. szeptember 20.)

⁵⁴⁴ Uo.

állomásparancsnokoknak orosz betörés esetén azonnal értesítenie kellett a határszéli csendőrségeket, az adóhivatalt, a járásbírókat, a főerdőhivatalt, a tanfelügyelőt, a munkácsi görögkatolikus püspököt, a pénzügyigazgatóságot, az államépítészeti hivatalt, valamint a katolikus és polgári iskolákat is.⁵⁴⁵ A kommunikáció nyelve a hadsereg magasabb parancsnokságai, a magyar királyi honvédség és a népfölkelés parancsnokságai között a Belügyminisztérium rendelete szerint a harcászati és hadműveleti tartalmú ügyeknél a német volt. Ugyanakkor a sikeres kommunikáció érdekében törekedtek arra, hogy *„minden egyes esetben az a nyelv használtassék, amely a legmegbízhatóbban biztosítja a gyors és biztos megértést...Minden nem más harcászati és hadműveleti természetű írásbeli szolgálati érintkezésre nézve az érvényben álló béke határozványok az irányadóak.”*⁵⁴⁶ Ezért az egyházak felé közvetített rendeletek nagy része magyarul íródott, németül csak a 2. osztrák-magyar hadsereg kommunikált. A javak elszállításánál elsődleges szempont volt, hogy a lőszert, fegyvert, ruházatot, lovakat és járműveket és titkos ügyiratokat azonnal hátra kell szállítani. Az élelmiszerről és a civil lakosság meneküléséről pedig a honvédkerület parancsnokságai gondoskodtak.

A háború kezdeti szakaszában a helyi görögkatolikus egyházat a korábbi skizmatikus perek és az orosz propaganda miatt több atrocitás érte. Ennek a tisztázása a rutén nép tekintetében elsődleges célként fogalmazódott meg a kormány részéről. 1914. október 25-én Ferenc József legfelsőbb kéziratot intézett a Munkács egyházmegyei klérushoz Tisza István miniszterelnökön keresztül. Ebben biztosította az orosz betörés által sújtotta területek lakóinak személyes, vagyoni és gazdasági kártalanítását, valamint kérte a papság képviselőit, hogy a rájuk mért megpróbáltatásokat kellő akaraterővel és hozzáállással kezeljék.⁵⁴⁷ Az uralkodó elitelendőnek tartotta a görögkatolikus papság helyzetét, azok meghurcolását. *“Ennek a papságának hazafiságában ezek után az események után senkinek nincs joga kételkedni és az egész magyar közvéleménynek kell elégtételt adnia az itt-ott felmerült és hazafias lelkiület mélyen sebző méltatlan gyanúért.”*⁵⁴⁸ A kijelentés fő oka, hogy egyes katonai és rendőri szervek a feljelentéseket ki nem vizsgálva bűnvádi eljárásokat indítottak egyes lelkészek ellen.⁵⁴⁹ A feljelentésekre főleg azokon a településeken került sor, ahová az orosz cári csapatok törtek be, állításuk szerint az egyházi személyek a harangokat vagy a harangok

⁵⁴⁵ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 698. 5.

⁵⁴⁶ MNL OL. K 148. 1914/24 f. 454. csomó. 2.

⁵⁴⁷ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2207. 1. Munkács egyházmegyei klérusához intézett Tisza István és Ferenc József felirata Antal püspök által (1914. október 25 - november 10.)

⁵⁴⁸ U. o.

⁵⁴⁹ 1914. július 27-én a m. kir. Minisztérium az 5.488/M.E. számú rendeletében a gyorsított bűnvádi eljárás szabályainak életbeléptetését taglalja, amelyben a katonai büntetőbíráskodás alá nem eső területeket is felsorolja, ezek között nem szerepelnek az általam vizsgált vármegyék területei. Magy. Rend. Tára. 5488/1914. M. E. 1434.

ütő szerkezetét eltávolították, így a további jelzés, riasztás elmaradt.⁵⁵⁰ A többi esetben a királyi ház tagjainak megsértésével, kötelességük elmulasztásával, a katonai hatóságok felé mutatott engedetlenség és tiszteletlenség vádjával illették őket. A politikailag gyanús személyekkel szemben viszont a hadsereg csakis a polgári hatóság beleegyezésével járhatott el törvényesen. Akadtak olyan települések is, ahol a katonai személyek túszoikat tartották vissza, sok esetben magát a papot. Ezeket a belföldön, a harctérhez közel eső településeken ejtették, ha a pap vagy a település vezetőjének a magatartása súlyos gyanúra adott okot. Ilyenkor a polgári hatóság jelölte ki a túszoikat. Sándor János belügyminiszter szerint *“Magyarországon katonai részről csakis olyan egyént szabad elfogni, aki katonai bíraskodás alá tartozó konkrét bűncselekményt követett el.”*⁵⁵¹ A rendőrségi beidézéseket és kihallgatásokat később feltételekhez kötötték: *“Amennyiben az ellenük tett panasz megvizsgálása szükségessé válik, e vizsgálat megfelelő eljárás és formák között hajtassék végre, megidézésük és kihallgatásuk minden lealázó részlet nélkül történjék, s csak abban az esetben vezettessenek elő, ha a megidézésnek eleget nem tettek.”*⁵⁵² Tisza István ígéretet is tesz, hogy a *“kellően indokolt panasz esetében készséggel fog eljárni azok ellen, akiket felelősség terhel”*.⁵⁵³ A kormány és a papság részéről a megbékélés elsődleges célja az volt, hogy a rutén nép erkölcsi, anyagi és kulturális helyzetét javítsák. Azokban a községekben, ahová betörték az orosz cári csapatok, a lakosság nagy része együttműködött a megszállókkal. Ugyanakkor nem tekintették ezeket hűtlenségnek vagy hazaárulásnak, csakis anyagi helyzetükre vezették vissza ezt a hozzáállást.⁵⁵⁴ Az első intézkedések egyike volt, hogy 1915. augusztus 29-től a lakosság élethelyzetének javítása céljából minden egyes személy három évig mentesül a párbér és a stóla illeték megfizetése alól.⁵⁵⁵ Ezért olyan adatokat kellett megadniuk, amely tartalmazta, hogy mely egyházmegyéhez, mely lelkészethez tartozott az

⁵⁵⁰ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2457. 11. Berlányi Dezső, Dudinszky Julia, Polyánszky Endre tanító elleni feljelentések, valamint Volosin Ágoston vizsgálati bizottság tagja. (1914. április 23. – 1915. december 10.)

⁵⁵¹ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 7.

⁵⁵² Uo. 8.

⁵⁵³ Az egyház és a katonai szervek viszonyainak rendezése végett a gorlicei offenzíva előtt 7 nappal 1915. április 25-én Ungváron díszebédet tartottak a püspöki palotában, ahol az egyházi kanonokon és a főispánon kívül megjelent Eduard Böhm-Ermolli lovassági tábornok, a 2. osztrák-magyar hadsereg parancsnoka, Karl Bardolff vezérőrnagy, vezérkari főnök, Arthur Reutter ezredes, Wach Alajos alezredes is. A díszvendég nem más volt, mint Lipót Szalvátor cs. és kir. főherceg, tüzéségi főfelügyelő és hadsegéde August Lobkowitz ezredes. KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2420. A püspöki palota vendégeinek névsora. (1915. április 15. – 25.)

⁵⁵⁴ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 8.

⁵⁵⁵ A római katolikus egyházban a lelkész ellátása céljából bevezetett egyházközségi adót nevezték párbérnek. Ez a lelkész minden különösebb ellenszolgáltatás nélkül illette meg, míg a stóladíj bizonyos egyházi cselekmények, keresztelés, esketés, temetés stb. ellenszolgáltatásául volt követelhető. A párbér alapja a parokiális kötelék volt, így ha az adott lelkész más jövedelemforrással is rendelkezett, ennek fizetésére a hívők nem kötelezhetőek.

adott település, s mekkora az illeték. A minta alapja az 1896-os jövedelmösszeírás volt.⁵⁵⁶ A vallási és közoktatási miniszter ezek alapján az 1914-es és 1915-ös évekre 35.603 koronát utalt ki a károsult lakosság megsegítésére, de a folyamatos élelmiszer rekvirálás és katonai beszállások folytán a lakosság életkörülményei tovább romlottak.

Az orosz betörések által a leginkább sújtott települések, ahol a párbér szedését eltörölték:

Sorszám	Lelkészi állomás	Párbér hátralék (koronában)
Bereg vármegye		
1	Alsóhatárszeg	73
2	Alsóverecke	85
3	Beregbárdos	54
4	Beregsziklás	42
5	Felsőverecke	108
6	Kisszolyva	90
7	Latorcafő	80
8	Sebesfalva	78
9	Verebes	46
10	Vezérszállás	148
11	Volócz	135
12	Zugó	120
Máramaros vármegye		

⁵⁵⁶ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2490. 1. Az orosz betörés folytán a lakosság három évre való mentesítése párbér és stóla illeték alól, falvak jegyzéke, a felmentés során felmerülő bevételek helyetti segélyek. (1915. augusztus – 1916. április.)

13	Aknarahó	577
14	Alsókőrösmező	466
15	Bocskórahó	633
16	Bükkőspatak	136
17	Csuszka	375
18	Felsőkőrösmező	750
19	Fülöpfalva	374
20	Hidegpatak	751
21	Iszka	205
22	Kuszómező	433
23	Kelecsény	296
24	Lengyelszállás	175
25	Lonka	350
26	Majdánka	333
27	Nagybocskó	479
28	Ökörmező	2604
29	Repenye	728
30	Rosztoka	400
31	Tarfalu	265
32	Tarujfalu	320
33	Terebesfejérpatak	253
34	Tiszabogdány	520

35	Tiszaborkút	423
36	Tiszakarácsonyfalva	175
37	Toronya	621
38	Vucskómező	239
Ung vármegye		
39	Csillagfalva	182
40	Csontos	185
41	Fenyvesvölgy	207
42	Hajasd	211
43	Határszög	130
44	Havasköz	340
45	Patakófalva	126
46	Ticka	247
47	Uzsok	208
		Összesen: 15776

A szerző saját szerkesztése a KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2490. 3-4. adatai alapján

Az orosz betörések által sújtotta területek egyházai az egyházmegye által kiadott „Nyugtatóványok” formájában kaptak segílyt, amely összege 1914-ben elérte a 200 koronát.⁵⁵⁷ Ezeket az év végén, december 17-24. között folyósították.

A körülmények enyhítése mellett az egyházaknak ki kellett venni a részüket a háború támogatásából az Istentiszteleteken és a saját sajtóorgánumon keresztül is, fő munkafeladatuk azonban továbbra is a hadsegélyezés, a hadi árvák és özvegyek gondozása maradt.

⁵⁵⁷ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2310. 3 - 4. Ellenséges betörések által nyújtott 200 korona segíly.

A közigazgatási és pénzügyi szervekkel való együttműködés első jelét az egyházak részéről a hadikölcsönöknél kell keresnünk. A nagy címletű és a lakosság által magán kézen lévő pénzmennyiséget az egyházak által tartották összegyűjthetőnek, de nem mint adót vagy adományt, hanem kölcsön formájában. Ezeket a kölcsönöket először 1914. november 16-23. között kívánták begyűjteni úgy, hogy az Istentiszteletek részeként a papság felhívja a figyelmet erre a lehetőségre, s természetesen jó példával szolgálva először ők vesznek részt benne. Jankovich miniszter november 8-i levelében le is szögezi, hogy *”Mindnyájunkat át kell, hogy hasson az a tudat, hogy elsőrendű kötelességünk, hogy minden nélkülözhető készpénzünket kölcsön alakjában letegyük a haza oltárára...papságnak hasonló irányba való buzdítása, főként azonban a hívek megfelelő kioktatása útján a cél elérésére közrehatni méltóztassék.”*⁵⁵⁸ A kölcsönök kiállítását az Osztrák-Magyar Bank és a Magyar Királyi Hadi Kölcsönpénztár végezte, de felhatalmazást kaptak az aláírások gyűjtésére⁵⁵⁹ az adóhivatalok és a központi hitelszövetkezetek is, sőt 50 koronás címletek kibocsátásra szintén engedélyt kaptak. A különböző összegek kamata elérte a 6%-ot.⁵⁶⁰

A Hadsegélyező Hivatal és a Katolikus Egyház közös akciója volt 1914-1915 között az úgynevezett „Magyar Talizmán”, amely a hadbavonult személyek családjainak megélhetését próbálta segíteni. Ebben az akcióban különböző ezüst érméket és ezüst gyűrűket készítettek, melyeket Szűz Mária díszített „Nagyasszonyunk hazánk reménye 1914-1915” felirattal. A tárgyak értéke 3 korona volt.⁵⁶¹

1916-ban a Hadsegélyező Hivatal és a Vörös Kereszt „Karácsony a Harctéren” nevű akciót hirdetett. A gyűjtőíveket az iskoláknak közvetve küldték el, de közvetlenül a lelkeseknek is kézbesítettek íveket, hogy a hívek között terjesszék.⁵⁶²

A különböző református egyházkerületek a vallásos jellegű nyomtatványokat közös számlából az Egyetemes Zsinati Konvent támogatásával finanszírozták. Kivételt képezett a tiszáninneri református egyházkerület, mely saját költségén közel 1000 db vallásos füzetet és

⁵⁵⁸ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2207. 2.

⁵⁵⁹ A hadikölcsönök aláírás formájában történő gyűjtése, olyan esetben fordult elő, amikor nem volt meg a kellő mennyiségű készpénz, ennek oka, hogy az állami adóhivatal elszállította Ungvárról a bírói letétkönyveket, így a lakosság nagy része pénzéhez nem tudott hozzájutni. Az adakozó emiatt az adott hivatalban aláírásával rögzítette a kívánt összeget, amelyet később, vagy a fizetésének levonásával törlesztette.

⁵⁶⁰ 1916. december 2-án Ungváron tartott szentszéki gyűlésen az Ungvár-ceholnyai görög katolikus hitközség az alapítványi pénztárnál kezelt 4100 koronáját hadikölcsön jegyzésre, ami a község teljes törzstőkéje volt. KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2417. 6. Ungváron tartott szentszéki gyűlés kivonatai. Volosin Ágoston jelentése (1915. augusztus 4. – december 28.) lásd még Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban*. MTA, Budapest, 1926.

⁵⁶¹ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2415. 2. Imádság, Magyar Talizmán akció ajánlása, Varga Mihály féle alapítvány, Levél Szabó Simon papnevelő intézet igazgatójának, valamint Gebé Péter székesegyházi parochusnak. (1915. január 25. – február 23.)

⁵⁶² KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. 116. Rendelkezés a király megkoronázása tárgyában, katonák számára gyűjtés, harangok hadi célra való adományozása, képes levelezőlapok adományozása, rendelet a papok végrendelkezésének kihirdetése tárgyában, tanítók helyettesítése, iskolák fertőtlenítése. (1916. december 14.)

700 korona értékben zsoldárokat nyomtatott ki, amelyeket nem csak a konventi irodának, de a hadikórházakba, főleg Salzburgba és az északi harctérre küldtek 1915 augusztusában.⁵⁶³ A tiszántúli református egyházkerület Csikesz Sándor által írt „Hadi kórházban imák és elmélkedések” című művét 30.000 példányban nyomtatták ki és terjesztették.⁵⁶⁴ 1915. december 14-én Szkiba Theofán görögkatolikus munkácsi 11. honvéd gyalogezredbeli tábori lelkész számára 200-200 példányt adtak ki misekönyvekből és missziói füzetekből, hogy azokat a katonáknak eljuttassa.⁵⁶⁵ Az 1915/7030 sz. rendelet értelmében Károly trónörökös védnöksége alatt kibocsátott „Viribus unitus” című művet, amely a Monarchia 1914/1915-ös háborús küzdelmeit tartalmazta, az egyházaknak kötelességük volt terjeszteni, ezek bevételeit pedig jótékony célra fordították. Érdekes kiadványnak számított továbbá a Szent István Társulat 1916-os évre vonatkozó naptára, amely a háborús olvasmányok és képek mellett XV. Benedek pápa művészi arcképét tartalmazta. Az adománygyűjtések egyik legfontosabb részét képezték az úgynevezett uralkodói képmások: „*Úgy gondolom, hazafias kötelessége minden magyarnak, hogy a szeretetnek azzal is kifejezést adjon, hogy a király arcképével díszítse lakását. Ott kell lennie ennek az arcképnek minden családban, minden hivatalszobában, minden fajtájú köz- és magán intézmény helyiségében - biztató jel gyanánt, a szebb jövő hirdetőjéül.*”⁵⁶⁶ A cél a királyi kultusz mellett a humanitárius törekvés.

Benczúr Gyula festőművész a király arcképéről készített festményét reprodukció útján terjesztették és a befolyt összeget a katonai özvegyek és árvák részére fordították, ebbe a terjesztésbe vonták be a különböző egyházak papjait, lelkészeit. Ferenc József mellett Frigyes főherceg és Vilmos császár arcképet is árulták. A hadsegélyező hivatal kérelme tehát az volt, hogy az egyházi intézményekbe és hatáskörébe tartozó helyiségekbe a képeket rendeljék meg, sőt azt körrendelet útján terjesszék. A rendelkezéseket azonnal a hivatalhoz kellett eljuttatni a postai takarékpénztáron kersztül.⁵⁶⁷ A képek ára keret nélkül 24, kerettel 50 korona volt, ehhez képest az orosz csapatok által megszállt területről elmenekült lelkész napi segélydíja ebben az időben mindössze 10 korona.

Egy egyházi tanító, mivel középiskolát végzett a hadseregben tiszt vagy altiszt rangban szolgált. Fizetése évi 1786 korona, ebből az egyház 1400-at biztosított, a maradék

⁵⁶³ MREZSL: 2. e./70. 5002/1915 iratszám.

⁵⁶⁴ MREZSL: 2. e./70. 5072/1915 iratszám.

⁵⁶⁵ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2425. 4. Unio Könyvnyomda Részvénytársaság áruí. Katonák részére nyomtatott imakönyvek száma.

⁵⁶⁶ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2449. 1. Hadsegélyező Hivatal felhívás a király arcképének a terjesztésének tárgyában. (1915. április 12. – május 26.)

⁵⁶⁷ Uo.

386-ot pedig államsegély formájában folyósították. Emellett a hadsereg kötelékébe tartozó személyként további 666 korona illette meg tiszti rangban.⁵⁶⁸

5.2. A terület hadműveleti jellegéből adódó intézkedések, rendeletek

A katonai igazgatási szervek a különleges intézkedések jogcímén minden egyházi és polgári intézményt alárendeltek a hadsereg ellátásának és szükségleteinek kielégítésére. A papnevelő intézeteket kivétel nélkül hadi célokra foglalták le.⁵⁶⁹ Így a katolikus egyház 1914. szeptember 14-én kelt 5532. számú rendelete szerint a katonák és a sebesültek számára lefoglalt iskolákban a tanítást később és korlátozottan kezdték meg, sőt október 1-től a hitoktatás óraszámát is csökkentették.⁵⁷⁰ 1915 februárjának végén a püspökségek zárszámadás végett meglátogatták a fennhatóságuk alá tartozó leányegyházakat, ahol sok esetben azt tapasztalták, hogy az egyházi iskola tanítója bevonult a harctérre, így az oktatás szünetelt.⁵⁷¹ A hadbavonult egyházi tanítóknak és lelkészeknek katonai szolgálatukat azonnal jelenteni kellett, visszatérésük esetén pedig hivatali pozíciójukat újra csak kérvény útján foglalhatták el.⁵⁷² Egyes lelkészek hadbavonulása esetén a megüresedett plébániai helyeket nem töltötték be újjal, hanem a környező települések lelkészei végezték el az adminisztrációs feladatokat.⁵⁷³ Jankovich Béla vallás és közoktatási miniszter pedig 1915 márciusában az egyházmegyék részéről kimutatást kért arról, hogy a fennhatóságuk alá tartozó árvaházak mekkora kapacitással bírnak, mert minden olyan egyházi épületet, amely különös célt nem szolgált, árvaházzá kellett átalakítani.⁵⁷⁴

Az egyik legproblematisabb kérdéskörnek a kémelhárítás bizonyult. Az egyházi személyek feljelentése mellett az orosz kémek jelenléte is gondot okozott. A terület teljes lezárása szinte lehetetlen volt a Kárpátokban a rendelkezésre álló erőkkel, a nagy erdőségek és járható utak száma miatt. Szokásban volt az oroszok részéről, hogy a kémeket szinte

⁵⁶⁸ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2460. 1. Kaminszky László görög katolikus tanár fizetése, hadnagyi rangba való előléptetése. (1915. december 7.)

⁵⁶⁹ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2281. 1. Ungvári papnevelő intézet háborús célokra való lefoglalása. (1914. szeptember 7.)

⁵⁷⁰ Eszt. PL. Cat. 9. 5633/1914. sz.

⁵⁷¹ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2416. 8. 1915. február 12-én felvett jegyzőkönyvek az egyházlátogatásokról. (1915. február 12. – szeptember 6.)

⁵⁷² KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2438. 14. Egyházi személy katonai joghatósági igazolványa, Nagyruszka, Szarvasrét község papi kérelme, Kustán Ágoston és Újhelyi Jenő kinevezése, borhalmi rendes tanító ügye hazatérve a harcterről, Mándrik László Zugói tanító kérelme segély iránt. (1915)

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2466. 1. Jankovich Sándor vallás és közoktatási miniszter felhívása az egyházi árvaházak felé a harctéren elesett katonák gyermekeinek elhelyezése ügyében. (1915. március 5. – 29.)

tömegesen hagyták vissza az általuk esetenként kiürített területeken.⁵⁷⁵ Ezért a frontvonalak mögötti nagy természeti akadályokat alkotó folyóvizeket őrségekkel zárták le és a rajtuk átmenő forgalmat a legszigorúbban ellenőrizték.⁵⁷⁶ A császári és királyi hadtáp területén több orosz, angol, sőt egy argentin kém is elfogtak az itt folyó hadműveletek alatt. Általában az oroszok olyan személyeket alkalmaztak, akik fiatalos gyermeki külsővel rendelkeztek, így gyanúba csak nagy ritkán kerültek. Főleg a Kárpátok túlsó oldalán állomásozó 3. és 8. orosz hadsereg küldött kémeket e területre. A kémeket általában maguk a hírszerző parancsnokok vitték az állásokhoz, és onnan indították a harctér felé. A kémek sokszor a vasúti állomások mentén tartózkodtak, mivel a legfontosabb feladatuk a katonaszállítmányok és az átcsoportosítások figyelése volt. A 3/b hadsereg főhírszerzői állomás jelentése szerint, a vidékünkön tartózkodó 2. és 3. hadsereg, valamint a Pflanzler-Baltin hadseregcsoport megfigyelésére 14 kémeket küldtek ki, mely személyeket leleplezte a hatóság. A 2. hadsereg megfigyelésekor a következő személyeket fogták el: Silbermann angol kém, Sulikowski, Perkowski Felix, Woisik Ilona, Plewinska Ilona, K. Felix, akit csak „K” betűvel szólítottak. A 3. hadsereg és Pflanzler-Baltin csapatai ellen lelepleződött: Kowalczyk Romano, Zoltowski Handrik, Konopka Marian, Patasik, Wisniewsk, Pawlak, Gonzales Valdes spanyol, Sievers Charles Julio argentin.⁵⁷⁷ Ungvárt, a katonai parancsnokságok székhelyét Pilch Jenő ugyanakkor munkájában a kémek Mekkájának nevezi.⁵⁷⁸ A városban az idegenek számára kezdetben nem volt bejelentési kötelezettség, a hatóságok már így is túlterheltek voltak. Ennek az állapotnak csak a Hadsereg-főparancsnokság tudott véget vetni, úgy hogy népfőlkelő alakulatokat vont el a kárpáti frontvonalról és a városba vezető fő útvonalakat lezáratta, ahol szigorú útlevél és személyi ellenőrzést rendelt el. A gyanús elemeket a Grác (Graz) melletti Kalsdorfba, a zsidó származásúakat pedig kivétel nélkül Nikolsburgba szállították csendőri vagy rendőri fedezettel. Az egyházi személyekkel szembeni megfigyelés könnyítése végett a római és görögkatolikus papok számára 1914. november 10-én kelt körlevélben elrendelik, a papnövendékek és felszentelésre váró papjelöltek december 5-ig keresztlevelüket és katonakönyvüket, hadmentességük esetén pedig az illetékes szolgabírói vagy városi hatósági hivatal által kiállított bizonyítványt küldjék meg, valamint december 11-én személyesen is jelenjenek meg vizsgatételre.⁵⁷⁹ Misszióik ellátására pedig a hadműveleti területté vált vármegyékben katonai jogcímen főhatósági bizonyítványokat állítottak ki az

⁵⁷⁵ Pilch Jenő: *A hírszerzés és kémkedés története*. 2. kötet. Kassák Kiadó, Budapest, 1998. 194.

⁵⁷⁶ U. o. 195.

⁵⁷⁷ KTÁL. Fond 7. op. 1. od. zb. 2748. Kémek leleplezése tárgyában.

⁵⁷⁸ Pilch, 1998. 198.

⁵⁷⁹ U. o.

igazolás végett, ahol nevüket, születési évüket, vármegyéjüket és járásukat tüntették fel.⁵⁸⁰ Továbbá az 1915/7065 rendelet értelmében a bíróságok igazságügyi intézkedései folytán a katolikus papok és segédlelkészek végrendeleteit ki kell hirdetni és azok másolatait az adott egyházmegyék részére át kell adni.⁵⁸¹

A hadsereg és a civil lakosság között a konfliktus elkerülhetetlenné vált. Dr. Zombory Dezső vármegyei tiszti alügyész ez ügyben panaszt emelt, mert a katonai detektívek Ungvár városában sérelmeket követtek el tisztességes polgárok ellen, s maga az alügyész ellen is.⁵⁸² Ennek tisztázására Tisza István a következőket javasolta: *“Különös gondot kell arra fordítanunk, hogy a katonaság jogos kívánságainak kielégítése s a hadiérdek szolgálata körül hatóságaink buzgón és sikerrel közreműködjenek. Másrészt pedig oda kell törekednünk, hogy a katonaság az ország törvényeihez s a hadseregfőparancsnokságnak kívánságomra kiadott rendeleteihez tartsa magát, s a közönséget minden felesleges zaklatástól és károsítástól megkímélje.”*⁵⁸³ Így a hatóságoknak fel kellett hívni a lakosság figyelmét arra, hogy ha katonai közeg sérelmet követ el, akkor azonnal keresse fel a politikai hatóságot az orvoslás kieszközlésére. 1914. augusztus 24-én kelt közleményében Burián István, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügy- és pénzügyminisztere felhívja a figyelmet arra, hogy a katonai parancsnokságok vezetői a megszállt vagy hadműveleti területeken tartózkodjanak a visszaélésektől.⁵⁸⁴ A visszaélés egyes altisztek részéről is bekövetkezhetett önkényes rekvirálás (pénz vagy tárgyak esetében) vagy a nagyobb csapattestek által. Egyes esetekben maga a postahivatal leplezte le az adott személyt, aki nagy mennyiségű pénzforgalom miatt vált gyanússá.⁵⁸⁵ Tisza a főispánoknak tett utasítása szerint ezen esetek kiküszöbölésére 1914 októberétől a járási hatóságoknak és a körjegyzőknek a civil lakosság felé jegyzőkönyvet kellett vezetnie a helyi pap segítségével a rekvirált tárgyak értékéről.⁵⁸⁶ A főszolgabírói jelentések alapján ez nem volt mindig olyan egyszerű, mivel számos alkalommal a csapattiszt máshol tartózkodott, sőt az altisztek és katonák sokszor nem akarták megnevezni csapatukat vagy parancsnokukat. Ezek megelőzésére a kassai katonai

⁵⁸⁰ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2438. 3.

⁵⁸¹ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. 1.

⁵⁸² MNL OL. K 26. 1027. csomó. 1915 II. res. 73. szám 2.

⁵⁸³ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 7.

⁵⁸⁴ MREZSL. 7/22 iratanyag. 31.

⁵⁸⁵ Ilyen volt Weisskut Herman ungvári 66. gyalogezred 11-dik szakaszbeli altisztjének az esete, aki a feleségének küldött nagy mennyiségű pénzmennyiség miatt vált gyanússá a kassai postaigazgatóság és az ungvári postahivatal számára, mely bizonyosságot is nyert. MREZSL. 7/22 iratanyag. 59.

⁵⁸⁶ MREZSL. 7/22 iratanyag. 61.

parancsnokság egyes járásokat, amelyeket a betörés igazán érintett, felmentett (11823-as rendelet) a hadiszolgáltatás⁵⁸⁷ alól egészen a rendelet visszavonásáig.⁵⁸⁸

A hadszíntérré vált területekről a civil lakosság mellett az egyházi személyek nagy része is elmenekült. Ezeken a területeken sok esetben a hadsereg az egyházi lakásokat saját célra lefoglalta, így a visszatérni szándékozó papok, lelkészek számára szükségképpen a szolgabíró biztosított szállást, étellemezésüket pedig a hadsereg látta el. Ökörmező esetében a hadsereg még a templomot is lefoglalta raktár gyanánt, csak az oltárt kímélték meg.⁵⁸⁹ Az elmenekült lelkészek helyett a hadsereggel bevonuló római katolikus tábori lelkészek minden nemű keresztelést a latin szertartás szerint végezték. Olyan esetet is találni viszont, amikor az egyházi hatóság egy honvéd lelkész számára adott utasítást. Latorcafőn a helyi templomban orosz hadifoglyokat szállásoltak el, így kéri Kabáczy Dezső honvéd lelkészt, hogy azok elszállítása után a templomot tisztítsák meg és adják át az illetékes szerveknek: *„A háború okozott ezen sérelmeket kénytelenek vagyunk eltűrni, de ha templom ismét üres lesz felhívom a Tisztelendő Urat, hogy azt megfelelően takarítsa ki.”*⁵⁹⁰ A helyi plébános a püspöknek küldött levelében a következőket írja: *”...A templomot a katonaság a muszkák elszállásolására foglalta le. Nem akartam átengedni, de kénytelen voltam engedelmessé válni. A faluban a legcsekélyebb helyecske is le van foglalva a rengeteg munkás és katona részére, sőt még az iskolaház is. Igaz azt mondta a főhadnagy, aki az elszállásolást eszközölte, hogy rövid ideig lesznek a templomban, mert rövidesen elkészülnek a barakkok.”*⁵⁹¹

A beszolgáltatások és a hadsereg egyre növekvő nyersanyag hiánya az egyházi intézményeket sem kímélte. Egyes felekezetek templomaik harangjait háborús célokra ajánlották fel. Ezek begyűjtését a kassai katonai parancsnokság végezte az Országos Magyar Hadsegélyező Bizottság által, amelyeket be kellett jelenteni a K.u.K. Millitärkommando, Kassa címre.⁵⁹² A honvédelmi minisztérium rendelete értelmében az egyházmegyék tulajdonában lévő vörösréz edényeket hadi célokra bevonták, azokat a gyűjtőhelyeken adták át.⁵⁹³

⁵⁸⁷ Elvileg a hadiszolgáltatás beálltát a honvédelmi miniszternek kellett megállapítania annak pontos idejével, helyével és terjedelmével együtt. Tóth, 1998. 23.

⁵⁸⁸ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 702. 16.

⁵⁸⁹ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2416. 29.

⁵⁹⁰ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2428. 3. Templomok lefoglalása katonai célokra. (1915. április 18. – szeptember 18.)

⁵⁹¹ Uo. 4.

⁵⁹² KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. 116.

⁵⁹³ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2521. 2.

Hadifémbeváltás
A Magyar Szent Korona Országainak Fémközpontja R.-T. Budapesten
Elszámolási jegyzék a következő beváltott fémanyagokról:

	Árak kg.-ként koronában	Beváltott súly	Összeg
Tiszta nikkeltárgyakért	15		
Vörösréz tárgyakért idegen alkatrészek nélkül	5.50		
Vörösréz tárgyakért idegen alkatrészekkel	5		
Tiszta sárgaréz lemezből és tombak lemezből készült tárgyakért idegen alkatrészek nélkül	3.75		
Tiszta sárgaréz lemezből és tombak lemezből készült tárgyakért idegen alkatrészekkel	3		
Tiszta sárgaréz öntvényből készült tárgyakért idegen alkatrészek nélkül	2.50		
Tiszta sárgaréz öntvényből készült tárgyakért idegen alkatrészekkel	2		

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2521.

1914. november 10-től felhívták a különböző gazdasági egyesületek figyelmét arra, hogy különösen a városok közelében olyan kora tavasszal leszedés alá kerülő zöldségféléket termeljenek, amik a közérdeknek megfelel.⁵⁹⁴ Jankovich Béla miniszter 1915-ös határozata szerint pedig az állami és községi elemi iskolákban, egyházi tanintézményekben és a gazdasági leányiskolákban meghatározott ruházati cikkeket kellett készíteni a katonák számára. Ezt elősegítve olyan oktatási programokat készítettek, amelyek megpróbálták előmozdítani a tervezetet, ehhez kellő mennyiségű ingyen kötőfonalat adtak a tanfelügyelőknek.⁵⁹⁵

A hadsereg részéről külön rendelkezéssel bírt a területről aktív és önkéntes katonai szolgálatba lépő lelkészek ügyintézése. A felügyelet gyakorlására a magasabb seregtestek (hadosztályparancsnokságok) hadtápparancsnokságainál beosztott illetékes vezető lelkészeket

⁵⁹⁴ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 712. 8.

⁵⁹⁵ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. 3.

neveztek ki. Ezeknek a személyeknek a feladata az ellenőrzés volt. Jelentéseik szerint a felügyeletük alá tartozó lelkészek nagy buzgósággal és szorgalommal végezték feladataikat.⁵⁹⁶ A hátországból lévő református lelkészeket pedig a hadügyminisztérium által kiküldött református katonai lelkész vizsgálta, akinek joghatósága kiterjedt a Magyar Királyság területére is. A tábori lelkészeket a háború folyamán hosszabb-rövidebb időszakokként cserélték, ezért ezeknek a pótlására névjegyzéki űrlapot készítettek, ahová a szolgálatra alkalmas és polgári foglalkozásukban is nélkülözhető személyeket jegyezték fel. A névjegyzékbe csak a tartalékos honvéd segédlelkészeket, valamint a honvédség póttartalékának a nyilvántartásában szereplő személyeket írták be, akiket a közös hadsereghez tábori lelkészekké nem neveztek ki, de egy esetleges pótlásra még rendelkezésre álltak.⁵⁹⁷ A katonai parancsnokságok olyan helyekre is kértek magyarul beszélő református tábori lelkészt mint Csernovitz (Papp József) és a galíciai Kolomea (Demjén István). A különböző osztrák-magyar hadseregeknek, s azok hadtápterületeinek református tábori lelkészeket a budapesti katonai parancsnokságnál kellett igényelni.⁵⁹⁸ A legismertebb tábori lelkész vidékünkön a beregi egyházmegye esperese és Beregrákos lelkésze, a frontszolgálatot töltő Joó Miklós volt. Valószínűsíthetően ennek az lehet az oka, hogy már az 1907-es honvédségi személynévlistában is tartalékos tábori lelkészként szerepelt, akiket háború esetén az elsők között hívtak be. A honvédségnél tartalékos állományban lévő lelkészek mind önként jelentkeztek erre a szolgálatra. Joó Miklós a 39. honvéd gyaloghadosztálynál volt tábori lelkész a háború kezdetétől egészen 1915. augusztus 19-ig, amikor is rossz egészségi állapotára hivatkozva felmentését kérte.⁵⁹⁹ Ennek valószínűsíthető oka, hogy az 1915. május 2-i gorlicei áttörés idején katonai temetkezéssel foglalkozott, amely nagy mértékben megviselte. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred halotti anyakönyvei alapján 2140 halottat regisztráltak, ebből több mint kétszáz az áttörés során vesztették életüket. Joó Miklós egy hét leforgása alatt körülbelül 62 embert temetett el. Egy 1915. december 12-i forrás szerint, mint tartalékos segédlelkész szerepel az anyakönyvvezető és temetést végző lelkészek között, viszont Joó Miklóst már

⁵⁹⁶ MREZSL. 2. e./70. 41726/ 9 iratszám. A hadra kelt sereg hadtápterületén működő református lelkészek feletti felügyelet tárgyában.

⁵⁹⁷ MREZSL. 2. e./70. 3863 szám/Eln 2. 1915. Honvéd lelkészek pótlása. A katonai szolgálatra alkalmas lelkészek névjegyzéke.

⁵⁹⁸ MREZSL. 2. e./70. 31062/ 9. iratszám. A 2. osztrák-magyar hadsereg református tábori lelkészek igénye tárgyában.

⁵⁹⁹ MREZSL. 2. e./70. 4829/1915 iratszám. Joó Miklós tábori lelkész felmentése a katonai szolgálat alól.

október 21-én felmentették.⁶⁰⁰ November 27-től pedig már Kacsó Lajos református segédlelkészt szolgált.⁶⁰¹

A tiszántúli egyházkerület behívható lelkészei:

Név	Tartózkodási hely	Születési év	Nyelvismeret	Önkéntes?
Dr. Ferencz Gyula	Debrecen	1861	magyar, német	igen
Pálur István	Csepe	1884	magyar	igen
Karácsony András	Békés	1884	magyar	igen
Czövek Zoltán	Komoró	1886	magyar	igen
Balogh Miklós	Nagyvarsány	1884	magyar	igen
Papp József	Gencs	1886	magyar, német	igen
Hodor István	Köröstárkány	1882	magyar, német	igen

Forrás: Református Zsinati Levéltár: 2. e./70. 3863 szám/Eln 2. 1915.

Az 1916. március 15-én kelt utasítás szerint a különböző református egyházkerületeknek a háború során tábori lelkészi szolgálatra jelentkezők jegyzékét el kellett küldeni a Konvent számára. A források alapján a Dunamellékről 19, a Dunántúlról 27, a Tiszáninnenről 8, a Tiszántúlról 40, Erdélyből pedig 28 személy jelentkezett önként.

Önként jelentkező lelkészek névsora	Szolgálati helyük	Beosztásuk
Bagdi Dániel	Gyula	segédlelkész
Bakos Sándor	Nyírkércs	segédlelkész
Ballay Aladár	Dancsháza	református lelkész

⁶⁰⁰ MREZSL. 2. e./70. 297615 szám/2. 1915. Joó Miklós református tábori lelkész felmentése a tényleges katonai szolgálat alól.

⁶⁰¹ MREZSL. 2. e./70. 337. 357. szám/2. 1915. Kacsó Lajos tábori lelkészi kinevezése a 39. honvéd gyaloghadosztályhoz.

Balogh Béla	Debrecen	segédlelkész
Balogh Miklós	Nagyvarsány	református lelkész
Bodnár László	Tamásváralja	segédlelkész
Bogdán János	Újléta	református lelkész
Csépke Béla	Gacsály	református lelkész
Czövek Zoltán	Komoró	segédlelkész
Czelder Béla	Tisztaberek	református lelkész
Debreczeni László	Érábrány	református lelkész
Fábián Sándor	Besztercebánya	segédlelkész
Fogarassy Jenő	Pankota	hitoktató lelkész
Gyökössy József	Banyaszekszárd	református lelkész
Hodor István	Köröstárkány	református lelkész
Igyártó Sándor	Bélzerind	református lelkész
Janthó Sándor	Nyírfákó	református lelkész
Juhász Imre	Beregszász	segédlelkész
Karácsony András	Békés	segédlelkész
Kézy Ignác	Feketetőti	református lelkész
Király Pál	Fábiánháza	segédlelkész
Kirner A. Bertalan	Besztercebánya	segédlelkész
Marcsa Imre	Kishodos	református lelkész
Cs. Nagy Dániel	Szalacs	segédlelkész
Nagy Imre	Olcsva	református lelkész

Nádházy Bertalan	Battonya	református lelkész
Németh Károly	Füzesgyarmat	segédlelkész
Németh Sándor	Dunaszentilona	református lelkész
Németh Vincze	Tiszaroff	református lelkész
Nyerges Ferenc	Nyírpazony	református lelkész
Oláh Károly	Újfehértó	segédlelkész
Orosz Tamás	Pancsova	segédlelkész
Pálur István	Csepe	református lelkész
Róthe Lajos	Asztély	református lelkész
Streleczy Sándor	Derecske	segédlelkész
G. Szabó Gábor	Tiszaszöllös	református lelkész
Szakács Albert dr.	Mezőtúr	vallástanár
Szenczy István	Balkány	segédlelkész
Varga Zoltán	Tiszaroff	segédlelkész
Veres Károly	Dombrád	segédlelkész

1918-at követően minden egyes lelkésznek lejelentkezési kötelezettsége volt az adott hivatalnál. Ennek folyamán egy 10 napos továbbképzésen vettek részt, ahol a püspök eldönthette, hogy visszahelyezi-e civil hivatalába, egyházkerületébe. Ha behívták katonai szolgálatra a lelkészt, akkor minden esetben a püspök döntött a személyéről, ha viszont önként vonult be, akkor az Apostoli Szentszék határozott. A törvényben az is szerepelt, hogy nem helyezhetik vissza arra a területre, ahonnan a saját ezredét sorozták.

A civil és katonai lelkészek között is akadtak konfliktusok az adott területen, főleg a katonák temetésével kapcsolatban. Az aktív katonai szolgálatot betöltő egyének a sebesültekkel együtt kivétel nélkül a tábori Vikariátus alá tartoztak. 1914. október 12-én a katonai parancsnokságok utasítást kaptak, hogy tekintettel a sebesültekre, akik nyelvét sok

esetben a polgári papság nem bírta, katonalelkészek behívását kell eszközölni és rendes fizetést fognak kapni.⁶⁰² Az ideiglenes kórházakban elhunyt sebesülteket egyes esetekben a kerületi plébánosok temették el, anélkül, hogy a tábori lelkészi hivatalt értesítették volna. Ez sok problémát vetett fel, mivel a halotti anyakönyveket a tábori lelkésztől a Hadügyminisztérium minden esetben bekérte. Így minden alkalommal, ahol ilyen incidens előfordult, kutatni kellett az után, hogy mely kerületben mely plébánia területén halt meg az adott illető. Ezért utasították azokat a helyeket, hogy ahol volt rendes vagy kiegészítő lelkész, ott temetés ügyében a katonai lelkészhez forduljanak, a bejelentést és a halott anyakönyvi kivonatát pedig küldjék meg a veszteségkimutatások pontos elkészítéséhez. Ennek ellenére még a háború után is sok lelkész megrovásban részesült a rendelet elmulasztása miatt.

5. 3. A hadműveleti területen maradt lelkészek helyzete

Az észak-keleti vármegyék, köztük Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros 1910-es népszámlálási adatai szerint az itt élő rutén kisebbség (számuk 464.000 fő) közel 98,1 %-a a görög katolikus felekezethez tartozott. Wilhelm Winkler és Dr. Gaston Bodart⁶⁰³ adatai alapján több mint 15000 rutént soroztak be az első világháború idején a Magyar Királyság területéről, amelyből mintegy 5500-an odavesztek. A katonai joghatóság szerint ezeket a személyeket, ha mód és lehetőség volt rá, saját katonai lelkészüknek kellett eltemetniük, mivel ha egy adott katonai körzet vallásfelekezeti összetétele elérte a 20%-ot, biztosítottak számukra lelkészeket. Személyüket az itt állomásozó ezredek iratanyagában és a háború folyamán vezetett halotti anyakönyvekben kell keresnünk.

Az ezredek nemzetiségi összetételét vizsgálva Julier Ferenc és Németh Lajos a Hadtörténeti Levéltárban, a tanulmánygyűjtemények között őrzött kéziratnak a kimutatásai lettek az irányadóak.⁶⁰⁴ Ez alapján a görög katolikus lelkészek zöme a munkácsi 11., a kassai 9., a szatmári 12. honvéd, valamint a munkácsi 65., az ungvári 66. és a máramarosi 85. császári és királyi ezredekben szolgált.⁶⁰⁵ A munkácsi 11. honvéd házi gyalogezred 299. számú halotti anyakönyve alapján 1917-ig bezárólag mintegy 22 görög katolikus pap teljesített szolgálatot a háborúban e vármegyék területéről. Közülük is kiemelkedik Pap István, Szkiba Teofán, Browko Mihály, Subki Károly, Folba János, Marcus István és Pascu

⁶⁰² Eszt. PL. Cat. 63. 6063. sz.

⁶⁰³ Winkler, 1919., valamint Bodart, 1921.

⁶⁰⁴ HL. VII. Tgy. 1755. Julier Ferenc: I. világháború. 132. d.

⁶⁰⁵ A Hadtörténeti Levéltárban a III. Fond VI. 36., azon belül pedig a 257., 280. K. u. K. Infanterieregiment Nr. 66., 85. Ungvár és Máramarossziget, valamint a VI. 36. 287., 328 cs. és kir. gy. e. (köztük 65.) töredék anyakönyvei és a M. kir. honvéd gyalogezredek (köztük 9.) töredék halotti anyakönyvei tartoznak ide.

Silvius, akik a háború folyamán több hónapon keresztül az ezred lelkészei voltak és a nagyobb csaták idején vezették is az anyakönyveket. A többi töredék anyakönyvben szintén megtalálhatóak a görög katolikus lelkészek, szám szerint 13 fő. Adalékként azt is hozzátehetjük, hogy ők nem csak a fronton, hanem a hadi kórházakban és fogolytáborokban is végeztek temetést. Az említett levéltárban őrzött további jegyzékekben nem találni görög katolikus tábori lelkészi lajstromot, csakis az egyházi ünnepekre, húsvéti böjtre és karácsonyra vonatkozólag vannak szertartási rendeletek.

A Magyar Királyság területéről a császári és királyi gyalogezredeknek három főt biztosítottak a munkácsi, fogarasi és szamosi püspökségek, amelyből egy Munkácson, kettő pedig Erdélyben állomásozott. Sőt mivel a terület úgy a honvédséget, mint közös hadsereget tekintve a kassai katonai kerülethez tartozott, Kassán még egy görög katolikus tábori főpap katonai rangban őrnagyként állomásozott.⁶⁰⁶ Az 1912-ben létrehozott Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspökséget a munkácsi püspökség területének egy részéből alakították meg, amely a háború folyamán szintén küldött ki lelkészeket az adott ezredekhez. A lelkészek szinte kivétel nélkül papnövendéki korukban az Ungvári Görög Katolikus Líceumban tanultak. Az 1912-es katonai szabályzat szerint a papjelölteket és papnövendékeket még a póttartalék névsorából is kivették, de háború esetén bevethetőek voltak. A papnövendékeket iskolájuk területéhez tartozó illetékes ezredekhez sorozták be. A püspöki levéltár adatai alapján 1915-ben elrendelték (Bjelik Imre tábori püspök), hogy kórházi vagy sebesültszállító vonatokon teljesítsenek betegápolói szolgálatot. Ez a Hajdúdorogi Püspökség esetében előbb tizenkét főt, majd leredukálva öt főt jelentett, mivel a közepesen tanuló diákokat a püspök nem javasolta katonai szolgálatra. Ezeket a személyeket kivétel nélkül Leibachba, majd Pozsonyba irányították. Már felszentelt papok esetében további hat főt találni, akik tábori lelkészi szolgálatot tölthettek be Szabolcs-Szatmár vármegyékben.

A katonai kerületek élén egyházi szempontból a tábori főpap állt, aki minden esetben katolikus volt. Fontos kiemelni, hogy a más felekezetű vallási vezetők kizárólag katonailag függtek a katolikus egyháztól. A háború előtt és alatt minden olyan személyt, aki katonai pályát választott, felekezettől függetlenül a tábori lelkész megnevezés illette meg. A békebeli időszakban császári és királyi gyalogezredek állománya állandó hely- és létszámváltozásokon ment át. A helyi civil pap a gyülekezet problémái mellett ezeket már nem tudta elvégezni, ezért rendszeresítették egy állandó lelkészt a számukra, míg a honvédség egy helyben maradva helyőrségként működött a különböző településeken, így ezek feladata állandósult. A

⁶⁰⁶ Borovi, 1992. vö. Gergely, 1989., valamint Varga, 2010.

háború folyamán bevonult lelkészeket helyettesíteni kellett a hátszágban, e személyek helyettesítőinek a díjazását viszont már nem a Honvédelmi Minisztérium vagy a Császári és Királyi Hadügyminisztérium biztosította, hanem a vallási és közoktatási tárca, amely saját terhére mintegy 19 000 koronát különített el rendkívüli segélyezési célra.

1914. július 28-án kitört a háború, a tábori lelkészek és tartalékos segédlelkészek tömegesen vonultak be, majd a különböző hadseregekhez, hadosztályokhoz és ezredekhez irányították őket.⁶⁰⁷ A tábori lelkészeket a háború folyamán állandóan cserélték, ezért pótlásukra névjegyzéki űrlapot készítettek, ahová a szolgálatra alkalmas és polgári foglalkozásukban is nélkülözhető személyeket jegyezték fel. 1914. augusztus 20-ig a mozgósítás befejeződött. Ettől kezdve azok a személyek, aki polgári, egyházi foglalkozásukban megmaradtak, egy ideig mentesültek a behívások alól. Közigazgatási szerepük ugyanakkor módosult a mozgósítás és a katonai kiegészítés szerepkörrel is. A névjegyzékbe csak a tartalékos honvéd segédlelkészeket, valamint a honvédség póttartalékának a nyilvántartásában szereplő személyeket írták be.⁶⁰⁸

Milyen feladatokat láttak el? Elsősorban a katonák erkölcsre és engedelmességre való nevelése volt a fő cél. Háború idején a katonákat megpróbálták minél több vallási jellegű röpirattal ellátni, hogy ez által gyakorolják vallásukat távol a hazától a front lövészárkaiban, másodsorban ők végezték a katonák (főként tisztek) esketését, de a keresztelest és a katonák temetését is,⁶⁰⁹ mely a háborús időszakban talán a legnagyobb kihívást jelentette számukra. A háborús harci cselekmények miatt elhunyt katonák nagy részét nem a Monarchia területén, hanem a megszállt övezetben temették el rögtönzött sírokban járványveszély miatt. A sírokat nem vallásfelekezeti rendszerben állították fel, hanem ezredenként. Az itt lévő fejfák viszont utalhattak vallási hovatartozásra is, hisz kereszt- és vezetéknév alapján nemzetiségi megkülönböztetésük problematikus.⁶¹⁰

A háború előtt a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1913. december 20-án kelt rendelete értelmében az 1895. október 1. után született hadkötelesek összeírására már nem a felekezeti anyakönyvezető lelkészek, hanem az állami anyakönyvezetők voltak hivatva. 1914. január 1-től már egyáltalán nem kellett a véderőtörvényi utasítás I. részének 24.

⁶⁰⁷ MREZSL. 2. e./70. 41726/ 9.

⁶⁰⁸ MREZSL. 2. e./70. 3863/Eln 2. 1915. Honvéd lelkészek pótlása. A katonai szolgálatra alkalmas lelkészek névlistája.

⁶⁰⁹ Példának okáért 1914. szept. 12-én a Debreceni hadikórházba 354 sebesült érkezett, ezért kérik a püspököt, hogy a nélkülözhető lelkészeket küldjenek a katonák lelki gondozására. Ez a feladat egy helybéli görög katolikus papra, bizonyos Papp Gyulára hárult, aki a magyar államvasutak raktárépületében elhelyezett görög katolikus katonákon próbált meg segíteni. GKPL 3185/1914.

⁶¹⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchia haderejének nemzetiségi összetételének vizsgálatánál fontos forrásmunka a Deák, 1993. és Hajdu, 1999.

paragrafusához tartozó anyakönyvi mintát kiállítaniuk.⁶¹¹ Az utóneveket, amelyek a magyar nyelv akkori nyelvtani rendszerében előfordultak, az anyakönyvekbe magyar nyelven kellett bejegyezni akkor is, ha a felekezeti születési anyakönyvbe esetleg idegen nyelven voltak bejegyezve.⁶¹²

Az 1915. június 17-én kelt 1876. számú rendelet értelmében több plébánia is jelentést tett arról, hogy a területén állomásozó görögkatolikus katonák körében megtörtént a megfelelő lelki gondozás. Az egyedüli problémát az jelentette a lelkészek számára, hogy a nagyszámú magyarul nem tudó román ajkú katonák ellátását nem tudták megoldani, mivel a szükséges gyónást a katonák tolmács segítségével sem voltak hajlandóak elvégezni.⁶¹³ Ennek ellenére a papok igyekeztek megfelelni a kérelemnek, sok esetben a polgári lakosság istentiszteleteinek a rovására. A kórházak, helyőrségek vagy fogházak katonáinak való misézés miatt az egyszeri vásár- és ünnepnapok szertartásai nem bizonyultak elegendőnek. A görögkatolikus egyház ezeken a napokon további egy szertartást rendelt el, amiért külön fizetséget nem kérhettek.⁶¹⁴ Ez fontos bevételi forrást jelenthetett volna a háborús időszakban, mert az infláció hatására az évi 800 korona lelkészi juttatás a különböző segélyek elmaradása vagy beszüntetése miatt kevésnek bizonyult. Több lelkész panaszlevelet küldött a püspökségek címére, hogy a katonaság miatt megnövekedett feladatokat nem kellőképpen honorálják, a lelkészeket nevezzék ki, hiszen a katonai lelkészek békében és háborúban is rendes fizetést kapnak.⁶¹⁵

A háború kezdeti szakaszától a görög katolikus papnövéndékeket, akiknek szemináriuma Ungváron volt, Papp Antal munkácsi püspök jóváhagyásával betegápolói feladatra helyezték ki sebesültszállító vonatokra vagy katonai kórházakba. A tanulmányi időszak azonban tovább folyt, így a vizsgák késleltetése, esetleg elhalasztása az egyik legfontosabb napirendi pont volt.⁶¹⁶ A bevonult betegápolók körében az a hír terjedt el, hogy velük szemben az 1913-as skizma pereknek köszönhetően nagy a bizalmatlanság, ezért a Monarchia, valamint a Magyar Királyság belső területeire küldik őket mostoha körülmények

⁶¹¹ Görög Katolikus Püspöki Levéltár (továbbiakban: GKPL). I. Hajdúdorogi Püspöki Hivatal iratai 1837–2005. 1. a. egyház-igazgatási iratok (továbbiakban: I – 1 - a.) 75/1914.

⁶¹² MREZSL. 5/18. 61.

⁶¹³ GKPL. I – 1 - a. 1859/1915.

⁶¹⁴ GKPL. I – 1 - a. 1946/1915. Egyes paróchiák területén elhelyezett katonák intenzívebb lelkigondozása tárgyában.

⁶¹⁵ GKPL. I – 1 - a. 2003/1915. Katonai lelkészi szolgálatért járó juttatások követelése tárgyában.

⁶¹⁶ 1914/15-ös tanév második félévének kezdetén, azaz 1915. jan. 23-án a szeminárium hallgatóinak száma 20 fő, ebből 10 I., 5 II., 3 III. és 2 IV. évfolyamos hallgató volt. A tanulók névsora: Bába Miklós, Bihon Miklós, Bodnár Adalbert, Macavein Mihály, Mihálka Sándor, Mitró János, Ruttkay Sándor, Sereghy János, Szklár Jenő, Sztankanincz Endre, Kovács István, Leiner Mihály, Maczkó József, Máthé János, Nizsalovszky Oreszt, Kozma János, Mosolygó Sándor, Vojtovics Kálmán, Drohobeczky Gyula, Neviczky Gyula. GKPL. I – 1 – a. 106/1915.

közé.⁶¹⁷ Az ügyben a munkácsi és hajdúdorogi püspökségek is nyomozást indítottak.⁶¹⁸ Papp Antal 1915. május 26-án a 2031. számú átirattal fordult Bjelik Imre tábori püspökhöz, akit arra kért, hogy a nyomozást mihamarabb hajtsa végre, és a görögkatolikus papnövéndékeket védje meg a további atrocitásoktól. A háború kezdeti szakaszában is megfigyelhető a kormány és a hadsereg részéről az óvatosság,⁶¹⁹ annak ellenére, hogy a trónörökös pár halála után 1914. június 30-án Ilosván a borzsovai egyházkerület lelkészei – az északkeleti vármegyék egyházai közül először – őszinte részvétüket fejezték ki a császárnak intézet feliratban a trónörökös halála miatt, aki egyházaik igaz híve és támogatója volt.⁶²⁰ Ezen szomorú esemény alkalmából július 4-én az ungvári székesegyházban ünnepi gyászmisét tartottak.⁶²¹ A megnyilatkozás nem érte el a kívánt célt. 1914. augusztus 25-én már elrendelték, hogy a papi és kántortanítói gyűléseken felvett jegyzőkönyvekben tüntessék fel a távolmaradottak pontos nevét, s hogy elfogadható indokkal tudják-e ezt a későbbiekben igazolni. Továbbá elfogadják, hogy a kántortanítói állás betöltésénél ne a választási rendszer, hanem a kinevezés legyen érvényben. Kérvényezték, hogy az államsegélyt annak megérkezéséig az egyházi pénztárból előlegezzék meg, de ezt elutasítják, mivel a különböző egyházak nem rendelkeznek mindig annyi készpénzzel.⁶²²

Az egyház hűségének és teljes odaadásának jeles bizonyítéka az az eseménysorozat, amely 1915 tavaszán játszódott le a cirill betűk latinra való átírása kapcsán. A munkácsi egyházmegye ruténságának körében tárgyalásokat folytattak ez ügyben,⁶²³ a felvidéki görög szertartású katolikus lakosság vallási és politikai védelme érdekében pedig akciót indítottak. A felmerülő kérdések a következők voltak: görög katolikus ó-szláv szerkönyvek hazai kiadása, a görög katolikus papnövéndékek nevelése, valamint a naptár egyesítése. Az

⁶¹⁷ A papok és papnövéndékek mellett a rutén ajkú lakosságra is gyanakvással tekintettek, amelynek alapja, hogy az orosz cári csapatok által elfoglalt községekben a polgári személyek nagy része együttműködött a megszállókkal. Ugyanakkor nem tekintették ezeket hűtlenségnek vagy hazaárulásnak, csakis anyagi helyzetükre vezették vissza a történeteket. Ennek ellenére 1915. december végétől a hadügyminiszter intézkedése folytán, Kőrösmező, Nagybocksó, Talaborfalva ruténjei csakis a Szerbia ellen küzdő 85. császári és királyi gyalogezred III. zászlóaljába voltak besorozhatóak. KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676., valamint Mátyás, 1941. 762.

⁶¹⁸ GKPL. I – 1 - a. 1783/1915.

⁶¹⁹ Az Osztrák-Magyar hadsereg az orosz vagy más néven északi fronton a cseh és rutén alakulatokat kellő óvatossággal alkalmazta félve attól, hogy azok esetleg tömegesen állnának át az orosz fél oldalára. A kárpáti harcokban viszont vitézségükkel tűntek ki a helyi rutének. A Hofmann hadtest csapatai között harcoltak az őszi betörésénél, valamint a bolechowi, halicsi összecsapásokban. A Kárpátokban a 704 magaslati pontnál pl. Horoszóvka-Opaka vonalában helyezték el a szicslövészeket, akik a 102. népfölkelő dandár maradványaival Benke ezredes csoportjába tartoztak. Különösen felderítő és hírszerző szolgálatot teljesítettek. Ismertető jelük a sárga-kék kokárda volt, amelyet a sapkán viseltek, sőt egységeikben még nők is harcoltak. József főherceg, I. 1926. 174., valamint Molnár, 1916. 106.

⁶²⁰ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2228. 2.

⁶²¹ Uo. 8.

⁶²² KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2212. Kántortanítói rendes gyűlés jegyzőkönyvei, szobranci alesperesi gyűlés jegyzőkönyve, (1914. június 11. - szeptember 3.) 6916.

⁶²³ MNL OL. K 26. 1034. cs. 1915 XII. res. 450. sz. 7.

értekezlet 1915. március 19-én kezdődött a munkácsi, eperjesi és hajdúdorogi püspökök, valamint Csernoch János hercegprímás részvételével.⁶²⁴ Kezdetben Papp Antal munkácsi püspök ellenezte a tervezetet, arra hivatkozva, hogy egyházmegyéje területén túlsúlyban lévő rutén lakosság körében engedetlenséget válthat ki, így a tárgyalások egészen 1916-ig elhúzódtak. Csernoch János erélyes közbenjárása folytán végül is sikerült keresztülvinni a módosításokat. Előbb 1916. május 4-i határozatban fogadták el az egyházi ünnepek Julianus naptárról Gergely naptárra való áttérését.⁶²⁵ Később pedig Papp Antal munkácsi, Novák István eperjesi és Miklósy István hajdúdorogi püspököket a cirill betűk a népiskolai tananyagban való átírásáért a magyar kormány legfelső elismerésben részesítette.⁶²⁶

Az egyházmegyéék növendékeinek és alkalmazottainak védelme mellett súlyos gondot okozott az iskolák fenntartása és működtetése. A tanítók bevonulása és az egyházi intézmények hadsereg általi lefoglalása jelentett súlyosbodó problémát. A 7174/1915 sz. jelentés szerint a hadbavonult egyházi tanítók miatt sok iskolában a tanítás szünetelt, ezért azok helyettesítését csak úgy tudták megoldani, ha főiskolai növendékekkel vagy okleveles óvónőkkel pótolták a hiányt.⁶²⁷ Az új tanítóknál és tanítójelölteknél 1915. április 19-től pedig bevezették a magyar honosság követelményét, amelyet a felvétel alkalmával vagy az első évfolyamon kellett ellenőrizni. Amennyiben az adott személy nem tudta igazolni honosságát, befejező képesítő vizsgát nem tehetett.⁶²⁸

A vallás és közoktatási miniszter 22156-os rendeletében a háborúban elesett, megsebesült vagy eltűnt egyházi iskolai tanítókról nyilvántartást állított fel, ide sorolták a hadifogságba esetteket is, melyről az iskolaszékeket körlevelekben értesítették. Az adott kimutatás 15 rubrikát tartalmazott, többek között név, születési dátum, a bevonulás ideje, sőt azt is feltüntették, hogy önként vagy behívás útján került a frontra.⁶²⁹ A jelentések elkészítéséhez kérdőíveket készítettek, amelyek kitértek arra a kérdésre is, hogy az adott kerületből kik teljesítettek táborigyelmeztető szolgálattal a fronton, kik a sebesültszállító vonatokon illetve a helyőrségi kórházakban és egyéb intézményekben. Továbbá az egyházi tanítót bevonulása esetén tudják-e helyettesíteni, vettek-e fel hadikölcsönöket a községek, voltak-e gyűjtések vagy természetbeli adományok.

Az észak-keleti vármegyék görög katolikus egyházának kapcsolata a katonai szervekkel az 1914. szeptember 24-i orosz betörést követően szorosabbá vált. A háborús

⁶²⁴ MNL OL. K 26. 1034. cs. 1915 XII. res. 450. sz. 15.

⁶²⁵ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. 4–10.

⁶²⁶ Iványi, 1960. 232.

⁶²⁷ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. 1.

⁶²⁸ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2461. 1.

⁶²⁹ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2467. 1.

veszély és fenyegetettség állandó készültséget eredményezett a hadműveleti területen. Egyes esetekben előfordult, hogy a kisebb állomásparancsnokságok rendeleteket adtak ki az ott tartózkodó polgári hatóságoknak területük elhagyására. A 7450-ös miniszterelnöki rendelet szerint a katonai állomásparancsnokságok feladata értesíteni a polgári lakosságot a fenyegető veszélyről: „Az ilyen, kötelességről való megfélemlítésről szóló eljárás azt eredményezi, hogy azt a bizalmat, amelyet a lakosság méltán helyez, aláássa, sőt a lakosság körében nyugtalanságot és kiszámíthatatlan következményekkel járó pánikot is előidézhet. Ennek meglátása céljából tehát elrendelem, hogy az ellenség által fenyegetett vidékeken az említett parancsnokoknak és csapatoknak mindaddig, amíg a magasabb helyről a kiűrésre parancsot nem kapnak, a helyükön maradniuk és szükség esetén az ellenséggel szembeállniuk kell.”

A civilek és az egyházak esetleges evakuálásáról a munkácsi állomásparancsnokságnak kellett volna gondoskodnia, viszont ehhez megfelelő katonai alakulatok nem álltak rendelkezésre. Az erre a feladatra beosztott népfőlkelő csapatok a Kárpátok védelmét látták el, ilyen esetekben tehát a kirendelt egységeknek először csakis a saját javainak a mentésére volt meg a kellő kapacitása: „Szükség esetén a katonai javak elszállítását minden feltűnés elkerülésével elő kell készíteni, de ez csak a fegyverzetre, lőszerre, ruházatra, felszerelésre, lovakra, járművekre és titkos üggyiratokra szorítkozik. 1914. november 18. - Sándor János belügyminiszter”⁶³⁰

A betörések következtében az adott vármegyék északi járásaiból elmenekült görög katolikus lelkészek Szabolcs és Szatmár vármegyék területén nyertek elhelyezést, de a közben egyre növekvő infláció arra kényszerítette őket, hogy családtagjaikkal együtt visszatérjenek a feldúlt területekre. Sokan kénytelenek voltak tábori lelkészi, vagy betegápolói szolgálatra jelentkezni, amelynek fizetsége napi étkezés és szállás mellett négy korona volt. Áthelyezés esetén viszont a fuvardíj önköltségét és a szállást egyedül kellett előteremteni.

1915 áprilisára a Magyar Királyság hágóiról az orosz cári csapatok meghátráltak, amelynek következtében megindulhatott a romeltakarítás és a lakosság kárpótlása a féléven át tartó nélkülözések után. A görög katolikus papok helyzete is javulni látszott. Az egyház hadikölcsönt vett fel papjai megsegítésére. 1916-tól az önkéntes papok száma csökkent, majd teljesen megszűnt, ezután legtöbb esetben már csak kántortanítók és segédlelkészek teljesítettek tábori szolgálatot.

A görög katolikus egyház helyzete az észak-keleti vármegyék többi egyházaéhoz képest kedvezőtlenebbül alakult, köszönhetően az 1913-as skizmapereknek és az 1914

⁶³⁰ KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 698. Az egyházi személyek evakuálása tárgyában. 9.

szeptembere és 1915 februárja között lezajlott orosz betöréseknek. A terület marginális elhelyezkedése, a lakosság nagyfokú szegénysége és a háborús rombolás nehéz helyzetbe sodorta a papságot, életkörülményeit 1916-ig a stóla és párbér beszédésének betiltása is súlyosbította. A nehézségek dacára a lelkeség a legtöbb esetben bizonyította a Monarchia és a Magyar Királyság iránti hűségét, annak ellenére, hogy papjaikat meghurcolták, „muszka” barátnak titulálták. Mindeközben a katonák lelki gondozását is végezték. Összességében elmondható, hogy a görög katolikus egyház (a többi felekezettel együtt) oroszlánrészt vállalt a háború borzalmainak elviselhetőbbé tételében mind a civil lakosság, mind a fronton lévő katonák körében.

6. Összegzés

Bereg és Ung vármegye a vizsgált időszakban hadműveleti területnek minősült. Bár a Belügyminisztérium 32000/1915 B. M. és a 18000/1916 B.M. rendeletei világosan kimondják, mely vármegyék számítanak külső és belső hadműveleti területnek (itt mind a két esetben külsőként szerepelnek) 1914-es minősítést nem találni, de a katonai rendeletekre és eljárásokra hivatkozva merem állítani, hogy ezeknek a területeknek az egyes járásai belső hadműveleti területnek minősültek. Úgy vélem a katonai igazgatás bevezetésre került, mivel a polgári közigazgatás szerveit a járásokból több ízben is evakuálták, így az ott maradt lakosság a hadsereg irányítása alá tartozott. Az önkényes rekvirálásokat és beszállásokat az egyházi jelentések is bizonyítják. Továbbá a túsok szedése és a gyanús személyek azonnali internálása is a belső hadműveleti terület mellett szól.

Az is bizonyosságot nyert, hogy a régió katonai irányítását nem a helyi hadtest vagy az állomásparancsnokságok végezték, hanem egyszerre több hadsereg (a 2. és 3. osztrák-magyar hadsereg, valamint a Pflanze-Baltin hadseregcsoport) illetékes szervei. A terület katonai védelme a felvonulási tervekben nem szerepelt, ezért a kényszerből ide került alakulatok ellátása (szállás és élelmezés) nem volt megtervezve. Ezt erősíti az a tény, hogy békében egyetlen hadtáplálomás működött a térségben Munkács központtal. A visszaéléseket már 1914 szeptemberében dokumentálták. A szervezetszerű hadtáplálulatok csak 1915 februárjában jöttek létre. A Pflanze-Baltin hadseregcsoport és a 2. osztrák-magyar hadsereg hadtápparancsnokság iratai is erre engednek következtetni. A kialakult helyzetet nehezítette, hogy a két csoport között határvonal nem létezett, a köztes terület hadtáplálulatait nem ismerjük még úgy sem, hogy tudjuk, Bereg vármegyében elvileg a munkácsi Militärkommando irányított, de erre vonatkozó részletes forrásokkal nem rendelkezünk.

A fentieken kívül fontos volt számomra, hogy megvizsgáljam azokat a rendeleteket, amelyek a régió mindennapjait leginkább befolyásolták. A háborús hétköznapi jellegét természetesen az 1912: LXIII. törvénycikk határozta meg, amelyet a hadműveleti területeken fokozottan érvényre juttattak. A hadműveletek alatt a katonai és polgári hatóságoknak a galíciai és bukovinai menekültek mellett a belső migrációval is meg kellett küzdeniük, úgy, hogy a folyamatos csapatszállítások és elhelyezések a vármegyék terheit a maximálisra növelték. A rend fenntartására csak a csendőrség volt képes, gyakran fegyelmező eljárások útján. A háborús viszonyok között megnövekedett feljelentések (kémkedés, szabotázs stb.) kivizsgálása nem volt egyszerű, mulasztások előfordultak, a lakosság csendőri szervekbe vetett bizalma mégsem csökkent.

A kutatás legfontosabb hozadéka Bereg és Ung vármegye az első világháború első három évében betöltött szerepének a levéltári forrásokra támaszkodó alapos feltárása. A mikrotörténeti megközelítésben vizsgált régió egyetlen honvéd gyalogezredének, valamint a civil lakosság háborús mindennapjainak elemzése hozzájárulhat az első világháborúval kapcsolatos eddigi ismereteink bővítéséhez.

*

Doktori disszertációm több éves levéltári kutatómunka eredményeként született meg, melynek során számos személy segítségére számíthattam. Elsősorban köszönettel tartozom témavezetőmnek, Balla Tibornak az iránymutatásért, a szakmai tanácsokért és támogatásért. Külön köszönöm Pollmann Ferencnek a minden részletre kiterjedő észrevételeit, javaslatait, Szakály Sándornak az opponensi bírálatát és Fedinec Csillának, hogy több éven keresztül tanácsaival támogatott, ami által kutatásom új irányvonalat vehetett. Doktori tanulmányaim alatt több alkalommal elnyert MTA Domus ösztöndíjak, valamint a Klebelsberg Kunó ösztöndíj nagyban hozzájárultak kutatásaim sikerességéhez. Megköszönöm a Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának és a Balassi Intézetnek az állami ösztöndíj odaítélését.

Hálával tartozom feleségemnek és testvéreimnek, akik végig segítettek és bíztattak a munka megírása során. Köszönöm barátaimnak, kollégáimnak a szakmai eszmecseréket és beszélgetéseket.

A dolgozatot elhunyt édesanyám és édesapám emlékére ajánlom.

7. Rövidítések jegyzéke

HL – Hadtörténelmi Levéltár

GKPL – Görögkatolikus Püspöki Levéltár

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MREZSL – Magyar Református Zsinati Levéltár

KTÁL – Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державного Архіву Закарпатської області)
Ukrajna, Beregszász

ÖStA-KA – Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv, Bécs

cs. és kir. – császári és királyi

F. – fond

m. kir. – magyar királyi

Magy. Ren. Tára – Magyarországi Rendeleték Tára

op. – opis (jegyzék)

Od. zb. – odinicja zberihanja (őrzési egység)

Tgy – Tanulmánygyűjtemény

AOK – Armeekorommando (Hadsereg-főparancsnokság)

8. Levéltári források

Esztergomi Prímási Levéltár (Esz. PL.)

Esz. PL. Cat. 9. 5633/1914. sz.

Esz. PL. Cat. 63. 6063/1914. sz.

Görög Katolikus Püspöki Levéltár (GKPL)

GKPL. I – 1 – a. 106/1915. Ungvári papnevelő intézet növendékeinek a bevonulása tárgyában.

GKPL. I– 1 - a. 1783/1915.

GKPL. I– 1 - a. 1859/1915.

GKPL. I – 1 - a. 1946/1915. Egyes paróchiák területén elhelyezett katonák intenzívebb lelkigondozása.

GKPL. I– 1 - a. 2003/1915. Katonai lelkészi szolgálatért járó juttatások követelése tárgyában.

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

HL. II. 110. K. u. k. 2. Armeekommando. 1915. augusztus. 40/a. doboz.

HL. II. 115. K. u. K. 7. Armeekommando. 92. doboz.

HL. II. 144. K. u. K. Gruppen-, bzw. Korpskommando Hofmann. 208. és 209. doboz.

HL. II. 185. A 39. honvéd gyaloghadosztály hadműveleti csoportjának az iratanyaga. 3. 7. 32. doboz.

HL. II. 587. A kassai 9. honvéd gyalogezred iratanyaga.

HL. II. 588. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred iratanyaga. 1914–1918. 1-2. doboz

HL. II. 589. szatmári 12. honvéd gyalogezred iratanyaga.

HL. II. 889 Magyar királyi kassai honvédkerületi parancsnokság. 1914–1918. Hadműveleti iratok.

HL. III. 143. a máramarosi közkórház elmeógyógyintézeti osztálya. 3. doboz.

HL. III. VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei 1743-1952.

HL. VII. Tgy. 52. Molnár Dezső: Gorlice 1915. V/2. 5. doboz

HL. VII. Tgy. 106. Gulielleaume: Jegyzetek az Flmlt. Hoffmann hadtest rövidre fogott történetéhez 1914-1915. 11. doboz.

HL. VII. Tgy. 119/19. Lange Emil. Béke és hadigazdálkodás. A világháborús gazdálkodás lényege.

HL. VII. Tgy. 237. Fodor Gyula, Sajó János: A m. kir. 39. honvéd gyalog hadosztály világháborús története. 37. doboz.

HL. VII. Tgy. 659. Steiner Vilmos: A volt kassai katonai parancsnokság élelmezési szolgálata a világháború alatt. 69. doboz

HL. VII. Tgy. 683. Nyáry Iván: Kassai és munkácsi honvédek Limanovánál 1914. 72. doboz.

HL. VII. Tgy. 692. Császári és királyi 85. gyalogezred története (1915. február 27–28.)

HL. VII. Tgy. 762. K. u. K. Armeekommando /Op. Abt/. Gendarmerie-Streif-und Freiwilligen Formationen.

HL. VII. Tgy. 896. Kanabé Sándor: az uzsoki szorosban végrehajtott első támadás 1914. 09. 25-1914. 10. 05.

HL. VII. Tgy. 1755. I. világháború. XIII. kötet. 131-132. doboz.

HL. VII. Tgy. 1825. Sütő László. Szemtanú leírás. Egy honvéd tüzérosztály szereplése a Máramarossziget körül vívott harcokban.

HL. VII. Tgy. 1833. Mantuano Ernő százados szemtanúi leírása. 145. doboz

HL. VII. Tgy. 1863. Geőcze Bertalan: Przemysł védelme.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

KTÁL. F. 4. Ung vármegye főispáni iratai. op. 1. od. zb. 676. Katonai hatóságokkal való együttműködés lehetőségei, kolera járvány visszaszorítása és intézkedései. (1914. október 8.-november 10.).

KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 680. Honvédelmi Minisztérium rendeletei mozgósítás során felállított őrségek tárgyában. (1914. január 11.-1914. október 27.).

KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 694. A nagybereznai és perecsenyi járás főszolgabíróinak jelentése az orosz betörés állásáról. (1914. szeptember 25.-november 19.).

KTÁL. F. 4. op. 1, od. zb. 695. Vagyontalan galíciai és bukovinai menekültek elhelyezése tárgyában.

KTÁL. F. 4. op. 1, od. zb. 698. Az ellenség által veszélyeztetett állami javak biztonságba helyezése tárgyában.

KTÁL. F. 4. op. 1, od. zb. 702. népfölkelési felmentések és kérelmek tárgyában.

KTÁL. F. 4. op. 1, od. zb. 712. Az Auguszta alap és a Hadsegélyező Bizottság felhívásai.

KTÁL. F. 7. Ung vármegye alispáni iratai. op. 1. od. zb. 2748. Kémek leleplezése tárgyában.

KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2753. Kis Imre koncházai lakos kérelme sorozása körülményeinek a vizsgálata tárgyában.

KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2756. A kassai katonai parancsnokság utasítása cipőgyártás tárgyában.

KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2768. Kolerajelentések Szabolcs és Ung vármegye főispánjai által.

KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2838. Lovak osztályozása.

KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2850. A hadszíntéren maradt tárgyak begyűjtése, katonai erődítések felszámolásának ügyei.

KTÁL. F. 7. op. 7. od. zb. 2959. Ung vármegye területén történt katonai visszaélések tárgyában.

KTÁL. F. 7. op. 1. od. zb. 2987. Szalmacipő gyártás szabályozása és a Cipőbevásárló bizottságok felállítása tárgyában.

KTÁL. F. 10. Bereg vármegye főispáni iratai. op. 5. od. zb. 825. Hirdetmény az 1914. szeptember végén betört oroszok kiveréséről. (1914. október 8.).

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 838. A hadbavonult lakosság által fellépő mezőgazdasági munkák leírása

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 839. Az élelmezésre szánt élelmiszerek piaci árainak szabályozása.

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 842. A kivételes intézkedések rendeletei, hadbavonultak felmentései, járművek katonai ellenőrzése, a császári és királyi 6. hadtest és a kassai kormánybiztos levelei, galíciai menekültek ellátása, polgári áruforgalom helyreállítási ügyek

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 846. Katonai pecséttel el nem látott ló utalványok tárgya, ló beszolgáltatási ügyek.

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 864. A Bereg vármegyei járási főszolgabírókhoz benyújtott feljelentések, rendőri jelentések, internálási ügyek.

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 880. Az orosz betörések folytán hátra maradt temetetlen hullák tárgya, valamint sírhelydíjak kérdése (1915. július 9.- október 10.).

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 883. A népfölkelői felmentések körüli visszaélések, valamint a mezőgazdasági termények zár alá vételének és ármeghatározásának tárgya.

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. császári és királyi 3. hadseregparancsnokság levelei, kormánybiztosi levelek, utazási korlátozás a hadműveleti területeken.

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 890. Hadsereg szállítási ügyek és a járások területén történt katonai jellegű építkezések.

KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 915. Középületek háborús célokra való lefoglalása.

KTÁL. F. 151. Munkácsi görögkatolikus egyház iratanyaga. op. 25. od. zb. 698. Az egyházi személyek evakuálása tárgyában.

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2207. Munkács egyházmegyei klérusához intézett Tisza István és Ferenc József felirata Antal püspök által (1914. október 25 - november 10.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2212. Kántortanítói rendes gyűlés jegyzőkönyvei, szobranci alesperesi gyűlés jegyzőkönyve, (1914. június 11. - szeptember 3.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2217. Körlevelek kiadási rendelkezési sorrendje. (1914. szeptember 20.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2281. Ungvári papnevelő intézet háborús célokra való lefoglalása. (1914. szeptember 7.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2310. Ellenséges betörések által nyújtott 200 korona segély.

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2415. Imádság, Magyar Talizmán akció ajánlása, Varga Mihály féle alapítvány, levél Szabó Simon papnevelő intézet igazgatójának, valamint Gebé Péter székesegyházi parochusnak. (1915. január 25. – február 23.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2416. 1915. február 12-én felvett jegyzőkönyvek az egyházlátogatásokról. (1915. február 12. – szeptember 6.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2417. Ungváron tartott szentszéki gyűlés kivonatai. Volosin Ágoston jelentése (1915. augusztus 4. – december 28.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2420. A püspöki palota vendégeinek névsora. (1915. április 15. – 25.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2425. Unio Könyvnyomda Részvénytársaság áruai. Katonák részére nyomtatott imakönyvek száma.

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2428. Templomok lefoglalása katonai célokra. (1915. április 18. – szeptember 18.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2438. Egyházi személy katonai joghatósági igazolványa, Nagyruszka, Szarvasrét község papi kérelme, Kustán Ágoston és Újhelyi Jenő kinevezése, borhalmi rendes tanító ügye hazatérve a harctérről, Mándrik László Zugói tanító kérelme segély iránt. (1915)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2449. Hadsegélyező Hivatal felhívás a király arcképének a terjesztésének tárgyában. (1915. április 12. – május 26.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2457. Berlányi Dezső, Dudinszky Julia, Polyánszky Endre tanító elleni feljelentések, valamint Volosin Ágoston vizsgálati bizottság tagja. (1914. április 23. – 1915. december 10.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2460. Kaminszky László görög katolikus tanár fizetése, hadnagyi rangba való előléptetése. (1915. december 7.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2466. Jankovich Sándor vallás és közoktatási miniszter felhívása az egyházi árvaházak felé a harctéren elesett katonák gyermekeinek elhelyezése ügyében. (1915. március 5. – 29.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2474. Rendelkezés a király megkoronázása tárgyában, katonák számára gyűjtés, harangok hadi célra való adományozása, képes levelezőlapok adományozása, rendelet a papok végrendelezésének kihirdetése tárgyában, tanítók helyettesítése, iskolák fertőtlenítése. (1916. december 14.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2490. Az orosz betörés folytán a lakosság három évre való mentesítése párbér és stóla illeték alól, falvak jegyzéke, a felmentés során felmerülő bevételek helyetti segélyek. (1915. augusztus – 1916. április.)

KTÁL. F. 151. op. 25. od. zb. 2521. Hadifémbeaváltás, a püspökség vörösréz edényeinek beszolgáltatása. (1916. július 18. – augusztus 17.)

KTÁL. F. 721. Beregszász város iratai. op. 1. od. zb. 1388. Katonai temetők tárgyában kért kimutatások elkészítésének menete.

KTÁL. F. 721. op. 1. od. zb. 1431. A beregszászi kórházban elhunyt sebesültek névjegyzéke.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL. K 26. Miniszterelnökség. 1915-II. res. tétel. 1027. csomó.

MNL OL. K 26. 1030. csomó/1915. III. res. tétel.

MNL OL. K 26. 1915-VII. res. tétel. 1033. csomó.

MNL OL. K 26. 1037/1915. XVI. res. tétel. 1509res/1915

MNL OL. K 26. 1916-VII. res. tétel. 1070. csomó

MNL OL. K 26. 1915-IX. res. tétel. Kassai kereskedelmi- és iparkamara az orosz megszállás sújtotta vidék felsegítésének eszközei tárgyában.

MNL OL. K 26. 1915 XII. res. 1034. csomó.

MNL OL. K 26. 1918-VII. res.-829. 1168. csomó.

MNL K 148. Belügyminisztérium. Elnöki iratok. 454. csomó/1914/24 tétel.

MNL OL. K 148. 459. csomó/1914. a jegyzékben most a 480. 27. tétel. Kereskedelmi, ipari és közlekedési ügyek. 5802/1914.

MNL OL. K 148. 485. doboz/1914. 37. tétel. Munkácsi m. kir. határszéli rendőrkapitányság: Menekülők orvosi megfigyelése és elkülönítése tárgyában. 8149/1914.

MNL OL. K 148. 485. doboz/1914. 37. tétel. Galíciai menekülők kísérete. 9254/1914. 8488. alapszám.

MNL OL. K. 148. 486. csomó/1915. a jegyzékben most 511. 27. tétel. Kereskedelmi, ipari és közlekedési ügyek. 7316/1915.

MNL OL. K 148. 515. doboz/1915. 36. tétel. 1404/1915. Internálási ügyek.

MNL OL. K 148. Molnár Viktor kormánybiztos a menekülők továbbításáról telefonon jelentést tesz. 9235/1914. 37. tétel.

MNL OL. K 148. 515. doboz/1914. Máramaros vármegye főispánja Ágh Béla hidegpataki községi körjegyző és a községi előjáróság túszként való elfogatása tárgyában. 6443/1914. 2808. alapszám.

MNL OL. K 148. 516. doboz/1916. 36. tétel. Internálási ügyek. Munkácsi m. kir. határszéli rendőrkapitányság. Évi jelentés pótlása. 13288/1915.

MNL OL. K 148. 517. doboz/1915. 37. tétel. Újvidéki határrendőrség: galíciai menekültek ellátása tárgyában. 2293/1915. 55. alapszám.

MNL OL. K 148. 524. doboz/1915. 37. tétel. Menekültek visszaszállítása.

MNL OL. K 148. 1916/22 f. 523. csomó.

MNL OL. K 148. 534. csomó/1916. 27. tétel. Kereskedelmi, ipari és közlekedési ügyek.

MNL OL. K 149. Belügyminisztérium. Reservált iratok. 1914. 3. tétel. 60. doboz.

MNL OL. K 149. 1914. 7. tétel. 2445. 62. doboz.

MNL OL. K 149. 1914. 9. tétel. 64. doboz.

MNL OL. K 149. 1914. 10. tétel. 64. doboz.

MNL OL. K 149. 1914. 10. res. tétel. Bukovinai és Galíciai menekültek. 8842/1916. 2946. alapszám. 97. doboz.

Magyar Református Zsinati Levéltár (MRZSEL)

MRZSEL. 2. e./70. Tábori lelkészi iratok

MRZSEL. 2. e./70. 337. 357. szám/2. 1915. Kacsó Lajos tábori lelkészi kinevezése a 39. honvéd gyaloghadosztályhoz.

MRZSEL. 2. e./70. 3863 szám/Eln 2. 1915. Honvéd lelkészek pótlása. A katonai szolgálatra alkalmas lelkészek névlistája.

MRZSEL. 2. e./70. 4829/1915 iratszám. Joó Miklós tábori lelkész felmentése a katonai szolgálat alól

MRZSEL. 2. e./70. 297615 szám/2. 1915. Joó Miklós református tábori lelkész felmentése a tényleges katonai szolgálat alól.

MRZSEL. 2. e./70. 31062/ 9. iratszám. A 2. osztrák-magyar hadsereg református tábori lelkészek igénye tárgyában.

MRZSEL. 2. e./70. 41726/ 9 iratszám. A hadra kelt sereg hadtápterületén működő református lelkészek feletti felügyelet tárgyában.

MREZSL: 44. fond. Tisza iratok. 5/18 iratanyag.

MREZSL: 44. fond. Tisza iratok. 6/20 iratanyag.

MREZSL: 44. fond. Tisza iratok. 7/22 iratanyag.

Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv

ÖStA. Manuskriptensammlung. 10. Strategische Studie über den Weltkrieg 1914-1918. Periode vom 14. sept. bis 28 nov. 1914.

ÖStA. Manuskriptensammlung. 17. Nesnamow: Strategische Skizzen des Krieges, IV. Teil. Der grosse Rückzug der russischen Armeen 1915.

ÖStA. Manuskriptensammlung. M. Boncz- Brujewicz: Unser Verlust von Galiczen im Jahre 1915. 1. Teil. Über die Karpathen nach Ungarn im Winter des Jahres 1915.

ÖStA-KA. Manuskriptensammlung. S-WK-RUS. 7. VI. Korps Gorlice-júni. 15.

9. Felhasznált Irodalom

(Visszaemlékezések, forráskiadványok, tanulmányok, monográfiák)

Aggházy Kamil - Stefán Valér: *A világháború 1914-1918*. Országos Közművelődési Szövetség, Budapest, 1934.

Allmayer-Beck, Johann Christoph - Erich Lessing: *Die K. u. K.- Armee 1848-1914*. C. Bertelsmann Verlag, 1975.

Auffenberg-Komarow, Moritz: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkrieg*. Verlegt bei Ullstein, Berlin, Wien, 1920.

Balázs Bence: *Boroevics nyug. tábornagy bűnei. Katonák hőhírjai*. I. sorozat. Az „Ember” kiadása, Budapest, 1919.

Balla Tibor: Szarajevó, Doberdó, Trianon: Magyarország I. világháborús képes albuma. Scolar Kiadó, Budapest, 2003.

Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010.

Balogh-Beéry László: *Az ukrán kérdés*. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1939.

Balogh Károly: *Magyar Katonai közigazgatás kézikönyve*. Szeged, 1893.

Baltazár Dezső: *A háború az evangélium világításában*. Csathy Ferencz Könyvkiadó, Debrecen, 1918.

Barcy Zoltán - Somogyi Győző: *Királyért és hazáért. a M. Kir. Honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete, 1868-1918*. Corvina Kiadó, Budapest, 1990.

Barta Róbert: *Magyarország az első világháborúban*. In: Magyarország a XX. században I. kötet, Szekszárd, 1996.

Benisch Artúr: *Magyarország nemzetiségei*. Hornyánszky Viktor Nyomda, Budapest, 1920.

Benke József: *A magyar hadügyi közigazgatás alapelemei*. Atheneum, Budapest, 1925.

- Benkóczy Emil: *A tízes honvédek Galíciában*. Budapest: Bárd. Nyomda, 1931.
- Berend T. Iván: *Európa gazdasága a 20. században*. História Kiadó, Budapest, 2008.
- Berkó István: *A magyarság a régi hadseregben*. M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1926.
- Berkó István (szerk.): *A Magyar királyi honvédség története. 1868-1918*. M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1928.
- Bihari Péter: *Lövészárok a hátországban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.
- Bruszilov, Alekszej Alekszejevics: *A cár árnyékában*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1986.
- Conrad Feldmarschall: *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*. Bd. I-V. Wien-Berlin-Leipzig-München, 1921-1925.
- Cramon, August von: *Unser österreichisch-ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege*. Berlin, 1920.
- Csapó Csaba: *A Magyar királyi csendőrség története 1881–1914*. Pannónia Kiadó, Pécs, 1998.
- Daniloff, Jurij: *Russland im Weltkriege 1914-1915*. Jena, 1925.
- Danzer Alfons: *A mi hadseregünk*. Franklin, Budapest, 1889.
- Danzer, Alfons: *Unter den Fahnen. Die Völker Österreich-Ungarns in Waffen*. Wien-Prag-Leipzig. 1889.
- Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.
- Deseő Lajos: *Az 1914-1917. évi osztrák-magyar orosz háború*. Magyar Nemzeti Könyvkiadó, Debrecen, 1925.
- Deseő Lajos: *A M. Kir. Szatmári 12. honvéd gyalogezred, valamint menet és népfölkelő ezredeinek története*. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Budapest, 1931.

Deseő Lajos: *Az 1914. évi Oroszország elleni hadjárat.* In: A Magyar gyalogság. Szerk. Doromby József - Reé László. Reé László Könyvkiadó, Budapest, 1940. 167-203.

Deseő Lajos: *A magyar beszercebányai 16. honvéd gyalogezred története.* Volt Ezred Bajtársi Szövetség, Budapest, 1941.

Diószeghy Tibor: *Vádirat az „Uzsoki hős” ellen. Katonák hóhérai.* II. sorozat. Az „Ember” kiadása, Budapest, 1919.

Doromby József - Reé László (szerk.): *A magyar gyalogság.* Reé László Könyvkiadó, Budapest, 1940.

Edvi Illés Károly: *Kivételes sajtó- és büntetőjog háború idején.* In: Közigazgatási Szemle. 1914. XXXVIII. évfolyam. 52. kötet. 551-562.

Egyedi István: *Karhatalom az önkormányzatban.* Különlenyomat a Városi Szemle 1912. évi 9-ik számából.

Ehnl, Maximilian: *Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914.* Ergänzungsheft 9 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg”. Verlag der „Militärwissenschaftlichen Mitteilungen” Wien. 1935.

Felszeghy Béla: *A kormánybiztosi jogkör.* In: Magyar Közigazgatás. 1915. október 31. XXXIII. évfolyam, 44. szám.

Felszeghy Béla: *Az evakuálás problémája I.* In: Magyar Közigazgatás. 1917. szeptember 22. XXXV. évfolyam, 38. szám. 2-3.

Felszeghy Béla: *Az evakuálás problémája II.* In: Magyar Közigazgatás. 1917. szeptember 30. XXXV. évfolyam, 39. szám. 3-4.

Felszeghy Béla: *Hadművelési területek közigazgatása.* Ráth Mór Könyvkereskedés, Budapest, 1918.

Felszeghy Ferenc: *A magyar tüzér. A magyar tüzérség története.* Reé László Kiadó, Budapest. É. n.

Ferdinandy Győző: *Hadügyi közigazgatás*. S. n. 1913.

Fodor Kálmán: *A Magyar Királyi Honvédség vasúti szállítása és a páncélvonatok 1914-1945*. In: *Hazánk dicsőségére*. Szerk. Lugosi József-Markó György. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008. 437-448.

Galántai József: *A Habsburg–Monarchia alkonya*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Garlicki, Andrzej: *Geneza Legionów Polskich*. In: *U Źródleł Niepodległości 1914-1918*. (Piotr Stewcki szerk. redaktor naukowy) Wojskowy Instytut Historyczny im. Wandy Wasilewskij, Varsó, 1988.

Geduly Henrik: *Háború és vallás*. Jóba Elek Könyvnyomda, Nyíregyháza, 1915.

Gerbert Károly: *A Kassai VI. hadtest harcai 1914. augusztus 25–30. A hadsereg jobbszárnyának válsága a Komarowi találkozó csatában*. M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1929.

Gergely Jenő (szerk.): *Vallások és a katonai szolgálat*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1989.

Gerő András (szerk.): *Merénylettől hadüzenetig*. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 2014.

Glaise-Horstenau, Edmund (szerk.): *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918*. I-VII. *Militärwissenschaftliche Mitteilungen*, Wien, 1930-1939.

Gonda András: *Hadtörténelem*. Az MH Tanintézet Főnökség Kiadványa, Budapest, 1994.

Gottl Jenő - Mojzer László: *Hadseregünk ellátása a világháborúban (1914-1918)*. S. n. Budapest, 1921.

Gönczi Andrea: *Máramarosi skizmaper*. In: *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. Szerk. Beregszászi Anikó-Papp Richárd. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet - II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest-Beregszász, 2005. 13-29.

Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Poliprint - II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Ungvár-Beregszász, 2007.

Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

A háború, különös tekintettel közgazdasági és társadalmi vonatkozásaira. (Aktuális kérdések irodalma.) Budapest, 1914. szeptember, 33. szám.

Hadtápusítás. Kizárólag szolgálati használatra. Tervezet. Pallas Kiadó, Budapest, 1914.

Hajdu Tibor: *Hivatásos és tartalékos tisztek a Monarchia hadseregében*. In: *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. Szerk. Hajdu Tibor. MTA Történettudományi Intézet. Budapest, 1989. 41-68.

Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában*. Historia, Budapest, 1999.

Hajdu Tibor - Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914-1918*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890-1918*. 2. kötet. Akadémia Kiadó, Budapest, 1983.

Hantos Elemér: *A Monarchia pénzügyi harckészültsége, mozgósítása és hadviselése*. Grill Károly Kiadó, Budapest, 1914.

Hermann Róbert (szerk.): *Magyarország Hadtörténete*. III. kötet. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015.

Horváth Géza: *Az élelem beszerzésének szervezése egy hadseregnél*. In: *Magyar Katonai Szemle (1931)*. I. évfolyam. 3. füzet. 161-167.

Horváth László: *Az Osztrák-Magyar hadsereg felvonulása Oroszország ellen és az 1914. évi nyári hadjárat*. Budapest, 1928.

Hronský, Marian: *Mobilizácia rakúsko-uhorskej armády a účst' Slovákov na bojiskách*. In: Dušan Kováč: *Prvá Svetová Vojna 1914-1918*. VEDA, Bratislava, 2008.

Illésfalvi Papp Mihály: *A m. kir. Honvédség fejlődése 1869–1899*. Grill Nyomda, Budapest, 1899.

Iványi Emma (szerk.): *Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháborúból 1914-1918.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

Jacobi Ágost (szerk.): *Magyar Műszaki Parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban.* Közlekedési Nyomda, Budapest, 1938.

József főherceg: *Kivonatos részletek háborús naplóból.* In: *Hadtörténelmi Szemelvények a világháborúból.* Stephaneum Kiadó, Budapest, 1925.

József főherceg: *A világháború amilyenek én láttam.* 1-7. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926-1934.

Julier Ferenc: *Limanowa.* A M. Kir. Hadilevéltár, Budapest, 1937.

Julier Ferenc: *1914-1918, a háború magyar szemmel.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933.

Julier Ferenc: *Limanowa.* A M. Kir. Hadilevéltár, Budapest, 1937.

Katus László: „*Die Magyaren*” *Die Völker des Reiches.* In: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* 3. kötet. *Die Völker de Reiches.* 1. Teilband. Bécs, 1980. 410-488.

Katus László: *A közös hadsereg a dualista rendszerben.* In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rácz Árpád Budapest, 2000.

Keegan, John: *Az első világháború.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014.

Kerchnawe, Hugo (szerk.): *Die Militärverwaltung in den von den Österreichisch-Ungarischen Truppen besetzten Gebieten.* Wien, 1928.

Kéri Kálmán: *Az Osztrák- Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban.* In: *Hadtörténelmi Közlemények.* XXXII. évfolyam, 2. szám, Budapest, 1985. 225-294.

Kiss Gábor: *Megfigyelőállomások és sebesültszállítmányokat kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban.* In: *Orvostörténelmi Közlemények.* 2004.

Kiss János: *Módszeres utasítás a katonai közigazgatás és katonai iránytan oktatására a m. kir. honvédségi Ludovika-Akadémia tisztképző tanfolyamán.* Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1895.

Kiszling, Rudolf: *Die Hohe Führung der Heere Habsburg im ersten Weltkrieg.* Bundesministerium für Landesverteidigung, Büro für Wehrpolitik, Wien 1977.

Kiszling, Rudolf: *Österreich-Ungarns anteil am ersten Weltkrieg.* Stiasny Verlag, Graz, 1958.

Klein Izrael: *Muszkajárás Máramarosszigeten.* Berger Miksa Nyomda, Máramarossziget, 1916.

Kovács Béla: *A rekvirálások. A hadiszolgáltatások igénybevétele és kifizetése.* Athenum Kiadó, Budapest, 1915.

Kováč, Dušan: *Prvá Svetová Vojna 1914-1918.* VEDA, Bratislava, 2008.

Kovács Gábor: *A közgazdaságtan és a világháború.* Különlenyomat a Budapesti Szemle 1916. évi 476. számából. Csillag Arthur Könyvkereskedés, Debrecen, 1916.

Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914-1918.* Révai Nyomda, Budapest, 1931.

Kriegs-, Zivil- und Finanzgesetze vom 4. Aug. 1914. Die ausserordentlichen Bestimmungen mit den amtlichen Begründungen, Bekanntmachungen und Ausführungsbestimmungen und den angezogenen Gesetzesstellen. S. n. Berlin, 1914.

Kugler, Georg: *Des Kaisers Rock: Uniform und Mode am österreichischen Kaiserhof 1800 bis 1918.* Amt. der Burgenländischen Landesregierung. 1989.

Lándor Tivadar (szerk.): *A Nagy Háború írásban és képen.* Északon és délen. I. kötet. Atheneum Kiadó, Budapest, 1915.

Liptai Erwin (főszerk.): *Magyarország hadtörténete* 2. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1985.

Madelung, Aage: *Hadinaplóm. Emlékek és jegyzetek a Kárpátokból és Galíciából.* Atheneum Kiadó, Budapest, 1915.

Madelung, Aage: *A Kárpátokon innen és túl*. Athenum Kiadó, Budapest, 1917.

Magyarország közegészségügye az 1915-1918. években. Különlenyomat. A m. kir. kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1924.

Mátyás Alexander: *Geschichte des k. und. k. Infanterie-Regiments Frhr. v. Gaudernak Nr. 85. 1. teil. Von Anfang August 1914 bis Ende September 1914*. S. n. 1916.

Mátyás Sándor: *A cs. és kir. 85. számú Gaudernak báró gyalogezred története*. I. rész. S. n. 1916.

Mátyás Sándor: *A Máramaros-Ugocsa megyei 85-ik gyalogezred története 1914-1918*. Stádium Kiadó, Budapest, 1941.

Mikár Zsigmond: *A magyar királyi honvédség Schematizmusa*. Madarász Henrik Nyomda, Pécs, 1870.

Mike Gyula: *A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban*. In: Magyar Statisztikai Szemle. V. évfolyam. 7. szám. 1927. 623-633.

Militärverwaltung: Einquartierung, Familienunterstützung nebst Anhang. (Berliner Gemeinderecht, Bd. 2.) W.S. Loewenthal, 1902.

Molnár Dezső: *Limanova magyar győzelem*, Budapest, 1932.

Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei. 2 kötet*. Franklin-Társulat, Budapest, 1916.

Molnár Zoltán: *A hadszínterek sajátosságainak befolyása az utánszállítás szervezésére és munkájára*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 5. füzet. 168-181.

Molnár Zoltán: *Fogatolt vonatok felhasználása gazdasági célokra a hadrakelt seregnél*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 12. füzet. 197-202.

Nagy Samu: *A Kárpátokból: háborús visszhang*. Atheneum, Budapest, 1916.

Nyáry Iván: *Kárpátalja hűséges népe a hadtörténelem tükrében*. In: A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914-1918. Szerk. De Sgardelli Ceaser. Atheneum Kiadó, Budapest, 1941.

Országos Közélelmezési Hivatal. *Az érvényben lévő háborús közlelmezési rendelkezések rendszeres összefoglalás.* Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1917.

Parádi József: *A csendőrség teendői az Osztrák-Magyar Monarchia Magyar Királysága külső határainak őrzésében.* In: Rendvédelmi-történeti füzetek. Acta Historiae Praesidii Ordinis. XXI. évf. 2011.

Parádi József: *A Magyar Királyi Csendőrség. Az első magyar polgári, központosított, közbiztonsági őrtestület 1881–1945.* Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 2012.

Parádi József: *Az Osztrák-magyar Monarchia hadseregének tábori csendőrsége.* In: Magyar csendőrség-történeti tanulmányok. Szerk. Parádi József, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 2015.

Pilch Jenő: *Ausztria és Magyarország hadserege.* Lampel R. Kk. (Wodianer F. és fiai) R. T. Budapest. 1915.

Pilch Jenő: *A világháború története.* Franklin-Társulat, Budapest, 1927.

Pilch Jenő: *A hírszerzés és kémkedés története.* 2. kötet. Kassák Kiadó, Budapest, 1998.

Pilisi Lajos: *A Kárpáti harcokból.* Atheneum Kiadó, Budapest, 1915.

Plaschka, Richard Georg-Haselsteiner, Horst-Suppan, Arnold (szerk.): *Innere Front. Militäassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918.* Band I-II. Verlag für Geschichte und Politik Wien. 1974.

Pollmann Ferenc: *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása.* Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

Pollmann Ferenc: *Az orosz front.* In: Magyarország az első világháborúban. Szerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010. 58-75.

Pollmann Ferenc: *Oroszlán, karddal és lúdtollal.* Históriaantik, Budapest, 2014.

Pollmann Ferenc: *Az 1914. szeptemberi bánási szerb betörés. (A pancsovai pánik)* In: Hadtörténelmi Közlemények. (128. évf.) 3. szám. 2015. 709-719.

Polner Ödön: *A háború okából tett kivételes intézkedések.* Közigazgatási Szemle, 1914, XXXVIII. évfolyam, 52. kötet, 489–511.

Polónyi Dezső: *Das Verhältnis zwischen den Militärkommanden und den ungarischen Zivilbehörden im Kriege.* Stephaneum, Budapest, 1916.

Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* MTA, Budapest, 1926.

Preszly Lóránd: *A Magyar kir. csendőrség története. 1881–1918.* Honvédelem Sajtóvállalat Rt., Budapest, 1920.

Pröhle Károly: *Háború és vallás.* Piri és Székely Könyvnyomda. 1915.

Puskás Julianna: *Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején.* Különlenyomat a Történelmi Szemle 1958/1-2. számából.

Putz Mátyás: *Élelmezés a helyszínről hadműveletek alatt.* In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 1. füzet. 145-154.

Ratzenhofer, Emil: *A magyar vasutak szerepe az 1914. évi felvonulásnál.* In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 4. füzet. 67-70.

Ravasz István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914-1945.* Püldo Kiadó, Budapest, 2005.

Ravasz István: *A Magyar Királyi Honvédség szervezete és katonai közigazgatás 1868-1945.* In: Hazánk dicsőségére. Szerk. Lugosi József-Markó György. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008. 42-54.

Réti Béla: *A volt cs. és kir. Lajos Győző főherceg 65. gyalogezred világháborús emlékalbuma.* Ludvig István Nyomda, Miskolc, 1938.

Riedl Lajos: *A cs. és kir. VI. hadtest a gorlicei áttörési csatában 1915. május 2.* Stephaneum, Budapest, 1928.

Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.

- Rubint Dezső: *Az összeomlás. 1918.* Globus Nyomdai Műintézet, Budapest, 1922.
- Rubint Dezső: *Adatok a magyar katona szerepléséhez a világháborúban.* M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1924.
- Sassy Csaba (összeáll.): *A volt magyar királyi miskolci 10. honvéd gyalogezred világháborús emlékalbuma.* Ludvig Nyomda, Miskolc, 1939.
- Ságvári György: *A Magyar Királyi Honvédség és a honvédegyenruha 1868-1918.* Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Verlag Militaria közös kiadása, Budapest, 2010.
- De Sgardelli Ceaser (szerk.): *Felvidék és Kárpátalja hadtörténete. 1914-1918.* Atheneum Kiadó, Budapest, 1941.
- Solth Imre: *Egy tüzérszt naplója az 1914-1918. évi világháborúból.* Országos tiszti tudományos és Kaszinó Egyesület, Budapest, 1942.
- Stanfel, Dieter: *K. u. k. Militär-Feldbahnen im Ersten Weltkrieg.* Hövelhof, 2008.
- Stein, Walter: *Österreich-Ungarn im Weltkriege.* Leipzig-Berlin, 1915.
- Stromfeld Aurél: *Hadseregszervezés.* Pallas Irodalmi és Nyomdai RT, Budapest, 1911.
- Suslik Ádám: *Az egyházak kapcsolata a katonai és közigazgatási szervekkel az első világháború idején az északkeleti vármegyékben.* In: *Közösség és identitás a Kárpát-medencében.* Szerk. Fedinec Csilla – Szoták Szilvia, Határhelyzetek VII. Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2014. 55–73.
- Szabó Dániel: *Az első világháború.* Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- Szabó László: *A nagy temető. (Przemysl ostroma 1914-1915).* Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.
- Szabó Miklós: *Mi okozta az összeomlást és a forradalmakat?* Athenaeum, Budapest, 1922.
- Szakály Sándor: *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették.* Veritas Történetkutató Intézet, Magyar Napló, Budapest, 2014.

Szakály Sándor: *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének tábori csendőrsége*. In: Magyar csendőrség-történeti tanulmányok. Szerk. Parádi József, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 2015. 251-257.

Szemelvények a volt cs. és kir. 85 gyalogezred történetéből. S. n. Budapest, 1928.

Sziji Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon. A–Zs*. Budapest, Petit Real Kiadó, 2000.

Szójka Ödön: *Az erdőgazdaság*. In: Magyar Katonai Szemle (1931). I. évfolyam. 10. füzet. október. 185-192.

Szurmay Sándor: *A honvédség fejlődésének története 1868-1898*. Ludovika Akadémia, Budapest, 1898.

Szurmay Sándor: *Élmények és tapasztalatok a világháborúból*. In: A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914-1918. Szerk. Sgardelli Ceaser Stephaneum Kiadó, Budapest, 1937. 23-28.

Szurmay Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.

Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter, Budapest, 1914.

Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei*. MTA kiadása, Budapest, 1927.

Térfi Gyula: *Háború esetére szóló kivételes intézkedések a polgári eljárásban*. In: Közigazgatási Szemle. 1914. XXXVIII. évfolyam. 52. kötet. 562-570.

gróf Tisza István összes munkái. XXII. 4. sorozat. 4. kötet. Budapest, é. n.

Tóth Árpád: *A hadiszolgáltatások jogi szabályozása a dualizmus korában*. Acta Juridica et Politica. Tomus LIV. Fasciculus 19. Szeged, 1998.

Varga A. József: *Katonák-lelkészek, Tábori lelkészek*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2010.

Vargyai Gyula: *A Monarchia által megszállt területek katonai közigazgatása az első világháborúban.* In: Jogtörténeti tanulmányok II. Szerk. Csizmadia Andor, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 255-273.

Vághó Ignác: *Katonai közigazgatás: tankönyv.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1900.

Várhidy Lajos: *Magyar városok háborús közigazgatása.* In: Városi Szemle. 1915.(március-április) 3-4. szám. 157-

Veltzé Alajos (szerk.): *A mi hőseink. Tisztjeink hőstettei a világháborúban.* Franklin Társulat, Budapest, 1916.

Veltzé Alajos (szerk.): *A mi hőseink. Katonáink hőstettei a világháborúban.* Franklin Társulat, Budapest, 1916.

Veltzé Alajos (szerk.): *A mi hőseink. Harcok az oroszok ellen.* Franklin Társulat, Budapest, 1918.

Vermes Gábor: *Tisza István.* Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

A világháború. 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiadja a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. 1-10. kötet. 1928-1942.

A. Зайончковский: *Мировая Война 1914-1918 гг.* Moszkva, 1924.

Zakariás Zoltán: *Honvéd vasútépítők.* S. n. 1992.

Wandruszka, Adam und Urbanitsch, Peter: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* 3. kötet. Die Völker de Reiches. 1. Teilband. Bécs, 1980.

Winkler, Wilhelm: *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten.* Verlag von Seidl und Sohn, Wien, 1919.

Winkler, Wilhem: *Berufsstatistik der Kriegstoten der Österreich-Ungarischen Monarchie.* Bécs, 1919.

Wolfdieter Bihl: *Die Ruthenen*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. 3. kötet. Die Völker des Reiches. 1. Teilband. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Bécs, 1980. 555-584.

Wolfdieter Bihl: *Der Erste Weltkrieg. 1914-1918*. Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2010.

Wrzosek, Mieczysław: *Zarys organizacyjny Legionów Polskich*. In: *U Źródeł Niepodległości 1914-1918*. (Piotr Stewcki szerk. redaktor naukowy) Wojskowy Instytut Historyczny im. Wandy Wasilewskij, Varsó, 1988.

Internetes források

Peter Chorvat: *Besztercebányai honvédek a limanovai ütközetben*.
http://nagyhaboru.blog.hu/2012/02/01/besztercebanyai_honvedek_a_limanovai_utkozetben.
Letöltés ideje: 2012. április 10.

Suslik Ádám: *Pékek vagy kémek? Szerb állampolgárok Galícia szomszédságában az első világháború idején*. <http://ujkor.hu/content/pekek-vagy-kemek> (Letöltés ideje. 2016. szeptember 31.)

Hírlapok, szabályrendeletek, évkönyvek, kiadványok

Bereg 1914

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1914-1916

Határszéli Újság 1914-1916

Közigazgatási Szemle 1914

Magyar Katonai Szemle 1931-1932

A magyar királyi Honvédség és Csendőrség Névkönyve 1912-1915, 1917

Magyar Közigazgatás 1915, 1917

Magyarországi Rendeletek Tára 1914-1916

Magyar Statisztikai Szemle 1927

Magyarországi Tiszti Czím- és Névtára 1914

Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1910–1911

Rendeleti Közlöny. Szabályrendeletek 1914–1916

Schematismus für das K.u.K. Heer und für die K. u. K. Kriegsmarine für 1914

Statisztikai Évkönyv 1900–1910

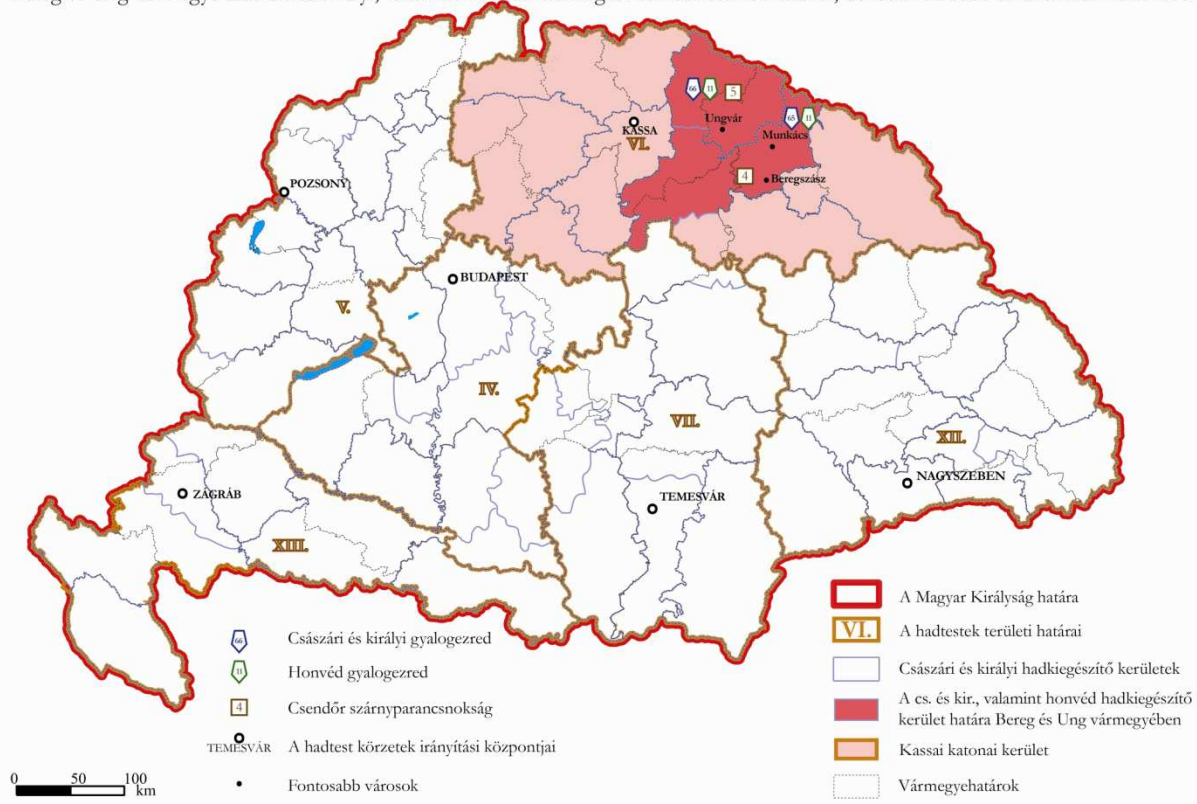
Ung 1914-1916

Ungvári Közlöny 1914-1916

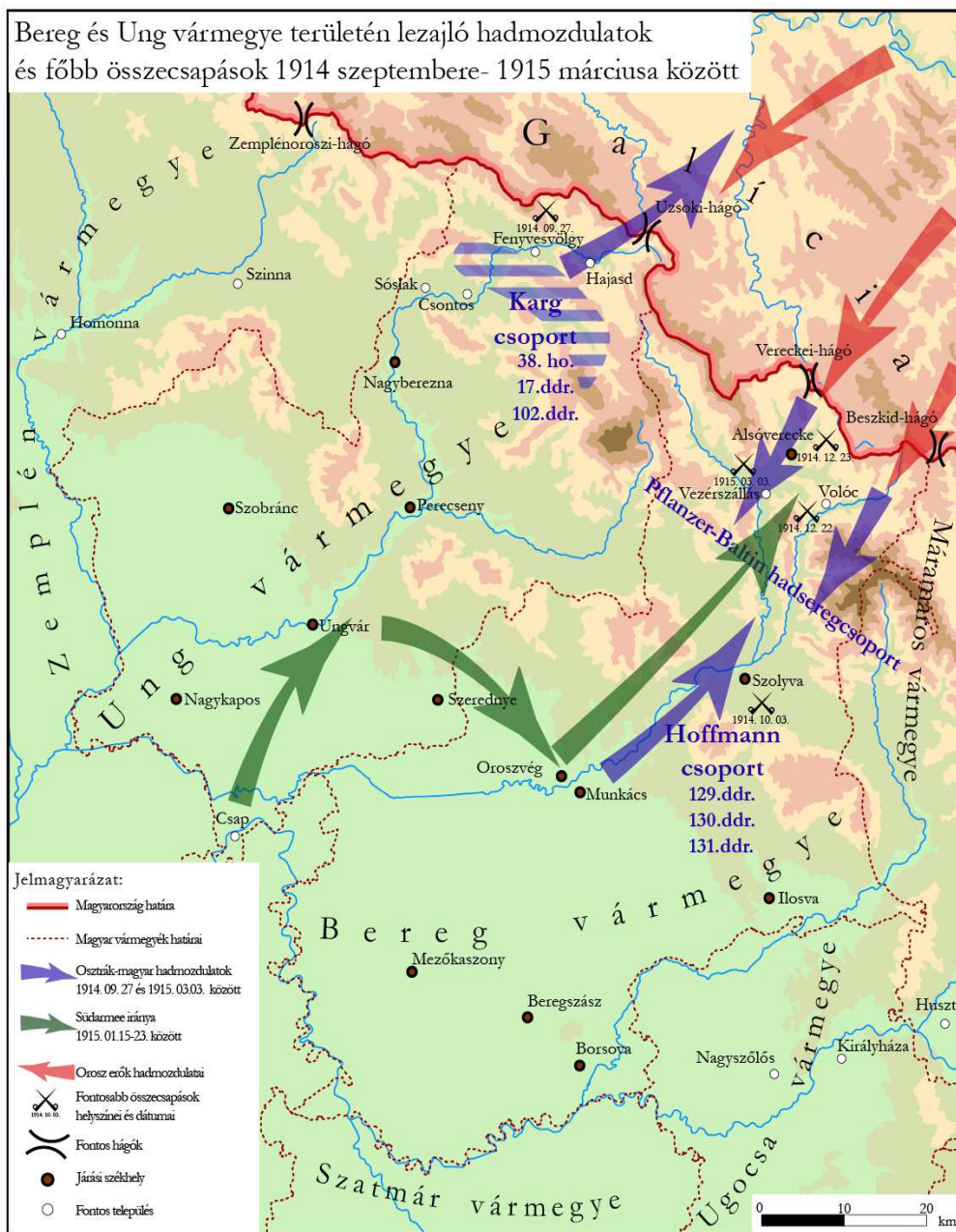
Ung vármegye Hivatalos Lapja 1914-1915

TÉRKÉPEK
(Készítette Tamás László)

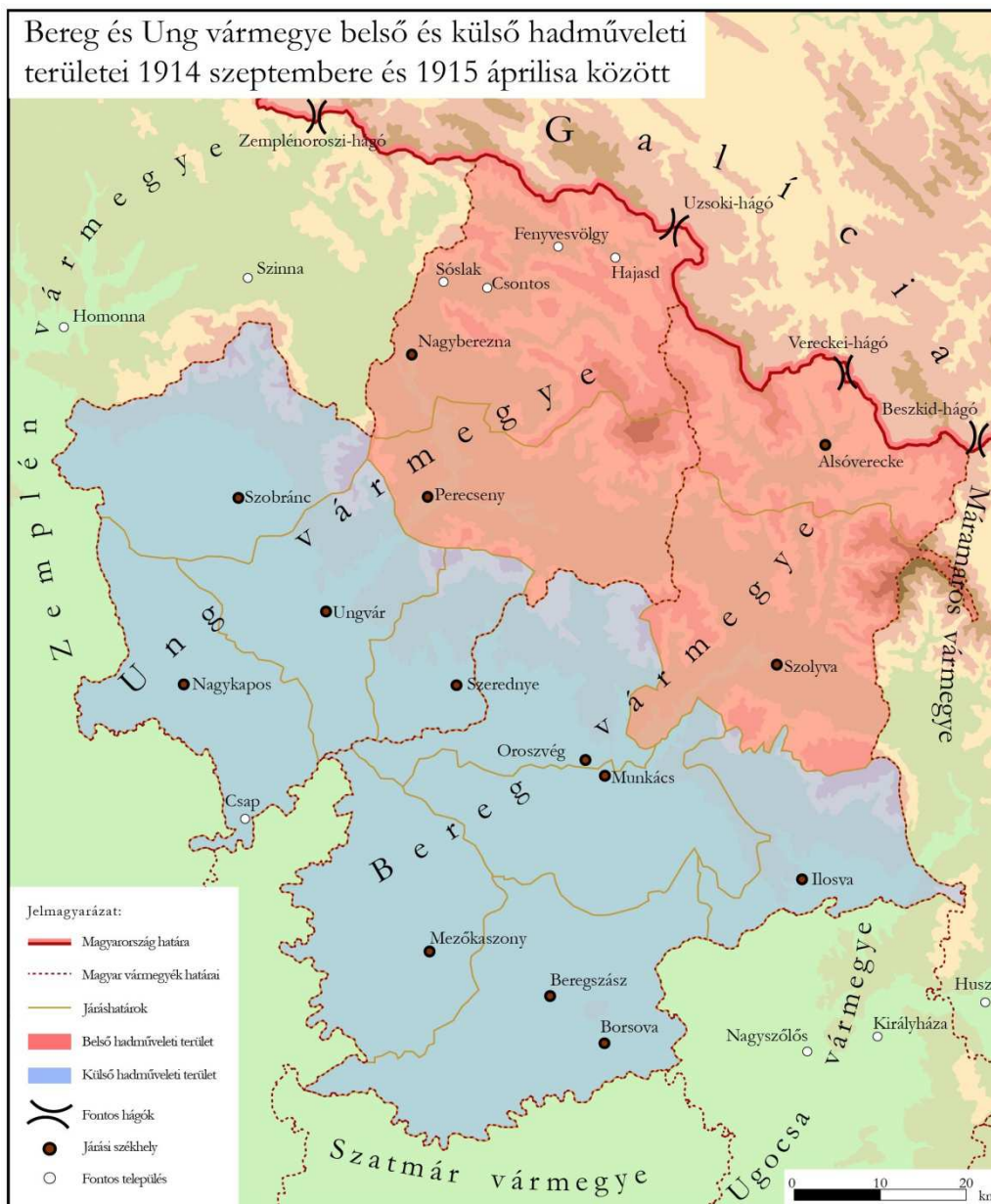
Bereg és Ung vármegye császári és királyi, valamint honvéd hadkiegészítő kerületeinek határai, békebeli ezredeinek állomásai 1914-ben

1. Bereg és Ung vármegye császári és királyi, valamint honvéd hadkiegészítő kerületeinek határai, békebeli ezredeinek állomásai 1914-ben

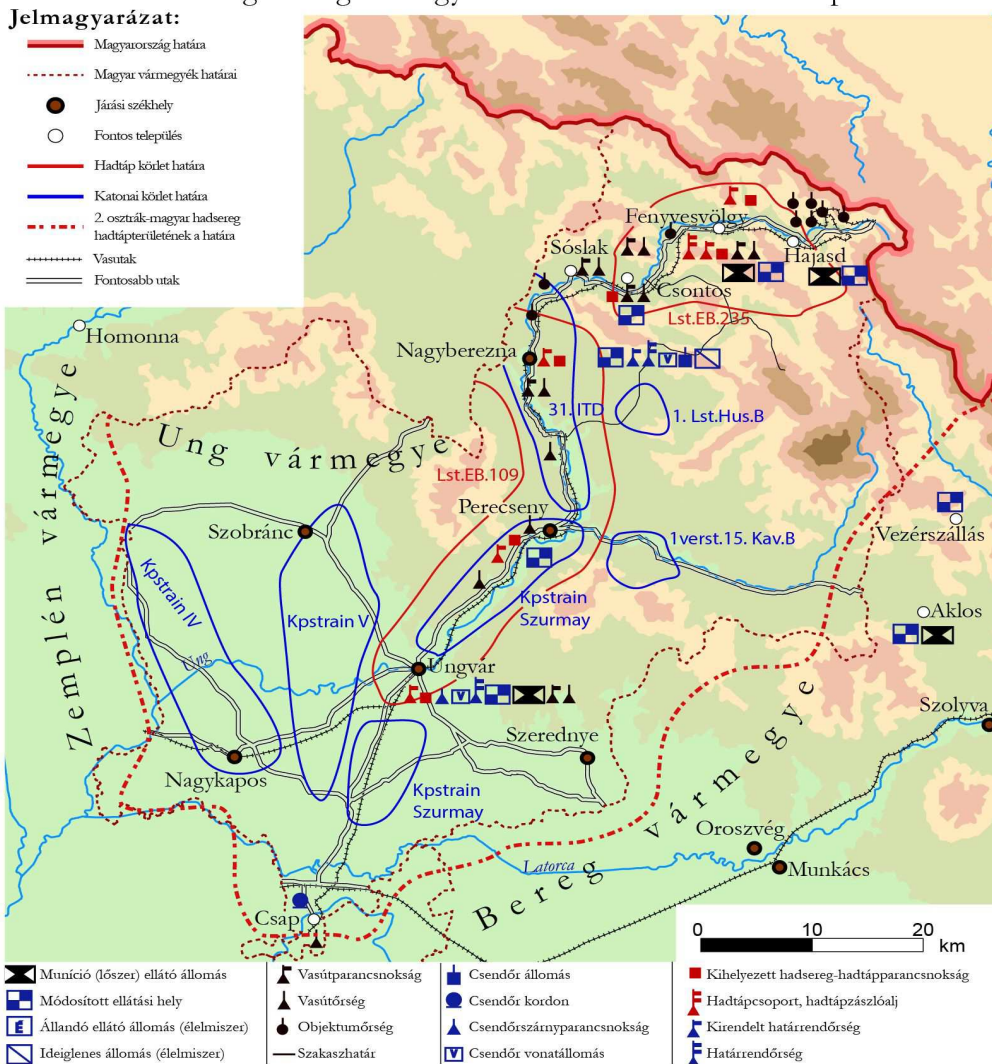

2. Bereg és Ung vármegyék területein lezajló hadmozdulatok és főbb összecsapások 1914 szeptembere és 1915 márciusa között

3. Bereg és Ung vármegye belső és külső hadműveleti területei 1914 szeptembere és 1915 áprilisa között

A 2. osztrák-magyar hadsereg hadtápterülete
Bereg és Ung vármegyében az 1915. február 13-i állapotok szerint

4. A 2. osztrák-magyar hadsereg hadtápterülete Bereg és Ung vármegyében az 1915. február 13-i állapotok szerint

MELÉKLETEK

1. Boroević gyalogsági tábornok a 3. osztrák-magyar hadsereg parancsnokának levele a katonai túlkapások tárgyában

Forrás: HL. II. 111. K. u. K. 3. Armeekommando. 52/a.

K. u. k. 3. Armeekommando
Op. Nr. 3536

Abschrift

Feldpostamt Nr. 30. am 28. November 1914

Es ist mir zur Kenntnis gekommen, dass im Armeebereiche Jusifizierungen von verdächtigen Personen stattgefunden haben, ohne dass diese bei verbrecherischen Handlungen inflagranti ergriffen, oder ihrer tatsächlich überwiesen worden wären.

Die Anordnungen hierfür wurden namentlich von jüngeren Offizieren erteilt. Jusifizierungen als Kriegsnotwehr haben nur dann platzzugreifen wenn direkt feindliche Handlungen seitens der Zivilbevölkerung vorliegen.

Im jetzigen Stadium der Operationen ist es absolut geboten, dass die Zivilbevölkerung volles Vertrauen zur Armee hege. Dieses kann nur durch strenge Beachtung der Gesetze und Vorschriften, Vermeidung jeder unnötigen Härte und vollem Einvernehmen mit den Zivilbehörden erzielt werden.

Ebenso wie die Zivilbehörden angewiesen werden, den militärischen Forderungen weitgehendst entgegenzukommen, erwarte ich auch von militär. Kommandostellen verständnisvolles Einvernehmen mit der loyalen Bevölkerung und den Behörden.

Ich werde in Hinkunft vorkommenden Übergriffen schärfstens entgegentreten.

Für die Abschrift

Boroević mp GdJ

Nagyberezna am 29. nov. 1914.

Horváth Oblt

3. cs. és kir. hadseregparancsnokság
Opisz 3536

Másolat

Tábori posta. Nr. 30. 1914. november 28.

Tudomásomra jutott, hogy a hadsereg hatáskörébe tartozó területen gyanús személyek ellenőrzését eszközölték, anélkül, hogy azokat rajtakapták volna bármely bűncselekményen, illetve, hogy azok ilyen cselekményekkel kapcsolatba hozhatóak lettek volna.

Erre parancsot főként fiatalabb tisztek adtak.

Ilyen háborús vészhelyzet elhárítására irányuló ellenőrzéseket csak abban az esetben lehet eszközölni, ha a polgári lakosság részéről közvetlen ellenséges cselekedetek állnak fenn.

A hadműveletek jelenlegi stádiumában kifejezetten megkövetelem, hogy gondoskodjanak arról, hogy a polgári lakosság a hadsereggel szemben maximális bizalommal legyen. Ez csak a törvények és előírások szigorú betartásával, mindennemű szükségtelen keménység kerülésével és a polgári hatóságok teljes egyetértésével érhető el.

Éppúgy ahogyan a polgári hatóságok utasítást kaptak arra, hogy a hadsereg kéréseinek maximálisan tegyenek eleget, úgy a katonai parancsnokságtól is elvárom, hogy a lojális lakossággal és polgári hatóságokkal megértőek legyenek és kölcsönös egyetértésre törekedjenek.

A jövőben előforduló túlkapásokkal szemben a legszigorúbban fel fogok lépni.

2. A hadtápfőparancsnokság rendelete a hadműveleti területen beszolgáltatott fegyverek tárgyában

Forrás: HL. II. 111. K. u. K. 3. Armeekommando. 52/a.

Der Etappenkommando-Befehl Op. Nr. 9748. wird zur weitesten Verlautbarung mitgeteilt:

Nach einer Meldung sollen sich in verlassenen Ortschaften und Stellungen Gewehre befinden. Um deren Sammlung rascher und leichter zu bewirken, kann der Zivilbevölkerung für jedes abgelieferte Gewehre eine Prämie erfolgt werden und zwar:

für ein österreichisches fünf Kronen,

für ein feindliches vier Kronen.

Andererseits ist jede Zivilperson, die Gewehre verheimlicht, der Bestrafung durch die Zivilgerichte zuzuführen. Die Sammelstellen sind zu überwachen, damit die Gewehre der Prämie wegen nicht wieder entwendet werden.

Selbstverständlich ist aber die Sammlung der Gewehre durch die Truppen, wie dies bereits bezüglich der ärarischen Vorräte wiederholt befohlen wurde, nach wie vor ein besonderes Augenmerk zuzuwenden.

Dem EOK. ist auch zur Kenntnis gelangt, dass bei vielen eingelieferten russischen Gewehren die Verschlussstücke fehlten, wodurch deren Wiederverwendung sehr beeinträchtigt wird. Es ist strengstens darauf zu sehen, dass die Entfernung der Verschlüsse weder von den Kriegsgefangenen, noch von unserer Mannschaft geschieht.

Die derart gesammelten Gewehre sind an den nächstgelegenen Truppenkörper bzw. an die nächste Formation abzuliefern, wo auch die entfallende Prämie zur Auszahlung gelangt.

A hadtápfőparancsnokság Op. Nr. 9748. számú parancsa az alábbiakban kerül kihirdetésre:

Egy jelentés szerint az elhagyott falvakban és állásokban fegyverek találhatóak. A célból, hogy azok begyűjtése gyorsabban és könnyebben megvalósítható legyen, a civil lakosságnak minden beszolgáltatott fegyverért térítést lehet fizetni, mégpedig:

Egy osztrák fegyverért 5 koronát,

Egy ellenséges fegyverért 4 koronát.

Másfelől minden civil személyt, aki fegyvert rejteget, a civil bíróság büntetésében kell részesíteni. A gyűjtőhelyeket őrizni kell, azért, hogy a fegyvereket ne lopják el az újbóli beszolgáltatási díj reményében.

Természetesen a fegyvereknek a csapatok által történő begyűjtésének, ahogy azt a kincstári készletek vonatkozásában többször parancsba adtuk, továbbra is különös figyelmet kell szentelni.

Az EOK tudomására jutott az is, hogy a beszolgáltatott orosz fegyvereknél sok esetben hiányzik a zárváz, amelynek következtében azok újrafelhasználása csak korlátozottan lehetséges. Szigorúan figyelni kell arra, hogy a zárok eltávolítása se a hadifoglyok, se a saját csapatok által ne történjen meg.

Az ily módon begyűjtött fegyvereket a legközelebbi csapattestnek, vagy a legközelebbi alakulatnak kell leadni és itt történik meg az esedékes beszolgáltatási díj kifizetése is.